

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Підручники ч. 6

Д-р СТЕПАН С. ЧОРНІЙ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина I
Фонетика і Морфологія

Частина II
Синтакса

МЮНХЕН — НЬЮ-ЙОРК 1979

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Підручники ч. 6

Д-р СТЕПАН С. ЧОРНІЙ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**Частина I
Фонетика і Морфологія**

**Частина II
Синтакса**

МЮНХЕН — НЬЮ-ЙОРК 1979

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT
UKRAINIAN FREE UNIVERSITY • UNIVERSITÉ UKRAINIENNE LIBRE

Reihe: Lehrbücher • Series: Textbooks
Band 6 Vol.

STEPAN S. CHORNIJ, Ph. D.

UKRAINIAN GRAMMAR
Part I Phonetics and Morphology
Part II Syntax

UKRAINISCHE GRAMMATIK
Teil I Phonetik und Morphologie
Teil II Syntax

©
Copyright 1970, 1979 by Stepan S. Chornij
All rights reserved, including the right to reproduce this book or portions thereof
in any form without permission in writing, except in the case of a brief quotation
embodied in critical articles and reviews.

First published in 1969-1970
Second Edition
München-New York 1979

Д-р Степан Чорній

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина I

Фонетика і Морфологія

STEPAN S. CHORNIJ, Ph. D.

UKRAINIAN GRAMMAR

Part I

Phonetics and Morphology

ФОНЕМА І ЗВУК

(Phoneme and Sound)

Треба розрізняти поняття фонеми від конкретного звука. Фонема — це тип, що охоплює ряд окремих відтінків (конкретних звуків) і має розрізнюльне значення.

Наприклад: дань, день, донь, динь, дунь; била, вила, мила, рила, сила, шила, тила. Тут ми бачимо зміну лексичного значення, тобто фонеми а, е, о, и, у та фонеми б, в, м, р, с, ш, т мають розрізнюльне значення.

Але не всі звуки пов'язані з розрізнюванням значень слів. Наприклад, у слові **селб** заміна першого голосного **у** **вимові на и** (силó) не змінює його лексичного значення; не змінює й заміна **и** на **е** у слові **живé** (жевé). Це пояснюється тим, що звуки здебільшого вимовляються в сполученні з іншими звуками, які стоять після них чи перед ними, що позначається на їх вимові. Тому реально існуючих звуків у мові багато більше, ніж тих, що називаються **основними, типовими або фонемами**.

Отже, **фонема** — найкоротший звуковий тип даної мови, що історично склався, здібний мати самостійне значення і розрізняти в даній мові значення слів; фонема існує в мові в ряді відтінків, тобто в звуках в тій або іншій мірі різних (залежно від їх фонетичного положення).

Отже, фонема — це не звичайний звук, а основний, не лише конкретне поняття, а й узагальнене, бо воно створюється на підставі дослідження основного звука даної мови зо всіма його позиційними варіантами.

§ 1. ЗВУКИ МОВИ

Мова складається з речень, речення — із слів, слова — із звуків.

Наприклад:

Ховались зорі. Слово зорі складається з чотирьох звуків: з, о, р, і.

Хоч окремо взятий звук і не має значення, але в складі слова він дуже важлива одиниця. Іноді окремий звук може зовсім змінити значення слова та спричинити виникнення іншої назви.

Наприклад:

сало, рало, мало, дало, жало; а слово місто перетворюється на слово міст, якщо відкинути кінцевий звук о.*

Звуки української мови поділяються на голосні і приголосні.

Голосні звуки складаються тільки з голосу. При їх вимові (наприклад о, а, е) повітря вільно проходить через рот. В українській літературній мові є шість голосних звуків.

а, о, у, е, и, і.

Вони відрізняються між собою тим, що творяться неоднаково. За місцем творення вони поділяються на три групи голосних: передні, середні, й задні.

Передні — це такі голосні, при вимові яких спинка язика піднімається вгору й переміщується до переднього піднебіння. Сюди належать звуки і, е.

Задні — це такі голосні, при вимові яких спинка язика піднімається вгору й перемішується до заднього піднебіння. Сюди належать звуки а, о, у.

Середній голосний твориться за допомогою підняття тієї частини спинки язика, що міститься між передньою і задньою частинами. Це український звук и.

* Заміна одного звука іншим або пропущення його не завжди міняє значення слова. Наприклад: дім — дому; кінь — коня тощо; день — дня; молоток — молотка тощо.

Голосні, що утворюються за участю губ називаються ля-
блялізованими. Це звуки **о**, **у**.

Приголосні звуки складаються з голосу й шуму, напри-
клад: б, в, г, ґ, д, ж, з або тільки з шуму, наприклад: п, ф,
х, т, с.

Вправа 1. Прочитайте голосно й скажіть:

- а. якими голосними звуками розрізняються слова:
сад, суд; велики, вулики; дім, дум, дам; булка, балка;
рота, рута; рік, рук, рак;
- б. якими приголосними звуками розрізняються слова:
кабан, качан, казан; осел, орел; кабан, чабан; витирати,
вимирати, вибирати, вижирати;

Вправа 2. Перепишіть текст і підкресліть голосні звуки
однією рискою, а приголосні звуки двома рисками.

Тече вода з-під явора
Яром на долину,
Пишається над водою
Червона калина.

Пишається калинонька,
Явір молоді,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

*

Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпошується качаточка
Поміж осокою.

А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

(Т. Шевченко)

Вправа 3. Перепишіть приклади і підкресліть однією рис-
кою передні голосні, а двома — задні.

1. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі.
2. Струна тремтіла й гучала.
3. Тихо пливле блакитними
річками льон.
4. Осінній вітер мчав жовті хмари.
5. При-
рода зітхнула повними грудьми.
6. В сусідній хаті почувся
дитячий регіт і крик.

(М. Коцюбинський)

§ 2. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (CONSONANTS)

В українській літературній мові є двадцять три приголосних звуків: б, в, г, ґ, д, дж, дз, ж, з, й, к, л, м, н, и, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш.

Залежно від того, який мовний орган найбільше діє при вимові, приголосні звуки поділяються на чотири групи:

губні, зубні, піднебінні (язичні) і гортанні.

Серед піднебінних розрізняють передньопіднебінні, середньопіднебінні і задньопіднебінні приголосні.

Губні — це такі приголосні, при вимові яких найбільше діють губи. До губних належать б, п, в, ф, м.

Зубні — це такі приголосні, при вимові яких найбільше діють зуби. До зубних належать д, т, з, с, ц, дз.

Передньопіднебінні — це такі приголосні, що творяться при найбільшому діянні язика, який впирається в переднє (тверде) піднебіння. Це звуки л, н, р, ж, ч, ш, дж.

Задньопіднебінні — це такі приголосні звуки, при вимові яких найбільшу участь бере задня частина спинки язика, що впирається у заднє (м'яке) піднебіння. Сюди належать звуки к, х.

Гортаним називається такий приголосний, що утворюється в гортані. Це звук ґ.

Залежно від того, як утворюються приголосні звуки, вони поділяються на проривні, носові, щілинні і дрижачі звуки.

Проривні — це такі приголосні, при утворенні яких повітря раптово проривається крізь замкнення мовних органів. Це звуки б, п, д, т, ц, ч, к.

Носові — це такі приголосні звуки, що при їх вимові повітря проходить носом. Це звуки м, н.

Щілинні — це такі приголосні звуки, при вимові яких повітря проникає крізь щілину, утворену зближеними мовними органами (зубами, губами). Це звуки с, з, ф, ш, в, л, х, г, ж, дз, дж.

Дрижачий приголосний звук утворюється при дрижанні язика. Це український приголосний звук р.

Приголосні поділяються також на дзвінкі і глухі.

Дзвінкі — це такі приголосні, що вимовляються з участю голосу, при дрижанні голосників. Це звуки б, в, г, ґ, д, дж, дз, ж, з, л, м, н, р.

Глухі — це такі приголосні, що вимовляються без участі голосу, глухо, при їх вимові голосники не діють. Це звуки к, п, т, ф, х, с, ц, ч, ш.

За слуховим сприйманням виділяють ще свистячі і шиплячі звуки.

Свистячі приголосні своєю вимовою нагадують свист. Це звуки с, ц, з.

Шиплячі приголосні своєю вимовою нагадують шипіння, шум. Це приголосні ш, ч.

Вправа 4. Перепишіть текст. Випишіть окремо губні, зубні, передньопіднебінні, задньопіднебінні й гортанні приголосні.

Слово, моя ти єдина зброе,
Ми не повинні загинутъ обое!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

(Леся Українка)

Вправа 5. У вірші з попередньої вправи визначте кожний приголосний звук за принадлежністю його до дзвінких або глухих.

Вправа 6. Визначте кожний приголосний звук у цьому вірші за способом утворення (проривний, носовий, щілинний, дрижачий).

І ти, моя єдиная,
Встаєш із-за моря,
З-за туману, слухняная
Рожевая зоре.
І ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають

Широкії села
З вишневими садочками
І люди веселі,
І ті люди, і те село,
Де колись, мов брата,
Привітала мати. Мати!
Старесенька мати!

(Т. Шевченко)

Вправа 7. У вірші із попередньої вправи знайдіть приголосні свистячі і шиплячі.

§ 3. ТВЕРДІ І М'ЯКІ ПРИГОЛОСНІ (Hard and Soft Consonants)

В українській літературній мові приголосні звуки можуть вимовлятися твердо і м'яко.

Пом'якшення звуків — дуже важливе явище, яке може змінювати значення слова.

Наприклад: стан — стань, осел, осель, дна — дня, суди — сюди, перелаз — перелазь. Тут приголосні пари н — нь, л — ль, з — зь, с — сь це самостійні фонеми, які мають розрізняльне значення і тому м'які нь, ль, зь, сь у наведених прикладах ні в якому разі не можна вважати позиційними варіантами фонем н, л, з, с.

Перед голосним і приголосні завжди вимовляються м'яко, а перед голосним и — твердо;

Наприклад: сіла — сила; біла — била; віє — виє;

Вправа 8. Перепишіть приклади і підкресліть пом'якшені приголосні.

1. Вона думала про сьогоднішній день.
2. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.
3. Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем.
4. По чорній землі скрізь розцвітають, як маки, вогняні квітки.
5. На небі плила самотня біленька хмаринка.
6. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля.

(М. Коцюбинський)

§ 4. ЗВУКИ І БУКВИ

(Sounds and Letters)

Звуки мови на письмі позначаються відповідними знаками, що називаються буквами.

Звуки ми вимовляємо й чуємо, а букви бачимо й пишемо.

Слово не завжди можна записати буквами так, як воно вимовляється. Не для кожного звука є окрема буква і не кожна буква означає лише один звук.

Зокрема, в українському письмі є букви, що кожна з них означає по два звуки.

Наприклад:

е	означає	й	+	е	(ье)
ї	„	й	+	і	(їі)
я	„	й	+	а	(яа)
ю	„	й	+	у	(їу)
щ	„	ш	+	ч	(шч)

Приклади: читає (=читайе), гаї (=гайі), воювати (=войувати), заява (=зайава).

Звуки, що складаються з **й** і голосного, називаються йотованими.

Йотованим може бути і звук **о**, який в українському письмі позначається в такому випадку двома буквами **йо**, наприклад:

його, район, знайомий.

Буквами **я, е, ю** на письмі позначаються голосні звуки **а, е, у**, коли вони стоять після м'якого приголосного, наприклад:

земля, сине, дядю (землья, синье, дъядъу).

Голосний і теж пом'якшує попередній приголосний звук, наприклад: **літо (=льіто).**

В українському письмі є й такі звуки, що кожний з них позначається двома буквами: **дз, дж.**

Наприклад: **дзвони дзвонять; ходжу, броджу й світом нуджу.**

В українському письмі є й така буква, що ніякому звукові не відповідає, а служить лише знаком для передачі пом'якшення звуків. Це **ь** (м'який знак).

Наприклад: **день, хлопець, автомобіль.**

Вправа 9. Перепишіть приклади і підкресліть букви, які позначають два звуки.

1. До чистої мети треба йти чистою дорогою (Л. Українка).
2. Хлопець приглядався до кожної букви зокрема і силкувався запам'ятати собі, як котра зветься (Б. Лепкий).
3. Де їстися смачно, там і п'ється (І. Котляревський).
4. З журбою радість обнялась (О. Олесь).
5. Світ неначе сміявся до них зеленою весняною травою (П. Мирний).
6. Бува лиxo, що плаче, а буva, що скаче (М. Вовчок).
7. Розтвохкався словейко на калинонці (П. Грабовський).
8. Моя хата з краю, я нічого не знаю (П. Мирний).
9. На панщині пшеницию жала (Т. Шевченко).
10. І п'ядь за п'яддю ми місця здобували (І. Франко).

Вправа 10. Перепишіть приклади, підкресліть м'які приголосні та з'ясуйте засоби пом'якшення їх на письмі.

- Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди (О. Олесь).
- Так, я буду крізь слези сміятись, серед лиха співати пісні (Л. Українка).
- Хто сіє вітер, той збирає бурю (Л. Українка).
- В життю лиш сила ломить перешкоди (І. Франко).
- Всі зорі бліднуть перед сонцем (Л. Українка).
- Якась гаряча хвиля била йому в лиці (М. Коцюбинський).
- Не плюй в колодязь — пригодиться води напиться (Л. Глібів).
- Ой літає орел сизий, а за ним орлята (Т. Шевченко).
- Світить біоліцій на всю Україну (Т. Шевченко).
- Вірять Ользі деревляни (О. Олесь).

Вправа 11. Перепишіть приклади і підкресліть випадки, де один звук позначається двома буквами.

- Підходжу ближче (М. Коцюбинський).
- А мухи разом задзижчали (Л. Глібів).
- Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко).
- Тепер вечори стали довгими, і ми засиджуємося (М. Коцюбинський).
- Тихо вода дзюрчить поміж талим снігом (П. Мирний).
- Дзюрчить струмок, дзвенить дзвінок, а я, мов п'яний, ходжу, броджу у темну ніч понад ставом.

§ 5. УКРАЇНСЬКА АБЕТКА (АЛФАВІТ) (The Alphabet)

В українській абетці 33 букви; їх черга така:

А а, Б б, В в, Г г, І і, Є є, І і, Ї ї, Й й, К к, Л л, М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ю ю, Я я, Ъ ъ.
(а) (б) (в) (г) (і) (є) (і) (ї) (й) (к) (л) (м) (н) (о) (п) (р) (с) (т) (у) (ф) (х) (ц) (ч) (ш) (щ) (ю) (я) знак
(е) (еф) (ха) (це) (че) (ше) (ще) (ю) (я) м'якшення

Вправа 12. Вивчіть напам'ять українську абетку.

Вправа 13. Вишишіть виділені в реченнях слова й почисліть, скількома буквами позначено кожне з них; із кількох звуків кожне з них складається. Чим пояснюється розходження в кількості звуків і букв кожного слова?

1. Уже зірниця на небі ясно зайнялася. 2. Кличе мати зечеряти, а донька не чує. 3. Виступає круглий місяць з сестрою зорею. 4. Хрущі над вишнями гудуть. 5. Вечірня зіронька встає.

(Т. Шевченко)

§ 6. СКЛАД

(The Syllable)

Склад — це частина слова, яку можна вимовляти одним поштовхом видихуваного повітря.

У складі може бути один або кілька звуків. Одним складотворчим звуком виступає лише голосний. Самі приголосні складів не творять.

Склади бувають відкриті й закриті.

Відкритий склад це такий, що закінчується на голосний звук.

Наприклад: до-ро-га, бе-ре-за, ру-ка.

Закритий склад закінчується на приголосний.

Наприклад: руш-ник, май-бут-ній.

Слова можуть бути односкладові, двоскладові, трискладові і т. д.

Наприклад: степ, дзвін, мо-ре, хло-пець, ву-ли-ця, дівчи-на, У-кра-ї-на, А-ме-ри-ка і т. д.

Переносити слова з рядка в рядок можна тільки по складах.

Наприклад: че-ре-да.

Вправа 14. Перепишіть слова, поділіть їх рисками на склади, де це можливо. Підкресліть закриті склади.

Ялинка, рідний, український, держава, пластунка, однострій, ластівка, пшениця, край, літак, школа, дім, зорі, ву-

лик, схід, вулиця, небо, Полтава, Київ, Карпати, табір, книжка, розумний, перемога, дзвіночок, хмарка, мати, бур'ян, буря, галівина.

§ 7. НАГОЛОС

(Stress)

Якщо слово складається з двох або більше складів, один склад вимовляється з більшою силою, ніж інші.

Вимова одного із складів слова з більшою силою називається наголосом.

Склад, на який падає наголос, називається наголошеним.

В українській мові наголос рухомий. Він може міняти своє місце залежно від форми слова: рукá — руки — рукý; головá — голови — голівка;

В українській мові є слова, які міняють своє значення зі зміною наголосу.

Наприклад: братí — братí, замок — замóк, дорóга — дорогá, покладí — покладí, мýка — мукá.

Вправа 15. Перепишіть вірш. Поставте наголос на відповідному наголошеному складі кожного неодноскладового слова.

Гаї шумлять —

Над нивами — приливами,

Я слухаю.

Купаючи мене,

Хмарки біжать —

мов ластівку.

Милуюся.

· · · · ·

Милуюся — дивуюся,

Щось mrіє гай —

Чого душі мої

Над річкою.

Так весело.

Ген неба край —

Гей, дзвін гуде —

Як золото.

Іздалеку,

Мов золото — поколото,

Думки пряде —

Горить-тремтить ріка,

Над нивами.

Як музика.

(П. Тичина).

§ 8. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

(Vocalic Alternation)

Чергування О, Е з І

В українській мові звуки о та е чергуються з і за таким правилом: у відкритому складі виступають о або е, а в закритому складі на їхньому місці з'являється і.

Наприклад:

дому — дім, несу — ніс,
воза — віз, печі — піч.

Це правило не діє в таких випадках:

1. Коли о та е випадні, тобто, коли вони при зміні слова випадають.

Наприклад:

молоток — молотка, сон — сну, палець — пальця, день — дня.

2. У звукових групах -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, а також у звукостолученнях -ор-, -ов-, -ер-, -ев-, що стоять між приголосними: ворог, молот, очерет, шелест, вовк, торг, серп, певний.

3. У словах чужомовного і церковнослов'янського походження:

альбом, редактор, атом, Бог, закон, потоп.

Примітка. Треба пам'ятати, що не всі звуки о та е чергуються з і, а тільки ті, що походять з давніх чистих о та е. Отже в українській мові виник новий звук і на місці давніх о та е перед складами зі зниклим ъ та ь, наприклад у слові но-сь, що мало два склади, зник кінцевий голосний неповноготворення (зредукований), о потрапило в закритий склад і через різні проміжні звукові ступені перейшло в і; відповідно в слові печь перейшло е в і. У слові сон о не перейшло в і, бо воно походить з ъ, а не з давнього о (сънъ), як теж (дънь) е нового походження з ь, а не з давнього е. (Лев із львъ, столом із столъмъ) і т. д.

Бувають і інші випадки, коли жива мова порушує правила чергування, зберігаючи і навіть у відкритому складі.

Наприклад: дзвінка — дзвінок, зірка — зіронька, кінця — кінець.

Вправа 16. Перепишіть приклади. Підкресліть слова, де може бути чергування **о** та **е** з **і**.

1. Вітер вбирає в себе і тишу села, і клекіт міста, і шептіт темного лісу, і дзвін стиглого колоса (М. Коцюбинський).
2. В дворі стояв віз, на возі — якась діжка (С. Васильченко).
3. Поплила б я на схід сонця, а від сходу до заходу, тим шляхом, що проложило ясне сонце через воду (Л. Українка).
4. Змагаються між собою день і ніч (Н.-Левицький).
5. Усю ніч молився старець (І. Франко).
6. Під яблунею солом'яний курінь. Коло куреня — яблуні, груші, сливи (С. Васильченко).
7. Із сіней видно двір і комору в дворі (С. Васильченко).
8. Посадили над козаком явір та калину (Т. Шевченко).
9. Був Шавкун на коні, був і під конем (П. Мирний).

§ 9. ЧЕРГУВАННЯ **е** — **о**

Після приголосних **ж**, **ч**, **щ**, **дж**, **й** перед твердим приголосним або перед складом з голосним **а**, **о**, у колишнє **е** або **ъ** перейшло в **о**. (а також перед складом з **и** зі старого **ы**).

Наприклад: давнє чело — сучасне чоло;
давнє чърнъ — сучасне чорний;

Коли ж після **е** йде м'який приголосний або склад з голосним **е**, **і**, тоді **е** в **о** не переходить.

Наприклад: вечори, але вечеря; чорний, але чернець;
четири, але четвергий.

Таку саму зміну **е** — **о** бачимо після м'яких приголосних та після **й**.

Наприклад: літнього, осінньому (давні закінч. **-его**, **-ему**),
його, йому (давні **его**, **ему**), слізоза (кол. слеза), льон, льоду, гайок, польовий.

Від цього основного правила бувають деякі відхилення найчастіше в таких випадках:

1. У словах на -ість: більшості, більшості; ворожості, ворожості і т. д.

2. В утвореннях від одного кореня за аналогією інших форм:

бджолі (бо бджола), чорніти, чорнявий (бо чорна), на щоці (бо щока), чешу (бо чешеш), жену (бо женеш), жовтень (бо жовтий).

3. У словах на -ений, -енний, -езний: перевершений, товчений, відроджений, височений, величезний.

4. У словах на -евий під наголосом: рожевий, помаранчевий.

5. У словах на -ечок, -ечка, -ечко: книжечка, діжечка, ліжечко, мішечок, душечка.

Вправа 17. Перепишіть слова і поясніть вживання о та е після ш, ж, дж, щ, й, ч.

очерет, шелест, щедрість, бджола, нічого, чоло, бойовий, черемшина, шовк, черв'як, черево, пшениця, пшено, щеня, четвертий, чотири, вечеряти, вечори, чорний, черниця, його, льодовик, польовий, чернець, шолом, йому, сльоза.

§ 10. ЧЕРГУВАННЯ і — й, у — в

Чергування і — й, у — в зумовлене в українській мові вимогою милозвучності (евфонії). У вимові ми намагаємося оминути скупчення приголосних чи голосних, бо таке скупчення важне для вимови. Таке чергування обов'язкове тільки при суцільній вимові слів; де такої суцільної вимови нема, там і нема чергування.

Наприклад: 1. Ой, не спиться й не лежиться (Т. Шевченко).

Але: Співав соловейко, і липа цвіла (Л. Українка).

Коли слово кінчачеться голосним, тоді після нього вживаємо й, коли ж слово кінчачеться приголосним, то вживаємо після нього і.

Наприклад: він і вона — вона й він. Так ішло життя (М. Коцюбинський). Карпо йшов помаленьку (Н.-Левицький).

Це саме стосується й чергування у —в.

Наприклад: Сестра була в хаті — брат був у хаті. Хлопець бачив учителя — дівчина бачила вчителя. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (Т. Шевченко).

Зберігається і при перелікові.

Наприклад: Були багаті і убогі, прямі були і кривоногі, були видющі і сліпі (І. Котляревський).

Зберігається також і після голосного при протиставленні та в заголовках:

Різниця між нами і вами.

Життя і мистецтво. (Але й тут можуть бути відхилення, зокрема в поезії).

Не чергується у — в у таких випадках:

1. Якщо слова вживаються тільки з у або тільки з в, наприклад: уривок, установа, власний, влучний.

2. У чужомовних словах: утопія, університет, універсал, Урал.

3. Якщо зміна у — в створила б важку для вимови групу звуків: Вони були у Львові. Була у вдови одна дочка.

4. Якщо слово починається голосним, то перед ним завжди вживаємо в: Упав в озеро. Пішов в академію.

У поезії поети, зв'язані з вимогами ритму, не завжди придережуються закону милозвучності (евфонії).

Вправа 18. Перепишіть приклади. Знайдіть і підкресліть і, ї та у, в, що можуть чергуватись у вимові. Поясніть, чому в наведених прикладах ужито саме цей звук, а не інший, з яким він чергується.

1. Заблищали зорі в небі, як очі у добрих діток (П. Мирний). 2. Печера в нас маленька, що збудувала ненька (Л.

Українка). 3. Сичі в гаю перекликалися (Т. Шевченко). 4. Сонце ледве променє, і на сході вже світає (Л. Українка). 5. Чорніє поле, і гай, і гори, на синє небо виходять зорі (Т. Шевченко). 6. Дурний порядок — дурне й діло (Л. Глібів). 7. Незабаром налетіла сиза хмара і вкрила блискуче сонце (П. Мирний). 8. Живий живе гада і смерть — найгіршай біда (Л. Глібів). 9. Хтось постукав в мое серце (О. Олесь). 10. Запорожці приймали всіх у своє військове братство (П. Куліш).

§ 11. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ (Consonantal Alternation)

В українській мові при словозміні або словотворенні спостерігаються такі чергування приголосних:

г	—	ж	—	з	дорога	—	доріжка	—	дорозі
к	—	ч	—	ц	рука	—	ручка	—	руці
х	—	ш	—	с	муха	—	мушка	—	мусі
д	—	дж			ходити	—	ходжу	—	ходжений
т	—	ч			крутити	—	кручу	—	кручений
с	—	ш			носити	—	ношу	—	ношений
з	—	ж			возити	—	вожу	—	вожений
ст	—	щ			пустити	—	пушу	—	пущений
зд	—	ждж			їздити	—	їжджу	—	їждженій
б	—	бл			любити	—	люблю	—	люблений
п	—	пл			купити	—	куплю	—	купленій
м	—	мл			кормити	—	кормлю	—	кормлений
в	—	вл			ловити	—	ловлю	—	ловлений
ф	—	вл			графити	—	графлю		
ск	—	щ			плескати	—	плещу		

Вправа 19. Перепишіть приклади й підкресліть слова, у яких є приголосні, що можуть чергуватися. Зразок: осока — осоці.

1. Діамант дорогий на дорозі лежав (В. Самійленко). 2. У нас козак в очереті, в очереті, в осоці, срібний перстень на руці (Т. Шевченко). 3. Бджола на іншій квітці сіла (Є. Гребінка). 4. Дивлюся на море широке (Т. Шевченко). 5. Свищє полем завірюха (Т. Шевченко). 6. А в лузі під калиною полощеться зірка в криниці (С. Васильченко). 7. Сіріла курявою широка проїжджа дорога (П. Мирний). 8. Галя якось слабенько плеще у долоньки »М. Вовчок). 9. Люблю я котика пестити. 10. На річці стало тихо (П. Мирний).

Вправа 20. З наведених прикладів випишіть попарно форми тих слів, де відбулося чергування.

1. Роздався гук і посвист... Так божевільний гукає і свище, коли нападе його сказ (П. Мирний). 2. Перебув день Кармель з своїми думками — важко й солодко; перебув другий день — ще важче, ще солодше (В. Вовчок). 3. Собаці — собача смерть (Васильченко). 4. Зриваючи квітку по квітці, вона спускалася все нижче (П. Мирний). 5. Став він виводити стрічку по стрічці (П. Мирний). 6. Любити — люблю, але ходити — не ходжу.

Вправа 21. Перепишіть і підкресліть слова, у яких може бути чергування голосних або приголосних звуків.

1. По тім боці в осоці щось свистало (П. Мирний). 2. Усю ніч молився старець (І. Франко). 3. Для пекельного помосту і Бертолльдо потрудився (Л. Українка). 4. За ним стояв курінь, а в курені жив столітній дід Михайло, що стеріг царину. Сюди до царини з весни кожного року вигонили люди корів у черідку, овець та кіз в отару, молодих телят на вигін... Зараз за вигоном починалися поля (П. Мирний).

Вправа 22. Кожне слово, підкреслене в попередній вправі, змінійте так, щоб у ньому відбулися всі можливі чергування звуків (голосних і приголосних). Запишіть ці змінені слова.

§ 12. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ (Consonantal Simplification)

В українській мові є групи приголосних **здн**, **ждн** і **стл**, **стн**, важкі для вимови. Через те один із звуків у таких групах випадає.

У сполученнях **ждн** і **здн** випадає д.

Наприклад: тиждень — тижневий, виїзд — виїзний.

У сполученнях **стл** і **стн** випадає т.

Наприклад: щастя — щасливий, честь — чесний, уста — усний.

Таке спрощення буває переважно перед л або н.

Звукосполучення **стн**, **стл** не спрощуються в таких словах: шістнадцять, кістлявий, пестликий, а також у словах іншомовного походження: контрастний.

Вправа 23. Перепишіть і підкресліть слова, у яких є спрощені групи приголосних. Поясніть, які саме спрощення відбулися.

1. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погожого ранку (М. Коцюбинський).
2. Вона обидва персні віддала (Л. Українка).
3. Я радо йду на чесне праве діло (І. Франко).
4. Навіть вітер не шелесне (М. Вовчок).
5. Зловісні й холодні були ті проблиски думки (М. Коцюбинський).
6. Як то вже я того вечора захисного темного дожидала (М. Вовчок).
7. Я зрікаюсь тих слів зловісних (Л. Українка).
8. У широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка (М. Коцюбинський).

§ 13. ПОДВОЄННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ (Doubling of Consonants)

Подвоєння приголосних в українській мові дуже поширене. Притолосні д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш, що стоять між голосними, можуть подвоюватись.

Наприклад: життя, волосся, збіжжя, обличчя, піддашша, міццю, сіллю, молоддю, завдання і т. ін.

Примітка. В українській мові подвоєння приголосних буває там, де в староукраїнській мові після м'якого приголосного був і + йотований голосний (житиє = житийе); нена-голосене и почало вимовлятися коротше, житыйе, а згодом зникло, а дальший й уподібнився (асиміляція) до поперед-нього, в результаті чого з'явився подвоєний приголосний: житийе — житыйе — житте. Сучасне життя (кінцеве я) виникло під впливом таких слів, що кінчалися на я (напр. теля).

Подвоєння виникає також при словозміні і словотворенні.

Наприклад: дати — віддати, кінь — кінний, зуби — беззубий.

Подвоєння зберігається також у деяких запозичених словах:

Шіллер, барокко.

Подвоєння не буває в таких випадках:

1. Якщо перед приголосним стоїть інший приголосний: листя, щастя, скатертю.
2. Якщо між голосними стоять губні та г, к, х, ф, р: ім'я, рам'я, безхліб'я, здоров'я, любов'ю, матір'ю по-двір'я, Лук'ян і т. ін.

Вправа 24. Перепишіть і підкресліть слова з подвоєними приголосними.

1. Гей, милі браття, чи у вас ясної зброї мало? (Л. Українка).
2. Гілля тихо попливило за водою (П. Мирний).
3. Безкраї лани збіжжя дрімали серед тихої ночі (М. Вовчок).
4. Знизу донісся дитячий голос (П. Мирний).
5. Рвуть зілля дівчата, віночки плетуть (С. Руданський).
6. Остап лежав безборонний і дивився на вовка (М. Коцюбинський).
7. Далеко на сході розіллялась зеленим пахучим озером лука (І. Франко).
8. Музика зміняла і каміння в живі створіння (Л. Українка).
9. Чіпка зиркнув і затрясся (П. Мирний).
10. По-

чалося змагання життя з смертю... Життя одоліло (П. Мирний). 11. Ковдрою вкрила сінник господиня (М. Зеров). 12. На ниві було справді несказанно гарно (М. Коцюбинський).

Вправа 25. Придумайте і напишіть десять слів із подвоєнням приголосних. Дайте пояснення, чому ці приголосні подвоєні.

§ 14. ЗНАК М'ЯКШЕННЯ (Soft Sign)

Знак м'якшення в українській мові вживається для позначення м'якості приголосників: д, т, з, л, н, с, ц, дз.

Наприклад: сіль, тінь, скрізь, палець, скільки, молодь, гудзь.

Знак м'якшення пишеться:

1. У словах на -ський, -зы́кий, -цы́кий, -сько, -зы́ко, -ськість, -зы́кість, -цы́кість, близький, близъко, близъкість, юнацький, Стецько, лепсько, пасовисько, громадськість.

2. У звукосполученнях -е́ньк-, -оньк-, -есе́ньк-, -ісі́ньк-, -юсі́ньк-, напр.: доле́нька, горе́нько, до́нька, зіро́нька, ма́ле́нький, чорні́сі́нький, то́нюсі́нький.

3. У словах, що означають дію і відповідають на питання: що робить, що роблять?, що робитимуть?: біжить, ідять, писатимуть.

Не пишеться знак м'якшення в таких випадках:

1. У словах: різкий, в'язкий, боязкий, баский, плоский (також у всіх інших, що від них утворюються).

2. Після губних (б, п, в, м, ф): голуб, степ, кров, сім.

3. Після шиплячих (ж, ч, ш, щ): вуж, піч, ніч, читаеш, дощ.

4. Після г, к, х: берег, Лук'ян, верхній, дах.

5. Після р у кінці складу: лікар, писар, секретар, зірка.

Примітка. У середині складу перед голосним після р пишеться м'який знак: трьох, чотири́ох.

6. Після м'яких приголосних перед м'якими притголосними: кість, пісня, Наталці, слід.

Примітка. Після м'якого л перед ц і перед -ня знак м'якшення пишеться (на місці випадного е): стільця, пальця, спальня, їdalня.

7. У сполученнях лц та лч, якщо вони походять з лк: спілці, гілці (бо спілка, гілка), Наталчин (бо Наталка).

Примітка. Пишеться ь у сполученнях льч, льц, що походять з льк: Гальчин, Гальці (бо Галька).

8. У сполученнях иш, ич, ищ: тонший, кінчик, денщик.

Вправа 26. Перепишіть приклади і підкресліть слова, в яких є знак м'якшення. Усно поясніть, чому його вжито.

1. А над дітьми козацькими поганці панують (Т. Шевченко). 2. Вуха чуйно вбирають у себе найменший звук (М. Коцюбинський). 3. Він сопів, як ковальський міх (М. Коцюбинський). 4. Медом солодесеньким гарно почастують (Л. Глібів). 5. Мовчки проходять мимо них офіцери, забрьохані по пояс (С. Васильченко). 6. Чарівницька якась сила у душі твоїй горить (Л. Українка). 7. За сонцем хмароньці пливі (Т. Шевченко). 8. Розтьохкався соловейко на калиноньці (П. Грабовський). 9. Такі діди і між людьми бувають, і нічогісінько не помагають (Л. Глібів). 10. Із хмари місяць показався (І. Котляревський).

§ 15. АПОСТРОФ (Apostrophe)

Апостроф в українській мові вживається для позначення роздільної вимови йотованих голосних від попереднього твердого приголосного.

Найчастіше апостроф буває перед я, ю, е, і в таких випадках:

1. Після губних (б, п, в, м, ф): об'ява, п'ять, в'язати, слов'ї, м'ясо, хлоп'я, мереф'янський, риб'ячий.

2. Після **р** та інших твердих приголосних, що не зливаються у вимові з наступним йотованим: узгі́'я, пір'я, на подвір'ї (тут **р** тверде і стоїть в кінці складу), Лук'ян.

Після приrostків, що закінчуються на приголосний перед йотованими: з'ява, з'ясувати, об'єднались, в'їзд, від'їжджати.

Не ставимо апострофа в таких випадках:

1. Після губних, перед якими стоїть приголосні, що не належать до приrostка (префікса): свято, цвях, тъмяний, морквяний, різдвяний.

Примітка. Якщо перед губним стоїть інший приголосний, що належить до приrostка, або звук **р**, тоді ставиться апостроф: зв'язок, розв'язка, черв'як.

2. Після приголосних перед **йо**: серйозний, Соловіов.

3. Після різних приголосних і після губних у словах і власних назвах іншомовного походження: бюро, бюджет, бюст, Мюнхен, Вязьма, Пясецький, Барбюс, Петухов.

Вправа 27. Перепишіть приклади, підкресліть слова з апострофом і поясніть його вживання.

1. Деруть Рябка, мов пір'я (П. Г.-Артемовський).
2. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди (О. Олесь).
3. Валя в'їдливо впився очима в діда (С. Васильченко).
4. Осідланий кінь б'є ногою об камінь подвір'я (М. Черемшина).
5. Під'їхавши під браму, гості почали грюкати шаблею в цвяхи (П. Куліш).
6. Почав горобчик пір'ячко до пір'ячка збирати (Л. Українка).
7. Чорний дерев'яний зруб тихо сяє рожевим світлом (М. Коцюбинський).
8. Куди їдеш, од'їжджаєш, козаче мій, орле? (тісня).
9. Сім'я вечеря коло хати (Т. Шевченко).
10. І п'ядь за п'яддю ми місця здобували (І. Франко).

Вправа 28. Поясніть, чому не пишеться апостроф у підкреслених словах.

1. Червоніли рясні яблука по садах (М. Вовчок).
2. Величний палац гаснув і блід у синій мертвячій імлі (С. Васильченко).
3. По горах — долами й верхами тяглися свя-

точно прибрані люди (М. Коцюбинський). 4. **Тъмяно** світяться вікна у хатинці, де дід варить собі **вечерю** (М. Коцюбинський).

§ 16. ЧЕРГУВАННЯ О — А

Ненаголошений звук **о** може чергуватися з **а** тоді, коли в наступному складі під наголосом стоїть **а** (на письмі також **я**). У такому випадкові ми кажемо, що звук **о** уподібнюється (асимілюється) до дальнього звука **а**.

Наприклад: **вимога**, — **вимагати**, **ломити** — **ламати**.

У багатьох словах давнє **о** замінилось в **а** теж перед наголошеним **а**.

Наприклад: **багатий** (було **богатий**), **гарячий** (було **горячий**), **гаразд** (**гораздъ**), **каchan** (**кочанъ**), але **богатир** (**герой**).

Вправа 29. Перепишіть приклади і поясніть чергування **о — а**.

Горіти — гарячий, — галявина, змога — змагання, скочити — скакати, скопити — хапати, кроїти — краяти, котити — качати.

§ 17. УПОДІБНЕННЯ (АСИМІЛЯЦІЯ) ПРИГОЛОСНИХ (Assimilation of Consonants)

В українській мові глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова вимовляються дзвінко (асимілюються у вимові).

Наприклад: **просьба** (вимовляємо прозьба, але пишемо **просьба**, бо **е** просити), **молотьба** (вимовляємо молодьба). **Великдень** (вимовляємо Велигдень), **отже** (вим. одже), **якби** (вим. ягби).

Та не тільки в середині слова глухий приголосний уподібнюється до дзвінкого. При нормальній суцільній вимові кінцевий глухий приголосний попереднього слова уподібнюється до початкового дзвінкого наступного слова.

Наприклад: рік був (вимоляємо *rīk* був), колись було (вимоляємо *kōlīz'* було), ніч довга (вим. *nīdž' dōvga*).

Дзвінкі приголосні в українській мові (на відміну від російської та польської) перед глухими і в кінці слова зберігають свою дзвінкість.

Наприклад: дубки, ловко, грядки, різкий, стіжки, біб, дріб, любов, раз, дід.

Примітка. Дзвінкий *г* перед глухим *к* стає глухим *х*: легкий (вимояляється лежкий).

Вправа 30. Перепишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть усно, в яких словах і який саме звук (дзвінкий чи глухий) у вимові уподібнюється при збігові двох приголосних і в яких не уподібнюється.

Легенький — ле...кий, ходити — хо...ба, молотити — моло...ба, скрипіти — скри...ка, косити — ко...ба, скибочка — ски...ка, низати — ни...ка, ніготь — ні...ті, миготіти — ми...тіти, стежечка — сте...ка, розвідати — розві...ка.

Вправа 31. Перепишіть приклади. Замість крапок поставте пропущену букву.

1. Суха галу...ка впала з дерева. 2. Дівчинка взяла свої кни...ки і пішла до школи. 3. В'ється сте...ка поміж житом. 4. Бабуся сидить у холо...ку. 5. Далеко майоріли гірські хре...ти. 6. Хлопці люблять купатися, де озеро гли...ше.

ПОВТОРНІ ВПРАВИ З ФОНЕТИКИ

Вправа 32. Перепишіть, підкресліть і поясніть усно чергування голосних та приголосних.

Крізь темноту самотньо зорить
Одинокая зірка ясная,
Її промінь так гордо горить,
Не страшна їй темнота нічна!
Гордий промінь в тієї зорі,
Та в нім туга палає отніста,
І сіяє та зірка вгорі,
Мов велика сліоза промениста.
Чи над людьми та зірка сумна
Променистими слізами ридає?
Чи того, що самотня вона
По безмірнім просторі блукає? . .

(Л. Українка).

Вправа 33. Перепишіть приклади. Підкресліть слова з м'яким знаком, апострофом і подвоєнням приголосних. Усно поясніть правопис цих слів.

1. Безкраї лани збіжжя дрімали серед тихої ночі (М. Вовчок).
2. Хто високо несеться, той часто низько сідає (П. Мирний).
3. Ляж вигідненько, та засни гарненько (Л. Українка).
4. Вона миттю заслала стіл (Н.-Левицький).
5. Палайте, чи паліть, та не в'яліть (Л. Українка).
6. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть (Л. Українка).
7. Буде, кажуть, каяття, та не буде вороття (П. Мирний).
8. Яке коріння, таке й насіння (П. Мирний).
9. Я бачу світ пишний і неба сіяння, лагідний вітрець і весни розцвітання (Л. Українка).
10. Мала пташка, та що за красне пір'я на собі має (П. Мирний).
11. І мене в сім'ї великий, в сім'ї вольний, новій, не забудьте пом'янути незлім тихим словом (Т. Шевченко).
12. І кожний з нас те знат, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за цей кривавий труд (І. Франко).

МОРФОЛОГІЯ

§ 18. СКЛАД СЛОВА (Composition of the Word)

Частина слова, що змінюється і вказує на зв'язок між словами, називається закінченням.

Наприклад: гор-а	ставок-
гор-и	ставк-а
гор-і	ставк-ові
гор-у	ставок-
гор-ою	ставк-ом
на гор-і	у ставк-у

Частина слова без закінчення називається основою.

Наприклад: дівчинк-а
дівчинк-и
дівчинц-і і т. д.

Щоб знайти основу, треба відкинути його закінчення.

Найчастіше основа кінчиться на твердий або м'який приголосний: пиш-у, ход-иш, зірк-а, літн-ій, робл-ю, ход-ять.

Якщо слово не має закінчення, то така основа називається чистою основою: ставок, — дім-, пластун-.

В українській мові є слова змінні і незмінні.

Наприклад: Ой, на горі там женці жнуть.

Слова: ой, на, там не змінюються. Це службові слова.

Вправа 34. Витишіть відмінковані слова і відокремте в них рискою основу від закінчення.

Сонце світило, як літом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись і стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скрученій лист і поривався кудись летіти. Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій жовтизні вони нагадували рум'янець сухітниці. Щось світилось в них ніжне, сумне і

безнадійне. А між галузок ховалось таке неймовірно блакитне небо, що ми переводили очі на чисті простори й рівняли.

(М. Коцюбинський)

§ 19. ВИВІДНІ І НЕВИВІДНІ ОСНОВИ

(Derived and Underived Stems)

Основи, в яких є приrostки (префікси) і наростки (суфікси), називаються вивідними.

Наприклад: дубок- (= дуб-ок-), ставок- (став-ок-), прист- (= при-рист-), виросли (ви-рос-л-и).

Бувають слова з дуже складними основами.

Наприклад: водянистий (вод-ян-ист-ий), порозрубував (по-розв-руб-ува-в), переписувач- (пере-пис-ува-ч-).

Основи без приrostків і наростків називаються невивідними.

Наприклад: неб-о, гор-и, дім-, школ-а, нес-у, ід-е і т. д.

Основи неб-, гор-, дім-, школ-, нес, ід- не можна поділити на дрібніші елементи.

Вправа 35. Перепишіть приклади. У відмінюваних словах підкресліть основу. Випишіть окремо слова з основами вивідними і невивідними.

1. Коло столу стояв стрункий, кучерявий юнак (С. Васильч.). 2. Ця пасіка була огорожена лісою з лози (М. Вовчок). 3. Земля цвіла й квітами своїми сміялася до нього (В. Стефаник). 4. Загорілася вся поляна якимсь сизим світом (П. Мирний). 5. Ніхто не віда, хто як обіда (І. Котляревський). 6. Через хвилину розмова їх стихла (П. Мирний). 7. У садочку позрубувані були старі дерева (М. Вовчок). 8. Сім струн я торкаю струна по струні (Л. Укр.).

Вправа 36. У словах попередньої вправи поділіть вивідні основи на складові частини, що можуть виділятись при порівнюванні їх зі спорідненими словами.

§ 20. КОРІНЬ, ПРИРОСТОК, НАРОСТОК (Root. Prefix. Suffix)

Спільна частина всіх споріднених слів називається коренем.

Наприклад: дуб, дубочок, дубина, дубовий, дубити, дубняк, дубасити, Піддубний. Спільна частина для всіх цих слів є дуб.

Не можна змішувати корені, що мають однакові звуки, але різні значення.

Порівняйте:

вода, водяний, водний **водити, водять, заводити.**

Голосні і приголосні звуки можуть мінятись у коренях деяких слів: дім — дому; ріг — на розі; молоко — в молоці — молочний. Не дивлячись на це, коренем у цих словах є дім-, дом-, ріг-, роз-, молок-, молоц-, молоч-. Тут у коренях чергуються голосні і — о, приголосні г — з, к — ц — ч.

Частина основи, яка стоїть після кореня і надає слову нового значення або нового відтінку значення, називається наростком (суфіксом).

Наприклад: дубок, читач, вітерець, ручка. Тут нарости-
ками є складові частини: -ок, -ач, -ець, -к-.

Частина основи, яка стоїть перед коренем і надає слову нового значення або нового відтінку значення, називається приrostком (префіксом).

Наприклад: **входити, виходити, заходить, переходити, відходити, сходить, обходить, приходить, надходить**. Тут пристки **в-, ви-, за-, пере-, від-, с-, об-, при-, над-** надають словам нового відтінку значення, а саме: присток **в-** вказ-

зує на рух в середину предмета; ви- на рух із середини; над- на рух до предмета; за- на рух за предмет; пере- на рух через предмет; від- на рух від предмета і т. д.

У слові може бути кілька приrostків і кілька наростків: по-при-носили, по-від-їжджали, дерев-ин-очк-а.

Вправа 37. Випишіть із тексту підкреслені слова, відокремлюючи корені, приrostки, наростки.

Те озеро було колись затокою моря; морська хвиля на-
сипала вузький пересип і неначе греблею oddілила здорове,
на верстов двадцять, озеро од моря та од лиману. Крутій
далекий берег озера, що, мабуть, був колись берегом моря,
стояв у тумані, неначе стіна, вкритий зеленою травою; під
ним зеленіли очерети та оситняги, скільки можна було ски-
нути оком.

(Н.-Левицький)

Вправа 38. Випишіть підкреслені слова, відокремлюючи корені, приrostки й наростки.

1. Сизий димок виривається з чорного димаря. 2. Ось блиснула блискавиця. 3. Люди сходилися в купи, гомоніли і знову розходилися. 4. Та я там всі входи й виходи знаю. 5. Довго він вичитував та перечитував. 6. Громада присудила, а суд одсудив.

(П. Мирний)

Вправа 39. Із прикладів попередньої вправи випишіть стовпцями слова одного кореня. Утворіть і додайте до них інші слова цього ж кореня.

Вправа 40. Від слів, поданих нижче, утворіть нові слова, додаючи наростки або приrostки.

школа, береза, грім, пластун, голос, музика, гора, вітер, будинок, крик, біг, сніг, писати, козак, чесати, кривда.

Вправа 41. Згадайте всі слова до кожного з таких коренів: сад, спів, роб, рук. Запишіть усі слова одного кореня в окремому стовпці.

Вправа 42. Пригадайте й запишіть по кілька слів з такими приrostками: роз-, ви-, на-, під-, пере-, від-.

Вправа 43. Пригадайте й запишіть по кілька слів з такими наростками: -ець, -очок, -чик, -ник, -ува.

§ 21. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ (Spelling of Consonants in Suffixes)

I. При творенні іменників з наростком -ин(а) від прікметників на -цький, -ський

а. звукосполучення -цьк- змінюється на -чч-.

Наприклад: турецький — Туреччина, німецький — Німеччина;

б. звукосполучення -ськ- змінюється на -щ-.

Наприклад: Львівський — Львівщина, Київський — Київщина.

II. При творенні іменників і прікметників приголосні **к**, **ц** основи перед наростком -н- змінюються на -ч-.

Наприклад: рука — ручний, сонце — сонячний, серце — сердечний, пшениця — пшеничний.

Винятки: рушник, рушниця, мірошник, соняшник сердечний (у значенні бідолашний) та слова, утворені від прислівників торік — торішній, вранці — вранішній (але довіку — довічний).

III. Перед пріrostками -ськ(ий), -ств(о) приголосні змінюються, змінюючи і прікінцевий приголосний основи:

a.	г	+	-ський = -зъкий	г	-	-ство = -зво
	г					
	ж					
	з					

Наприклад: Пороги — запорозький (запорог + съкий), убогий — убозство (убог + ство), Прага — празький, Рига

— ризький, Зальцбург — зальцбурзький, Париж — паризький, француз — французький, боягуз — боягузтво;

$$\text{б. к.} \left. \begin{array}{c} \text{ч} \\ \text{ц} \end{array} \right\} \div -\text{ський} = -\text{цький} \quad \text{к.} \left. \begin{array}{c} \text{ч} \\ \text{ц} \end{array} \right\} \div -\text{ство} = \text{цтво}$$

Наприклад: козак — козацький (козак + ський), козацтво, ткач — ткацький, ткацтво, Галич — галицький, молодець — молодецький, молодецтво, але тюркський, нью-йоркський.

$$\text{в. х} \left. \begin{array}{c} \text{ш} \\ \text{с} \end{array} \right\} + -\text{ський} = -\text{ський} \quad \text{х} \left. \begin{array}{c} \text{ш} \\ \text{с} \end{array} \right\} + -\text{ство} = -\text{ство}$$

Наприклад: чех — чеський, волож — волоський, птах — птаство, товариш — товариський, товариство, Полісся — поліський, але Цюрих — цюрихський. казах — казахський.

Інші приголосні в основі, зокрема д, т, перед наростками -ський, -ство на письмі зберігаються, хоч у вимові дещо змінені.

Наприклад: люд — людський, людство, брат — братський, братство, сусід — сусідський, сусідство, швед — шведський.

Вправа 44. Від поданих слів утворіть і напишіть прикметники з наростками -зький, -цький, -ський. Усно поясніть їх правопис.

Німець, брат, чех, громада, Галич, молодець, студент, словак, козак, казах, Париж, Гамбург, Збараж, турок, юнак, Одеса.

Вправа 45. Переписуючи приклади, утворіть прикметники від слів, що в дужках і поставте їх у відповідній формі.

1. (Шотляндія) зброя пропадає, лицарство знемагає. 2. Він був один із найздібніших учнів (Дрогобич) гімназії. 3. (Кавказ) курорти багаті на мінеральні джерела. 4. Гіллястий (во-

лох) горіх розкинув густу тінь. 5. (Запорожець) зброю ста-
рий виніс із комори. 6. В пластиковому таборі лунали (юнак)
голоси. 7. (Прилуки) полковник підійшов до козаків. 8. (Ко-
мандант) наказ — це закон.

§ 22. ПРАВОПИС ПРИРОСТКІВ (ПРЕФІКСІВ)

(Spelling of Consonants and Vowels in Prefixes)

Приrostok з- на письмі і в вимові замінюється на с- перед
к, п, т, х.

Наприклад: скидати (= з + кидати), сказати, спитати,
спинити, стирати, схилити, сходити.

Але: збити (з + бити), змінити, зсадити, зшивати, зіди-
ти, зчесати, зформувати.

Примітка. В складених прийменниках з- (що пишеться
через риску) **ніколи** не замінюється на с: з-поза, з-попід, з-під
і т. д.

Приrostки роз-, без-, через-, не дивлячись на їхню ви-
мову, не змінюють на письмі з на с.

Наприклад: розпитати, безкорисний, розхочотався, роз-
квіт, безтурботний.

Приrostки при-, ви-, межи- завжди пишуться через и.

Наприклад: приїзд, пригадати, виходити, виїздити, визна-
ти, межигр'я, межиріччя.

Приrostок прі- вживається лише в кількох словах.

Наприклад: прізвище, прізвисько, прірва.

Від приrostка при- треба відрізняти приrostок пре-.
Приrostок пре- вживається в словах на означення збільшеної
або зменшеної якості чи ознаки.

Наприклад: прекрасний, препоганий, предобрий, пречудесний.

Приrostки від-, під-, між- пишуться завжди через і.

Наприклад: відповідати, відзначити, підмазати, підско-
чити, міжнародний.

Приrostки пред-, пере-, перед- завжди пишуться через е.
Наприклад: представник, перемога, перехід, передбачення, передмова.

Вправа 46. Перепишиť приклади. Поясніть правопис приrostків у підкреслених словах.

1. Огонь погас, а місяць **сходить** (Т. Шевченко).
2. Колись на нивах, слізми політих, **розkvітнуть** дивні квіти весни (О. Олесь).
3. Не зчувся, коли й вечоріти стало (М. Вовчок).
4. Тихо, тихо **сходив** білий лебідь кров'ю (О. Олесь).
5. Тут ще пошестъ престрашеннa пала на худобу (І. Манжура).
6. В хаті стояв присмерк (М. Коцюб.).
7. А три верби **схилилися**, мов журяться вони (Л. Глібів).
8. Бракує слів, щоб гідно відповісти (Л. Українка).
9. Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло **розкотив** по золотій тарілці (П. Мирний).
10. На селі вже гомін **стишився** (М. Вовчок).

Вправа 47. Від поданих нижче слів утворіть нові слова з приrostком з- і запишіть ці слова.

Давати, жати, горіти, варити, важити, везти, тулити, пекти, хотіти, фотографувати, фільмувати, конати, кинути, пакувати.

Вправа 48. Пригадайте і запишіть по кілька слів з приrostками роз-, без- і з приrostком з- перед к, п, т, х і по кілька слів з цими ж приrostками перед ш, ц, с, ч, р, б, ф.

§ 23 СКЛАДНІ СЛОВА

(Compound Words)

Слова, утворені від двох і більше основ, називаються складними.

Наприклад: пароплав, мореплавець, білолицій (пара + плавати, море + плавець, білий + лице).

Складні слова творяться з поєднання основ простих слів за допомогою сполучних звуків **о**, **е**, **е** або **й** без них.

Після основ на твердий приголосний сполучним звуком буває переважно **о**.

Наприклад: висококваліфікований, водогін, сажотрус, біполицій

Після основ на м'який приголосний і на **й** сполучним звуком буває здебільшого **е**, **е**.

Наприклад: мореплавець, очевидний, землетрус, божевільний, працездатний, життєрадісний, краезнавство, боєздатний.

Творяться складні слова також і без сполучних звуків.

Наприклад: чотирикутник, відразу, горицвіт, пройдисвіт, триніжок.

Буває **й** таке, що кілька слів, які творять одне поняття, зливаються в одне складне слово.

Наприклад: нісенітниця (= ні се, ні те), байдуже (= ба **й** дуже), повсякденний (= по **всяк** денний).

Складні прикметники пишуться через риску, якщо між словами від яких вони утворені, можна поставити сполучник **і** або **але**.

Наприклад: фізико-математичний, торговельно-промисловий (бо може бути фізичний і математичний, торговельний і промисловий).

Усі інші складні прикметники такого типу пишуться разом.

Наприклад: сільськогосподарський, далекосяжний.

Складні прикметники із сполучним **о**, що означають колір з його відтінками, пишуться через риску; темно-зелений, ясно-червоний.

Слово **пів** (половина) у складних словах, другий компонент яких починається з приголосного, пишеться разом.

Наприклад: півгодини, півдня, півсотні, піврічний і т. д.

Через риску **пів** пишеться у складних словах, другий компонент яких починається голосним або йотованим, та

перед власними назвами (і слово після пів ужите в родовому відмінку).

Наприклад: пів-яблука, пів-аркуша, пів-Львова (але пів-острів, піваркуш).

Вправа 49. Перепишіть приклади. Підкресліть складні слова і поясніть їх утворення.

1. Гільчасті верховіття тихого бору всі одразу заяскрились синім пилом (С. Васильченко). 2. І навіщо ти ховаєш свого п'ятизлотника (М. Коцюбинський). 3. Котилося через поле перекотиполе (Л. Глібів). 4. Серед села вдова жила у новій хатині, білониця, кароока і станом висока (Т. Шевченко). 5. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами (М. Коцюбинський). 6. Сяють біломуріві колони будинків між деревами (С. Васильченко). 7. Восьмилітня дівчинка забавляла свого трилітнього братіка (Н.-Левицький). 8. Ти стоптав дивоцвіти (Л. Українка). 9. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котилися по луці (М. Коцюбинський). 10. Далі од шляху довга шеренга гостроверхого штакеття (С. Васильченко).

Вправа 50. Перепишіть приклади і поясніть правопис підкреслених складених слів.

1. Минуло так більш півгодини (М. Коцюбинський). 2. Та ось і село. Серед низькодолу й мочарів стояло воно (М. Коцюбинський). 3. Дівчинка з'іла лише пів-яблука. 4. В тумані потонув великий півострів. 5. Татарське зілля витика поруч з води ясно-зелені, гострії мечі (М. Коцюбинський). 6. Там клекотіла важка синьо-біласта хмара (М. Коцюбинський). 7. Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою (П. Мирний). 8. Хай шумить єдиним світлим шумом синій Дніпр і срібновода Висла (М. Рильський).

Вправа 51. Утворіть з поданих нижче слів складні слова та підкресліть сполучні звуки.

сталь + варити, жаль + гідний, листя + падати, легкий + дух, сам + стояти, два + година, земля + трусити, за-

гальний + корисний, місце + перебування, лист + носити, сухий + віяти, жовтий + зелений, чорний + око.

Вправа 52. Утворіть і запишіть речення, використовуючи складні слова з попередньої вправи.

§ 24. ЧАСТИНИ МОВИ (Parts of Speech)

Слова за своїм значенням, за граматичними ознаками і функцією в реченні поділяються на **самостійні** (повнозначні) і **службові** (неповнозначні).

Самостійні слова виступають у реченні його членами, а службові не є членами речення.

Всі слова поділяються на групи, які називаються **частинами мови**.

Частин мови є десять. Шість із них (іменник, прикметник, числівник, займенник, діеслово, прислівник) — це самостійні слова, три (прийменник, сполучник, частки) — службові слова. Десята частина мови — вигук не належить ні до самостійних, ні до службових слів. Вигук висловлює почуття або спонукання, але не називає їх.

§ 25. ІМЕННИК (The Noun)

Частина мови, яка означає назву предмета і відповідає на питання хто? або що? називається іменником.

Наприклад: школа, шатро, табір, ключ, озеро, ніч, темрява, пластун, Степан, Марійка, хлопець, м'яч, любов.

Усі іменники поділяються на власні і загальні.

Власні іменники означають назви, що даються окремим предметам, щоб відрізнисти їх від інших однорідних.

Наприклад: Львів, Шевченко, Ігор, Карпати, Дніпро, Крим.

Загальні іменники означають назви, що даються багатьом однорідним предметам.

Наприклад: місто, річка, ліс, письменник, хлопець, дорога.

Власні іменники пишуться з великої букви, а загальні — з малої.

Іменники поділяються ще на дві групи за принципом називання предметів **живих і неживих**.

Іменники, що означають назви живих предметів або назви істот, відповідають на питання **хто?**

Наприклад: учень, Петро, котик, машиніст, письменник.

Іменники, що означають назви неживих предметів, відповідають на питання **що?**

Наприклад: хмаря, олівець, рисунок, рука, ніж, хата, дерево.

Вправа 53. Перепишіть приклади. Підкресліть загальні іменники однією рискою, а власні — двома.

1. Грицько радів, як мала дитина (П. Мирний). 2. Усі пластуни вийшли на табір. 3. Марійка вчиться гарно. 4. Карпати — це молоді гори. 5. Чіпка почув, що в нього якось страшно затіпалось серце (П. Мирний). 6. Кармелі їде гаем і співає (М. Вовчок). 7. Сонце утікає за ліси, за гори, а Гуцулю лишає (М. Черемшина). 8. У Києві на Подолі козаки гуляють (Т. Шевченко). 9. Кругом ватри сидять і співають пластуни. 10. Виглянуло над Чигирином сонце із-за хмари (Т. Шевченко).

Вправа 54. Перепишіть текст. Іменники, що означають живі предмети, підкресліть раз, а неживі — двічі.

Микола пішов на вигін, де стояли старі верби; там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились потай тікати на сахарні. Всі вони помандрували з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Йшли мовчки, притаїв-

ши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, відійшли далеченько від села й опинились перед лісом. Коли це одразу перед їх очима все освітилось червонуватим світлом. У селі бемкнув дзвін на гвалт, і жалібно розлився його звук по полю.

(І. Н.-Левицький)

§ 26. РІД ІМЕННИКІВ

(Gender of Nouns)

Кожен іменник належить до одного якогось роду: **чоловічого, жіночого або середнього.**

До іменників чоловічого роду належать іменники, до яких можна додати слово **він** або **цеї**.

Наприклад: батько, хлопець, ліс, герой, дим, вітер, м'яч.

До іменників жіночого роду належать іменники, до яких можна додати слово **вона** або **ця**.

Наприклад: рука, ніч, береза, злість, площа, радість, дівчина, зірка, пора, земля, драма, книжка.

До іменників середнього роду належать іменники, до яких можна додати слово **воно** або **це**.

Наприклад: вікно, серце, бажання, озеро, село, море, щастя.

В українській мові є чимало іменників, які вживаються і в чоловічому, і в жіночому роді.

Наприклад: цей сирота — ця сирота, цей каліка — ця каліка, цей плакса — ця плакса, цей волоцюга — ця волоцюга. Це іменники **спільногого роду**.

Вправа 55. Із поданого тексту випишіть окремо іменники чоловічого, жіночого і середнього роду.

В зеленій бухті сонце і дрімота.
Ген-ген уже димиться пароплав!
За ним замкнулися водяні ворота
І ржавий ключ на дно спокійно впав.

Округлі груди підіймає море
І опускає з віддихом тяжким,
І світ такий прозорий і просторий,
Як для дитини материнський дім.
В димах узгір'я виринає й тоне
І тінь од нього розпростерлась ниць,
І падають сніги рожевих птиць
На море запахуще і солоне.

(М. Рильський)

§ 27. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

(Number of Nouns)

Іменники в українській мові у більшості своїй вживаються у двох числах: в однині і множині.

Одніна означає один предмет: хлопець, море, орел, стіна,

Множина означає два і більше предметів: хлопці, моря, орли, стіни.

Частина іменників вживається в одному числі: тільки в однині або тільки в множині.

Тільки в однині вживаються іменники, що означають:

а. матеріал: срібло, золото, мідь, залізо, олово і т. д.

б. абстрактні поняття: любов, радість, гнів.

в. імена власні: Олег, Львів, Шевченко, Дніпро.

Значно менше іменників вживаються тільки в множині.

До них належать:

а. назви предметів, що складаються з двох частин: штаны, граблі, ворота, ножиці.

б. абстрактні поняття (іменники з наростком -ощ-): рadoщі, веселощі.

в. Деякі географічні назви: Карпати, Перемишляни.

Іменники, що вживаються тільки в множині, роду не мають.

Іменники, які означають збірне поняття предметів як одне ціле, називаються збірними:

Наприклад: молодь, дітвора, студентство.

Вправа 56. Вилішіть окремо іменники, які вживаються:
а. тільки в однині; б. тільки в множині; в. і в однині, і
в множині.

Сани, очі, ріка, пластун, шатро, рідня, Кавказ, Альпи, пильність, травень, дітвора, дрова, сміття, знання, солома, петрушка, відвага, солодощі, Дністер, Карпати, Сокільники, Оля, роковини, жнива, математика, захоплення, честь, яблуко, Прилуки, Україна, Америка, Сиракузи, солома, птаство, хемія, Піренеї, Кордільєри, Атени, окуляри, двері, дріжджі, помії, вакації, шахи, людство, юнацтво, височінь, молодість, вродя.

§ 28. ВІДМІНКИ

(Cases of Nouns)

В українській мові іменники можуть мати різні закінчення відповідно до семи відмінків, як от: батько, батька, батькові, бачу батька, батьком, на батькові, батьку! Відповідно також у множині: батьки, батьків, батькам, бачимо батьків, батьками, на батьках, батьки!

Уживання іменників у невластивих граматичних формах спотворює мову. Не можна сказати смереку росте, або смерека ростуть, або смерекам ростуть.

Відмінків в українській мові сім. Кожний відмінок відповідає на певне питання:

1. Називний — хто? що?
2. Родовий — кого? чого? (не бачу)
3. Давальний — кому? чому? (помагаю)
4. Знахідний — кого? що? (бачу)
5. Орудний — ким? чим? (тішуся)
6. Місцевий — на кому? на чому? або в кому? в чому?
або при кому? при чому?
7. Кличний — як кличено?

Називний відмінок називається прямим (вживається без прийменника). Усі інші відмінки — непрямі (вживаються з прийменниками або без прийменників).

Вправа 57. Перепишіть приклади. Визначте рід, число і відмінок іменників.

1. А над ним палають і хатина, і будинок (Т. Шевченко).
2. Полянку знову обняли морок і тиша (М. Коцюбинський).
3. Прокіл привіз ячмінь, стіжок складає (М. Коцюбинський).
4. Промінням ясним, хвилями буйними, прудкими іскрами, летючими зірками, палкими блискавицями, мечами хотіла б я вас викуватъ слова (Л. Українка).
5. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити (Т. Шевченко).
6. Поки біди не знатимеш, то й розуму не матимеш (Л. Українка).
7. Снігу ввалило вище колін. Морозом стягло, скрутило, утрамбувало, як кригу . . . Невеличкі хатки замело, забило, під саму стріху кучугури снігу понавертало (П. Мирний).
8. Журбою поля не перейдеш (М. Вовчок).
9. Сонця не було ще видно (М. Коцюбинський).
10. Вийшов Чіпка на царину, ходить коло землянки (П. Мирний).
11. Він цілій сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича (І. Франко).
12. Ідуть дівчата в поле жати (Т. Шевченко).
13. Аж ось верхи прискакав Семен з лісу (М. Коцюбинський).
14. Микола носив воду з Роставиці (Н.-Левицький).
15. На шлях я вийшла ранньою весною (Л. Українка).

§ 29. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ (Declension of Nouns)

Іменники відмінюються не всі однаково. Є їх кілька зразків, або, інакше типів, що називаються **відмінами**. Кожний іменник відмінюється за одним із зразків. Залежно від характеру закінчень у називному відмінку однини розрізняють три відміни іменників.

До першої відміни належать іменники:

- а. чоловічого роду, що кінчаються на приголосний, на -о, -а(-я), напр.: ліс, день, батько, Микола, суддя;
- б. жіночого роду, що кінчаються на -а(-я), напр.: рука, земля;
- в. середнього роду, що кінчаються на -о, -е, -я [крім тих на -я, що приймають наросток -ат- (-ят-), -ен- у непрямих відмінках], напр.: вікно, море, щастя. Перша відміна поділяється ще на три групи: твірду, м'яку і мішану, залежно від характеру приголосного, яким кінчается основа.

До другої відміни належать іменники середнього роду, що кінчаються на -а/-я і у всіх відмінках, крім називного, знахідного і орудного однини приймають наросток -ат/-ят-, -ен-, напр.: лоша — лошати, кошеня — кошеняти, дівча — дівчати, ім'я — імени, плам'я — пламени.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду, що закінчуються на приголосний, напр.: ніч, розкіш, мідь, сіль, злість, кров, піч. До цієї відміни належить також іменник мати, що у всіх непрямих відмінках приймає наросток -ер-(iр-): мати — матері — матір.

Вправа 58. Перепишіть приклади. Підкресліть іменники і зазначіть над кожним із них, до якої відміни він належить.

1. Дівча в сінях стояло, на козака моргало (пісня).
2. Святослав — це дуже гарне ім'я.
3. Непевна путь, мій друже, в нас обох, — ходи! Шлях певний швидше знайдем вдвох (Л. Українка).
4. Дерева не ворушилися від вітру (М. Коцюбинський).
5. Про славу думає лицар (П. Куліш).
6. Дід гріє собі бороду біля вогню і слухає розмову вітру (М. Коцюбинський).
7. І поет в своїй хатині прислухавсь до того (Л. Українка).
8. Кошеня грається з мишеням.
9. Низька постать спинилась на хатнім порозі (М. Коцюбинський).
10. Ой не шуми луже, зелений байраче, не плач, не журися, молодий

козаче (пісня). 11. За невеличким горбом побачив я вугляра (І. Франко). 12. Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та кочаний (Л. Українка).

§ 30. ПЕРША ВІДМІНА ІМЕННИКІВ (The First Declension of Nouns)

Іменники першої відміни поділяються на три групи: тверду, м'яку й мішану.

До **твердої** групи належать іменники:

- а. чоловічого роду на твердий приголосний, -о, -а, напр.: син, батько, Микола.
- б. жіночого роду, що кінчаються на -а, напр.: рука, стіна.
- в. середнього роду, що кінчаються на -о, напр.: вікно, відро.

До **м'якої** групи належать іменники:

- а. чоловічого роду, що кінчаються на м'який приголосний, -й, а також -я, напр.: день, край, суддя.
- б. жіночого роду, що кінчаються на -я, напр.: земля, Марія.
- в. середнього роду, що закінчуються на -е, -я (крім тих -я, що належать до другої відміни), напр. море, поле, життя, листя, змагання.

До **мішаної** групи належать іменники, яких основа кінчиться на шелесні приголосні ж, ч, ш, щ (чоловічого, жіночого і середнього роду) та деякі іменники чоловічого роду, основа яких кінчается на -р, — конкретно ті, що мають наголосований наросток -яр, напр.: школяр, маляр.

Відмінювання всіх іменників першої відміни можна подати в такій схемі:

Т в е р д а г р у п а

Відмінки		Чоловічий рід	
Однина			
Н.	дуб	батьк-о	старшин-а
Р.	дуб-а	батьк-а	старшин-и
Д.	дуб-ові	батьк-ові	старшин-і
З.	дуб(а)	батьк-а	старшин-у
О.	дуб-ом	батьк-ом	старшин-ою
М. (на)	дуб-і (ові)	батьк-ові	старшин-і
Кл. ф.	дуб-е	батьк-у	старшин-о
Множина			
Н.	дуб-ý	батьк-ý	старши́н-и
Р.	дуб-íв	батьк-íв	старши́н
Д.	дуб-áм	батьк-áм	старши́н-ам
З.	дуб-ý	батьк-íв	старши́н
О.	дуб-áми	батьк-áми	старши́н-ами
М. (на)	дуб-áх	батьк-áх	старши́н-ах
Кл. ф.	дуб-ý	батьк-ý	старши́н-и

Т в е р д а г р у п а

Відмінки		Жіночий рід	
Однина		Множина	
Н.	верб-á		вéрб-и
Р.	верб-ý		верб
Д.	верб-í		верб-áм
З.	верб-ú		вéрб-и
О.	верб-óю		верб-áми
М. (на)	верб-í	(на) верб-áх	
Кл. ф.	вéрб-о		(вéрб-и)

Тверда група

Відмінки

Середній рід

Одніна			Множина	
Н.	ліжк-о	літ-о	ліжк-а	літ-á
Р.	ліжк-а	літ-а	ліжок	літ
Д.	ліжк-у	літ-у (ові)	ліжк-ам	літ-áм
З.	ліжк-о	літ-о	ліжк-а	літ-á
О.	ліжк-ом	літ-ом	ліжк-ами	літ-áми
М. (на)	ліжк-у	літ-і	ліжк-ах	літ-áх
Кл. ф.	ліжк-о	літ-о	ліжк-а	літ-á

М'яка група

Чоловічий рід

Одніна			
Н.	учитель	звичай	лікар
Р.	учител-я	звича-ю	лікар-я
Д.	учител-еві	звича-еві	лікар-еві
З.	учител-я	звичай	лікар-я
О.	учител-ем	звича-ем	лікар-ем
М. (на)	учител-і, -еві	звича-ї, -еві	лікар-еві, -і
Кл. ф.	учител-ю	звича-ю	лікар-ю

Множина

Н.	учител-і	звича-ї	лікар-і
Р.	учител-ів	звича-їв	лікар-ів
Д.	учител-ям	звича-ям	лікар-ям
З.	учител-ів	звича-ї	лікар-ів
О.	учител-ями	звича-ями	лікар-ями
М. (на)	учител-ях	звича-ях	лікар-ях
Кл. ф.	учител-і	звича-ї	лікар-і

М'яка група

Відмін.

Жіночий рід

	Однина		Множина	
Н.	прац-я	згра-я	прац-і	згра-ї
Р.	прац-і	згра-ї	праць	зграй
Д.	прац-і	згра-ї	прац-ям	згра-ям
З.	прац-ю	згра-ю	прац-і	згра-ї
О.	прац-єю	згра-єю	прац-ями	згра-ями
М. (на)	прац-і	згра-ї	прац-ях	згра-ях
Кл. ф.	прац-е	згра-е	прац-і	згра-ї

М'яка група

Середній рід

	Однина		
Н.	місц-е	мор-е	завданн-я
Р.	місц-я	мор-я	завданн-я
Д.	місц-ю	мор-ю	завданн-ю
З.	місц-е	мор-е	завданн-я
О.	місц-ем	мор-ем	завданн-ям
М. (на)	місц-і	мор-і	завданн-і
Кл. ф.	місц-е	мор-е	завданн-я

Множина

Н.	місц-я	мор-я	завданн-я
Р.	місць	мор-ів	завдань
Д.	місц-ям	мор-ям	завданн-ям
З.	місц-я	мор-я	завданн-я
О.	місц-ями	мор-ями	завданн-ями
М. (на)	місц-ях	мор-ях	завданн-ях
Кл. ф.	місц-я	мор-я	завданн-я

Мішана група

Чоловічий рід

Одніна

Н.	товариш	школяр	ніж	плащ
Р.	товариш-а	школяр-а	нож-а	плащ-а
Д.	товариш-еві	школяр-еві	нож-еві	плащ-еві
З.	товариш-а	школяр-а	ніж	плащ
О.	товариш-ем	школяр-ем	нож-ем	плащ-ем
М. (на)	товариш-еві	школяр-еві	нож-еві	плащ-еві, -и
Кл. ф.	товариш-у	школяр-е	нож-е	плащ-е (-у)

Мішана група

Чоловічий рід

Множина

Н.	товариши-і	школяр-і	нож-і	плащ-і
Р.	товариши-ів	школяр-ів	нож-ів	плащ-ів
Д.	товариши-ам	школяр-ам	нож-ам	плащ-ам
З.	товариши-ів	школяр-ів	нож-і	плащ-і
О.	товариши-ами	школяр-ами	нож-ами	плащ-ами
М. (на)	товариши-ах	школяр-ах	нож-ах	плащ-ах
Кл. ф.	товариши-і	школяр-і	нож-і	плащ-і

Мішана група

Жіночий рід

Одніна

Н.	круч-а	груш-а	круч-і	груш-і
Р.	круч-і	груш-і	круч	груш
Д.	круч-і	груш-і	круч-ам	груш-ам
З.	круч-у	груш-у	круч-і	груш-і
О.	круч-єю	груш-єю	круч-ами	груш-ами
М. (на)	круч-і	груш-і	круч-ах	груш-ах
Кл. ф.	круч-е	груш-е	круч-і	груш-і

Множина

М і ш а н а г р у п а

Середній рід

	Однина		Множина	
Н.	прізвищ-е	віч-е	прізвищ-а	віч-а
Р.	прізвищ-а	віч-а	прізвищ	віч
Д.	прізвищ-у	віч-у	прізвищ-ам	віч-ам
З.	прізвищ-е	віч-е	прізвищ-а	віч-а
О.	прізвищ-ем	віч-ем	прізищ-ами	віч-ами
М. (на)	прізвищ-і	віч-і	прізвищ-ах	віч-ах
Кл. ф.	прізвищ-е	віч-е	прізвищ-а	віч-а

Вправа 59. З поданих прикладів випишіть іменники чоловічого, жіночого та середнього роду та поділіть їх за групами (твєрда, м'яка, мішана).

1. Так з думками бився старець (І. Франко). 2. Яблучко від яблуньки не далеко відкотиться (П. Мирний). 3. Прощай, мій краю, берегу рідний (П. Куліш). 4. Гульня даремні думки плодить (П. Мирний). 5 Сухе листя дощем спадало з дерев (М. Коцюбинський). 6. Пан-отче, пане полковнику, приятелю наш любий! (П. Куліш). 7. Село як на долоні (М. Вовчок). 8. І море бушує, і ревуть хвилі й лізуть на берег, щоб все затопити (М. Коцюбинський). 9. Деркач поглянув на нього здивованим поглядом (І. Франко). 10. Настя підвела голову і зиркнула одним оком (С. Васильченко).

Вправа 60. Перепишіть приклади і поставте іменники, що в дужках, у потрібній формі (числовій, відмінковій) відповідно до змісту речення.

1. Твою долю, моя (дона), позаторік знала (Т. Шевченко).
2. Не віддасть тобі (весна), що зима колись пожерла (Л. Українка).
3. Дерева не ворушилися від (вітер) (М. Коцюбинський).
4. Коло (будинок) зеленів та цвіт садок (М. Вовчок).
5. З великого (жаль) він зблудився з (шлях) і зайшов від (хутір) на степ, до чужого (гай) (М. Вовчок).
6. В (сад) лежав

глибокий сніг (М. Коцюбинський). 7. А над нею орел чорний (сторож) літає (Т. Шевченко). 8. Галя зразу побачила знайому (постать) матері (П. Мирний). 9. Мова (мати) стала тихен'ка й ласкава (С. Васильченко). 10. Хведір доторкнувся своєю мокрою (рука) до голови (син) (П. Мирний).

Вправа 61. Перепишіть приклади. Підкресліть іменники в кличній формі. Відокремте закінчення кличної форми. Усно поясніть, для чого вжита клична форма.

1. Твою долю, моя доню, позаторік знала (Т. Шевченко).
2. Ганнусю, рибко, душко, любко, рятуй мене, моя голубко (І. Котляревський).
3. Ой зозуле, зозуленько, нашо ти кувала (Т. Шевченко).
4. Не плач, моя роже, весна переможе (Л. Українка).
5. Ну, брате Михайлє, є тобі чим на старість похвалитись (П. Куліш).
6. Зоре моя вечірняя, зайди над горою (Т. Шевченко).
7. Доню голубко, жаль мені тебе (М. Шашкевич).
8. Червона калино, чого в лузі гнешся? (І. Франко).
9. Що ж ти думаєш, сину? (П. Куліш).

§ 31. УВАГИ ДО ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ

1. Іменники чоловічого роду у називному відмінку множини мають закінчення **-и**, **-і**. Деякі іменники (вуси, рукави) можуть мати паралельні форми вуса, рукава (рештки колишньої двоїни).

2. Іменники середнього роду у називному відмінку множини мають закінчення **-а**, **-я**, але знову ж таки як решта двоїни збереглося закінчення **-і** в іменниках очі, плечі (див. Ю. Шерех, «Нарис сучасної української літературної мови», Мюнхен, 1951, стор. 188).

3. У родовому відмінку множини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ів**. Стара форма з нульовим закінченням теж зустрічається, напр.: п'ять день (і днів), п'ять раз (і разів), пара чобіт, десять чоловік (і чоловіків з іншим

значенням: осіб чоловічої статі). Нульове закінчення в родовому множини мають іменники чоловічого роду з наростком -анин (-янин) в однині, напр.: селянин — багато селян, міщанин — міщан, хуторянин — хуторян.

4. Деякі іменники першої відміни в родовому множини мають закінчення -ей: коней, гостей, грошей, свиней, мишей, статтей (і статтів), очей, плечей (і пліч).

5. В орудному відмінку множини всі іменники мають закінчення -ами (-ями); поодинокі іменники зустрічаються з закінченнями двоїни -има, або з закінченням, яке давніше належало третій відміні, -ми: очима (і очами), плечима (і плечами), грошима (і грішми), а також кіньми, гістьми, чобітьми, жолудьми, слізьми, крильми, свиньми — поруч частіших форм на -ами (-ями).

6. У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення -ові, -еві (-еві). Але іменники, що мають наросток -ів (-ов, -ев), зберігають старе закінчення -у; цим уникається подвійного вживання звукосполуки -ов-, напр.: Львів — Львову (а не Львові), острів — острову (але спів — спісові).

7. У місцевому відмінку однини іменників чоловічого, жіночого і середнього роду перед закінченням -і звуки г, к, х переходят в з, ц, с, напр.: нога — на нозі, плуг — у плузі, око — в оці, вухо — на вусі, рука — на руці, муха — на мусі (але е й в крику, в гуку, в бракові). Небажане чергування к — ц, коли к становить собою наросток, бо цим затирається значення наростка, напр.: на ліжку, у кожушку.

8. В клічній формі іменників чоловічого роду перед закінченням -е звуки г, к, х чергуються відповідно з ж, ч, ш, напр.: Бог — Боже, козак — козаче, Явтух — Явтуше (але «Слава тобі, любомудре, чеху-слов'янине!». Т. Шевченко).

9. В родовому відмінку однини деякі односкладові, а то й двоскладові (при повноголосці) іменники чоловічого роду,

переважно тоді, коли вони вживаються з прийменником, можуть мати закінчення: під наголосом -а, не під наголосом -у, напр.: до стола — до столу, до двору — до двобру.

10. В місцевому відмінку однини іменників чоловічого роду є група односкладових слів, які завжди мають закінчення -у, напр.: на шляху, в степу, на снігу, в полку, в бою, на бігу, в шовку.

11. Іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини з значенням неоформленості (частковости) мають нормально закінчення -у (-ю) (див. Ю. Шерех, «Нарис сучасної української літературної мови», Мюнхен, 1951, стор. 194—197), напр.:

- а. поняття абстрактні (поступу, гніву, глузду),
- б. матеріальні-масові (цукру, хмизу, льону),
- в. назви процесів і душевних станів (смутку, болю, руху),
- г. назви закладів і установ (університету, комітету).

§ 32. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ

(The Second Declension of Nouns)

До другої відміни належать іменники середнього роду з закінченням на -а (-я) і в усіх відмінках, крім називного, знахідного і орудного однини приймають наросток -ат (-ят). Всі ці іменники означають малі (молоді) істоти або речі (каченя — каченяти, коліща — коліщати). До цієї групи належать ще кілька іменників, що не означають маліх істот чи речей і відповідно приймають наросток -ен-, напр.: ім'я — імени, плем'я — племени, рам'я — рамени.

Іменники другої відміни відмінюються так:

Відмін.	Одніна				
Н.	орл-я	курч-а	коліщ-а	хлоп'-я	ім'-я
Р.	орлят-и	курчат-и	коліщат-и	хлоп'ят-и	імен-и
Д.	орлят-і	курчат-і	коліщат-і	хлоп'ят-і	імен-і
З.	орл-я	курч-а	коліщ-а	хлоп'-я	ім'-я
О.	орл-ям	курч-ам	коліщ-ам	хлоп'-ям	ім'ям (імен-ем)
М. (на)	орлят-і	курчат-і	коліщат-і	хлоп'ят-і	імен-і
Кл. ф.	орл-я	курч-а	коліщ-а	хлоп'-я	ім'-я

Відмін.	Множина				
Н.	орлят-а	курчат-а	коліщат-а	хлоп'ят-а	імен-а
Р.	орлят	курчат	коліщат	хлоп'ят	імен
Д.	орлят-ам	курчат-ам	коліщат-ам	хлоп'ят-ам	імен-ам
З.	орлят	курчат	коліщат-а	хлоп'ят	імен-а (орлят-а) (курчат-а)
О.	орлят-ами	курчат-ами	коліщат-ами	хлоп'ят-ами	імен-ами
М. (на)	орлят-ах	курчат-ах	коліщат-ах	хлоп'ят-ах	імен-ах
Кл. ф.	орлят-а	курчат-а	коліщат-а	хлоп'ят-а	імен-а

Вправа 62. Перепишіть приклади. Підкресліть іменники другої відміни. Відокремте рисками закінчення.

1. Дівча в сінях стояло, на козака моргало (пісня). 2. Дитинчата-потерчата, засвітіте каганчата (Л. Українка). 3. Ой літає орел сизий, а за ним орлята (Т. Шевченко). 4. Гуси мої, гусенята, візьміть мене на крилята (з нар. творчості). 5. Я пас ягнята за селом (Т. Шевченко). 6. Малята вчать ті сочнячні слова (М. Рильський). 8. На вигоні пасеться лоша. 9. Мишена боїться кошеняти. 10. Батько приніс дітям маленьке щеня.

Вправа 63. Прозвідмінайте в однині і множині іменники: дівча, потерча, орля і запишіть у своїх зошитах.

Вправа 64. Провідміняйте усно в однині і множині всі іменники, підкреслені вами у вправі 62.

§ 33. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ (The Third Declension of Nouns)

До третьої відміни належать іменники жіночого роду, що закінчуються на приголосний звук, напр.: подорож, кров, ніч, піч, сіль, приязнь, міць, розкіш, радість, злість, мудрість. До цієї відміни належить також іменник мати, що у всіх відмінках, крім називного приймає наросток -ер (-ip-).

Відмінки		Одніна			
H.	розкіш	сіль	кров	радість	осінь
P.	розкош-і	сол-и (-i)	кров-и	радост-и осен-и (-i)	
D.	розкош-і	сол-і	кров-і	радост-і осен-і	
Z.	розкіш	сіль	кров	радість	осінь
O.	розкішши-ю	<u>сілл-ю</u>	кров'-ю	радіст-ю осінн-ю	
M. (на)	розкош-і	сол-і	кров-і	радост-і осен-і	
Кл. ф.	розкош-е	сол-е	кров-е	радост-е осен-е	

Множина					
H.	розкош-і	сол-і	нема	радост-і	нема
P.	розкош-ей	сол-ей		радост-ей	
D.	розкош-ами	сол-ям		радост-ям	
Z.	розкош-і	сол-і		радост-і	
O.	розкош-ам	сол-ями		радост-ями	
M. (на)	розкош-ах	сол-ях		радост-ях	
Кл. ф.	розкош-і	сол-і		радост-і	

	<u>Одніна</u>	<u>Множина</u>
Н.	мат-и	матер-і
Р.	матер-і	матер-ів
Д.	матер-і	матер'-ям
З.	матір	матер-ів
О.	матір'-ю	матер'-ями
М. (на)	матер-і	матер'-ях
Кл. ф.	мат-и	матер-і

У родовому відмінку однини іменників третьої відміни нормальне закінчення **-и**, напр.: міді, тіні, подорожкі. Старе закінчення **-и** в силу традиції зберігається в іменниках: соли, крові, любові, осені, Русі, а також у тих, основа яких закінчується на **-ть** з попереднім приголосним, напр.: якости, смерти. (Див. Ю. Шерех, «Нарис сучасної української літературної мови», Мюнхен, 1951, стор. 188).

Вправа 65. Перепишіть приклади. Підкресліть іменники третьої відміни. Визначте їх число й відмінок.

1. Над полем, у високості, співали вже жайворонки (М. Коцюбинський).
2. Ніч своїми чорними очима заглядала у вікно (П. Мирний).
3. У хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках (М. Коцюбинський).
4. Сонце наче пливло серед моря, ховаючись під тінєю високої хвилі (П. Мирний).
5. Богонь палахкотів у печі (В. Стефаник).
6. За Россю стояв високий скелястий берег (Н.-Левицький).
7. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам (М. Коцюбинський).
8. Багатий не знає ні приязні, ні лю보ви — він все те наймає (Т. Шевченко).

Вправа 66. Перепишіть приклади. Підкресліть іменники першої відміни однією рискою, іменники другої відміни — двома рисками, іменники третьої відміни — хвилястою лінією.

1. День за днем і ніч за ніччю полізли.
2. Старість побраталась з малістю; малість прилипла до старості.
3. Ясні

плями й темні тіні — ходять-перелазять з місця на місце.
4. Летить погоня за погонею з одного краю моря до другого.
5. Минали дні за днями. 6. Гілля зашуміло, переходячи з рук в руки. 7. Після похмурої темної ночі почало світати. 8. Після смерти батька й матері громада віддала сироту далекій родичці вдові Вовчисі. 9. Ні, не в кущ він пішов, а повернув за кущем. 10. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки. 11. Повернеться він до себе думкою, чує, як у голові борюкається страх з надією: то надія подужає страх, то страх надію. 12. Порох тинявся з кутка в куток.

(П. Мирний).

§ 34. ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ (Formation of Nouns)

1. Більша частина іменників утворюється за допомогою наростків (суфіксів).

Наприклад: дубок, дубина, лікар, учитель, машиніст, ткач, діяч, візник, татарин, річка.

За допомогою наростків утворюються іменники з новим значенням.

Наприклад: дим — димар, возити — візник, або з новим відтінком значення, напр.: віз — візок, сад — садок.

2. Частина іменників утворюється за допомогою приrostків (префіксів).

Наприклад: передмова, прадід, неволя, приріст, завдання.

3. Деякі іменники утворюються за допомогою наростка і приrostка одночасно.

Наприклад: перевертень, прислівник, перевантаження.

4. Іменники також утворюються з основ або коренів окремих слів за допомогою сполучних звуків (о, е, є) або без них.

Наприклад: горлоріз, боездатний, землетрус, Великденъ.

Вправа 67. Перепишіть слова. Наростки і приrostки віддліть рисочками.

Зразок: сад-ок, гір-ськ-ий.

Садок, гірський, млинок, квітень, панський, український, морський, дубина, дубочок, приплив, пропав, розмір, убив, набив, вхід, захід, відхід, лисиця, лисичка, серпень, старець, сестричка, візок, приїзд, побоїще, водиця, ручка.

Вправа 68. Випишіть окремо іменники першої, другої і третьої відміни, відокремивши рисочками корені, наростики і приrostки.

Зразок: дол-енък-у, ран-ок, не-дол-енък-у.

1. Чує серце недоленьку, сказати не вміє (Т. Шевченко).
2. Не знаєш, хлопче, як неволя томить (Л. Українка).
3. Ні долі, ні волі у мене нема, зосталася тільки надія одна (Л. Українка).
4. Озовітесь ж, заплачте, німії, зі мною над неправдою людською, над долею злою (Т. Шевченко).
5. Понад полем іде, не покоси кладе, не покоси кладе — гори (Т. Шевченко).
6. Ніч темна людей всіх потомлених вкрила (Л. Українка).
7. Пластуни знайшли в лісі неживе ягня.
8. Певне тут не чули зроду, що була негода в світі (Л. Українка).
9. Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти громіли раз у раз (І. Франко).
10. Ягня само забилося до річки напитися водички (Л. Глібів).

§ 35 ПРИКМЕТНИК

(The Adjective)

Частина мови, яка показує ознаку предмета і відповідає на питання який? чий? — називається **прикметник**.

Наприклад: (який?) зелений сад; (чий?) Петрів зошит.

Прикметники завжди стоять у тому ж роді, числі й відмінку, що й іменники, до яких вони відносяться.

Наприклад: ясний день, ясні дні, ясних днів, ясна зірка, ясні зірки, ясними зірками, ясне світло, ясних світл;

Прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні.

Якісні прикметники вказують на ознаку предмета, яка може бути в більшій або меншій мірі, напр.: білий — біліший — найбіліший; солодкий — солодший — найсолодший.

Відносні прикметники означають таку ознаку, яка вказує на відношення предмета до чогось: до матеріалу (**дерев'яний** — від іменника **дерево**); до місця (**сільський** — від іменника **село**); (**тутешній** — від прислівника **тут**); до часу (**літній** — від іменника **літо**; **вчорашній** — від прислівника **вчора**).

Присвійні прикметники — це ті, що вказують на належність предмета якісь особі, тварині або іншому предметові.

Наприклад: батьків (**чий?**) стіл, учителів олівець, вовчий хвіст, ведмежа лапа.

Вправа 69. Перепишіть приклади. Підкресліть якісні прикметники однією рискою, відносні — двома, а присвійні — квілястою лінією.

1. Бліде батькове лице стало жовте, неначе віск (Н.-Левицький).
2. І марили айстри в розкішнім півні про трави шовкові, про соняшні дні (О. Олесь).
3. В тій хатині рибалській убогій збройний лицар самотній сидить (Л. Українка).
4. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою (М. Коцюбинський).
5. Горить, палає рожевий досвіток (С. Васильченко).
6. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч (В. Стефаник).
7. Пливе місяць круголицій (Т. Шевченко).
8. Зелені ниви з шовковим шумом (М. Коцюбинський).
9. Мельникова дочка любила балакати (М. Вовчок).

§ 36. ПОВНІ І НЕПОВНІ ПРИКМЕТНИКИ (Long and Short-form Adjectives)

Прикметники, що мають закінчення в прямих і непрямих відмінкових формах, називаються повними.

Наприклад: зелений, зеленого, зеленому, ранній, раннього.

Прикметники, що в називному відмінку однини чоловічого роду зовсім не мають закінчення, називаються неповними.

Наприклад: сестрин, братів, зелен, варт.

Більшість неповних прикметників може вживатися в обох формах, як повній, так і короткий, напр.: зелений сад і зелен сад, дрібний дощик і дрібен дощик.

Повні прикметники жіночого й середнього роду в називному та знахідному відмінках однини і називному (також у знахідному, однаковому з називним) множини вживаються в стягненій формі.

Наприклад: висока верба, високі верби, високе почуття, високі почуття.

Прикметники в цих відмінках можуть вживатися теж і з повними закінченнями, зокрема в мистецькій мові.

Наприклад: Високі ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло в китайку повите (Т. Шевченко).

Вправа 70. Перепишіть приклади. Підкресліть однією рискою повні прикметники, а двома — неповні (короткі).

1. Молодая дівчинонька в садочок виходить (Л. Українка).
2. Ой зайди, зайди ясен місяцю (пісня).
3. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (пісня).
4. Пливе човен води повен (Т. Шевченко).
5. Гори мої високі, не так і високі, як хороши, хорошиї, блакитні здалека (Т. Шевченко).
6. Я на гору круту крем'янную буду камінь важкий підійматъ (Л. Українка).
7. Божий чоловік ясен був на виду (П. Куліш).
8. Він рад серед бою лягти головою (Л. Українка).
9. Мабуть щось тяжке, тяжке вимовить хотілось (Т. Шевченко).
10. Блажен, хто гордощів не має (М. Коцюбинський).

§ 37. ТВЕРДА І М'ЯКА ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ (Hard and Soft-stem Adjectives)

До твердої групи належать прикметники з основою на твердий приголосний.

Наприклад: чорн-ий, зелен-ий, ведмеж-ий, кругл-ий.

До м'якої групи належать:

- а. прикметники з основою на м'який приголосний н.
- б. прикметники з основою на й.

Наприклад: дорожній, мужній, осінній, літній, безкраїй, довговій.

Вправа 71. Перепишіть приклади. Тверді прикметники підкресліть однією рискою, а м'які — двома.

1. Неси ж мене, коню, по чистому полю (І. Франко).
2. Ясне сонце, тепле й приязнє (П. Мирний).
3. Сльози не ринутуть потоком буйним (Л. Українка).
4. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (П. Мирний).
5. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний (І. Н.-Левицький).
6. Синє глибоке небо розгортало своє безкрає поле (П. Мирний).

§ 38. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ (Degrees of Comparison)

Якісні прикметники можуть означати при порівнянні предметів неоднакову міру якості. У зв'язку з цим вони мають три ступені порівняння: звичайний, вищий і найвищий.

Наприклад: Верба була зелена.

2. Липа була зеленіша від верби.

3. Серед усіх дерев смерека була найзеленіша.

У першому реченні висловлено звичайну міру якості (зелена), у другому — вищу (зеленіша), а в третьому — найвищу (найзеленіша).

Вищий ступінь прикметників твориться додаванням наростиць -іш, -ш до основ звичайних прикметників -к, -ок, -к перед наростком -ш випадають, напр.: солодкий — солодший, глибокий — глибший, далекий — дальший.

При творенні вищого ступеня від основ на **г**, **ж**, **з**, **с** відбувається фонетична зміна: з наростком -ш звуки **г**, **ж**, **з** змінюються на **жч**, а звук **с** (перед -ок) на **щ**: вузький — вужчий, дорогий — дорожчий, важкий — важчий, високий — вищий, але легкий — легший, довгий — довший).

Для утворення найвищого ступеня до прикметників вищого ступеня додається приrostок: **най-більший**, **най-вищий**, **най-гарніший**.

Щоб підсилити значення прикметників найвищого ступеня, додаємо до них частки **що**, **як**, які пишуться разом з прикметником.

Наприклад: Я винесла щонайкращий рушник (М. Вовчок).

Вправа 72. Перепишіть приклади. Прикметники, що в дужках, поставте у формі вищого чи найвищого ступеня.

1. Голос Маланчин ставав (теплий), немов нагрівався від сонця (М. Коцюбинський).
2. Віра в мене (дужка) від криці (О. Олесь).
3. Бо життя — це клейнод, хіба ж є що (дороге) над нього (І. Франко).
4. Між ними один був (високий) від усіх головою (Н.-Левицький).
5. (Най-близьким) нашим сусідом був Іван (М. Вовчок).
6. Крайній рядок коло окопу був (високий). Другий рядок був (низький) (Н.-Левицький).
7. Гукнув на дочку, намагаючись зробити (щонай-суворе) обличчя (М. Коцюбинський).
8. Повинність (висока) над родинні зв'язки (Л. Українка).

§ 39. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

(Declension of Adjectives)

Тверда група

Від- мінки	Чоловічий	Середній	Жіночий	
	рід	рід	рід	Множина
	Однина			
Н.	зелен-ий	зелен-е	зелен-а	зелен-і
Р.		зелен-ого	зелен-ої	зелен-их
Д.		зелен-ому	зелен-ій	зелен-им
З.	зелен-ого	зелен-е	зелен-у	зелен-их, зелен-і
О.		зелен-им	зелен-ою	зелен-ими
М. (на)		зелен-ому (-ім)	зелен-ій	зелен-их
Кл. ф.	зелен-ий	зелен-е	зелен-а	зелен-і

М'яка група

Від- мінки	Чоловічий	Середній	Жіночий	
	рід	рід	рід	Множина
	Однина			
Н.	літн-ий	літн-е	літн-я	літн-і
Р.		літн-ього	літн-ьої	літн-іх
Д.		літн-ьому	літн-ій	літн-ім
З.	літн-ього	літн-е	літн-ю	літн-іх, літн-і
О.		літн-ім	літн-ьою	літн-іми
М. (на)		літн-ьому (-ім)	літн-ій	літн-іх
Кл. ф.	літн-ий	літн-е	літн-я	літн-і

Від- мінки	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
	Однина		Множина	
Н.	безкра-їй	безкра-є	безкра-я	безкра-ї
Р.		безкрай-ого	безкрай-ої	безкра-їх
Д.		безкрай-ому	безкра-їй	бекра-їм
З.	безкрай-ого	безкра-є	безкра-ю	безкра-їх (безкра-ї)
О.		безкра-їм	безкрай-ою	бекра-їми
М.	(на) Безкрай-ому (безкра-їм)		безкра-їй	безкра-їх
Кл.	ф. безкра-їй	безкра-є	безкра-я	безкра-ї

Вправа 73. Перепишіть приклади. Прикметники, що в дужках поставте в потрібній формі.

1. І прокидалася невеличка злість у його (невеличке) серці (П. Мирний).
2. Ой не одна ти не в (рідна) оселі (О. Олесь).
3. За (дурна) головою та ногам лихо (П. Мирний).
4. Мавка спалахує раптом (давня) красою у (зоряний) вінку (Л. Українка).
5. А вже правду кажуть, що (поганий) виду нема стиду (П. Мирний).
6. Остапові кроки лунали серед (величина) та (літня) ночі, що розлягалась на (безкрай) просторах (М. Коцюбинський).
7. Сидить дід і (вечірне) промінням (соянняшне) упивається (П. Мирний).
8. На віку, як на (довга) ниві: усього буває (М. Коцюбинський).
9. В (червона) хустці, в (зелена) спідниці та (біла вишивана) сорочці Олександра здавалася квіткою (М. Коцюбинський).
10. В проваллі (темне), десь на дні, сосна чорні на граніті (О. Олесь).

Вправа 74. Провідмінайте в однині і множині прикметники з іменниками:

Зелена діброва, червона троянда, могутня країна, безкрай степ, давнє лихо, бабусина казка, учителів олівець.

§ 40. ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ (Formation of Adjectives)

Прикметники утворюються різними способами.

Більша частина прикметників утворюється за допомогою наростків.

За допомогою наростків -уват-, -юват-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк- утворюються прикметники від прикметників.

Наростки -уват-, -юват- вказують на ознаку, яка виявляється в даному предметі **не в повній мірі**.

Наприклад: зеленуватий (не зовсім зелений), синюватий (не зовсім синій).

Наростки -еньк-, -есеньк- вказують на здрібнілість ознаки, а також надають прикметникові пестливості.

Наприклад: маленький, малесенький.

Наростки -ісіньк-, -юсіньк-, означаючи найвищу міру ознаки, також надають прикметникові відтінку пестливости.

Наприклад: чистісінький, малюсінький.

За допомогою наростків -ев (-ев), -ов- (ьов-, -йов-), -ськ-, -зък-, -цък-, -ичн-, -ічн-, -ів- (-їв-), -ин-, -їн-, -н- творяться прикметники від іменників.

Наприклад: овочевий, черешневий, баевий, звичаевий, дубовий, вербовий, вольовий, дійовий, сільський, людський, козацький, французький, вузький, націоналістичний, ботанічний, батьків, Андріїв, мамин, Галин, Маріїн, Софіїн, молочний, залізний, камінний.

Прикметники утворюються за допомогою сполучення основ.

Наприклад: навчально-виховний, церковнослов'янський, українсько-англійський (словник), південно-західній, загальновідомий, білолицій, вищезгаданий, давноминулий, напівзабутій.

Вправа 75. Перепишіть приклади, підкресліть прикметники та поясніть їх будову.

1. Світлом рожевим там степ паленіє, промінь де ллеться іскристий (Л. Українка).
2. Блідолицій місяць тихо плив високим небом (Б. Грінченко).
3. На опущених інеєм високих гілках стрибalo ясne проміння, висвічуючи то червоно-си-німи, то жовто-зеленими іскорками (П. Мирний).
4. Купки босих дітей порпались у теплій напізволій землі (М. Коцюбинський).
5. Високоверхі тополі зеленіють (М. Вовчок).
6. Швидко й та межа пропала, і віз побіг гладеньким степом (Н.-Левицький).
7. Чули ви, як напровесні рано жайворонкова пісня бриніла? (Л. Українка).
8. Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли (М. Коцюбинський).
9. Там, де колись були болота, зараз красуються розкішні левади (П. Мирний).
10. Ворожий шелест прокинувся землею, коли Маріїна нога ступила в ліс (О. Кобилянська).

§ 41 ЧИСЛІВНИК

(Numerals)

Частина мови, яка означає кількість предметів або порядок їх при перелікові, називається числівником. Числівник відповідає на питання скільки? або котрий? (два оселі, третя група).

Числівники, які означають кількість предметів і відповідають на питання скільки?, називаються кількісними.

Наприклад: один, три, десять, п'ятнадцять, двадцять, сорок п'ять, сто, двісті, тисяча.

З кількісних числівників виділяються:

- а. дробові (одна п'ята, вісім шостих, дві третіх);
- б. збірні (двоє, троє, п'ятеро, десятеро, обое, обидва).

Числівники, які означають порядок предметів при перелікові і відповідають на питання котрий?, називаються порядковими.

Наприклад: перший, другий, четвертий, десятий, сороковий, сотий, трьохсотий, тисячний.

За своєю будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

Числівники, які мають один корінь, називаються простими.

Наприклад: один, два, сто, тисяча, дев'ятий, сотий.

Числівники, які утворилися з двох числівників і об'єдналися в одне слово, називаються складними.

Наприклад: одинадцять, вісімнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят, дев'ятдесят, п'ятсот, шістсот, сімсот, дев'ятсот, двадцятий, трьохсотий, сімсотий.

Числівники, які складаються з двох або більше простих або складних числівників, називаються складеними.

Наприклад: двадцять два, п'ятдесят вісім, дев'ятсот п'ятдесят три, вісімдесят п'ятий, чотириста дев'ятдесят дев'ятий.

Вправа 76. Перепишіть приклади. Числівники, позначені цифрами, напишіть словами. Поясніть усно, які з них прості, складні і складені. Кількісні числівники підкресліть однією рискою, а порядкові — двома.

1. Тарас Шевченко народився 9-го березня 1814 року.
2. 10-го грудня був сильний мороз.
3. Учні 3-ої класи підготовляють вже 2-ий концерт.
4. Наша школа виступала на концерті, присвяченому 50-річчю Української національної революції.
5. Мати роздала між 5-ох синів 52 горіхи.
6. Вже 9-ий день нема погоди.
7. В минулому році в нашій школі навчалося 209 учнів, з того 120 дівчат і 89 хлопців.
8. 1968-ий рік був доволі холодний.
9. На просторах України тече більше як 25 000 рік і річок.
10. Ми святкуємо Різдво 25-го грудня кожного року.

§ 42. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ (Declension of Cardinal Numerals)

Відмінювання числівника один, одна, одно.

Від- мінки	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Однина				Mnoжина
Н.	один	одно (одне)	одна	одні
Р.	одного		однієї	одних
Д.	одному		одній	одним
З.	один (одного)	одно (одне)	одну	одні (-их)
О.	одним		однією (-ою)	одними
М.	(на) одному (однім)		одній	одних

Відмінювання числівників два, три, чотири.

Від- мінки	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	два	дві	три
Р.	двох	двох	трьох
Д.	двом	двом	трьом
З.	два (двох)	дві (двох)	три (трьох)
О.	двома	двома	трьома
М.	(на) двох	двох	трьох

Відмінювання числівників п'ять — тридцять.

Н.	п'ять	сім	Тридцять
Р.	п'яти (п'ятьох)	семи (сімох)	тридцяти (тридцятьох)
Д.	п'яти (п'ятьом)	семи (сімом)	тридцяти (тридцятьом)
З. як	Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	п'ятьма (п'ятьома)	сьома (сімома)	тридцятьма (тридцятьома)
М.	(на) п'яти (п'ятьох)	семи (сімох)	тридцяти (тридцятьох)

Відмінювання числівників сорок, п'ятдесят, сто.

Н.	сорок	п'ятдесят	сто
Р.	сорока	п'ятдесяти (п'ятдесятюх)	ста
Д.	сорока	п'ятдесяти (п'ятдесятъом)	ста
З.	сорок	п'ятдесят (п'ятдесятъох)	сто
О.	сорока (сокома)	п'ятдесятьма (п'ятдесятъома)	ста
	або (сокома)		
М. (на)	сорока	п'ятдесяти (п'ятдесятъох)	ста

Відмінювання числівників двісті, триста, п'ятсот.

Н.	двісті	триста	п'ятсот
Р.	двохсот	трьохсот	п'ятисот
Д.	двестам	трьомстам	п'ятистам
З.	двісті	триста	п'ятсот
О.	двестами	трьомстами	п'ятьстами
М. (на)	двохстах	трьохстах	п'ятистах

Числівники шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'ятдесят відмінюються як п'ятдесят.

Числівник чотириста відмінюється як триста; числівники шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот відмінюються, як п'ятсот.

У складених числівниках відмінюється лише останнє слово.

Числівник тисяча відмінюється, як іменник першої відміни мішаної групи, а мільйон, як іменник чоловічого роду першої відміни твердої групи.

Збірні числівники двоє, троє, четверо, п'ятеро... двадцятеро, і т. д. не мають окремої відміни; в непрямих відмінках вони замінюються на відповідні форми звичайних кількісних числівників: двоє, двох, двом, двома і т. д., десятеро, десятьох, десятьом, десятьма і т. д.

Збірні числівники обидва, обидві не відмінюються, а замінюються в непрямих відмінках формами обох, обом, обома, на обох.

У дробових числівниках: одна друга, дві третіх, три п'ятих, чотири сьомих і т. д. числельник відмінюється, як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий: три п'ятих, трьох п'ятих, трьом п'ятим, трьома п'ятими і т. д.

Числівники півтора, півтори, півтораста не відмінюються.

Порядкові числівники відмінюються, як прикметники твердої групи, за винятком числівника третій, який відмінюється, як прикметик м'якої групи.

Відмінювання порядкових числівників. (Загальний вигляд).

Відмінки		Однина		Множина	
H.	п'ятий	третій	п'яті	треті	
P.	п'ятого	третього	п'ятих	третіх	
D.	п'ятому	третіому	п'ятим	третім	
Z.	п'ятий (-ого)	третій (-ього)	п'яті (-их)	треті (-ix)	
O.	п'ятим	третім	п'ятими	третіми	
M. (на)	п'ятому (-ім)	третіому (-ім)	п'ятих	третіх	

При відмінюванні складених порядкових числівників відмінюється тільки останнє слово: сімсот тридцять дев'ятого, сімсот тридцять дев'ятому і т. д.

Вправа 77. Провідміняйте такі кількісні числівники: шість, дев'ять, двадцять, двадцять п'ять, п'ятдесят чотири, вісімдесят сім.

Вправа 78. Провідмінуйте такі порядкові числівники: шостий, шоста, одинадцятий, двадцятий, п'ятдесят третій, вісімдесят другий.

Вправа 79. Перепишіть приклади. Підкресліть порядкові числівники і зверху надпишіть, якого вони відмінка.

1. Оксана першою прибігла до мети. 2. Ще треті півні не співали (Т. Шевченко). 3. Діялось це в тридцятих роках минулого століття (М. Коцюбинський). 4. Як одна біда йде, то й другу з собою веде (М. Вовчок). 5. Дві бочки їхали колись селом: одна з горілкою повненька, друга порожня, теж слідком (Л. Глібів). 6. Бачу я з першого погляду, що він зовсім з лиця спав (М. Вовчок). 7. На другий день увесь Бахчисарай аж клекотів (М. Коцюбинський). 8. Двадцять першого липня тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого року був прекрасний вечір. 9. А третій піший-піхотинець за ними підбігає (народня дума). 10. Ой у полі три тополі, четвертая вишня (пісня).

Вправа 80. Напишіть словами нижче наведені числівники, узгоджуючи їх з іменниками, що в дужках, в роді, числі і відмінку.

1 (кілограм), 1 (авто), 2 (острів), 2 (чайка), 18 (зошит), 20 (книжка), 30 (особа), $\frac{1}{2}$ (гектар), $\frac{1}{4}$ (площа), 0,2 (віддаль), $\frac{2}{7}$ (яблуко), 40 (особа), $\frac{2}{3}$ (акр), 4 (олівець).

§ 43. ПРАВОПИС ЧИСЛІВНИКІВ ТА ІХНІХ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ

Складні числівники пишуться разом як у називному відмінку, так і в непрямих: двохсот, трьомастами.

Складені числівники, що виникли з двох або кількох простих чи складних числівників, пишуться окремо: сорок три, вісімдесят сім, сто тридцять дев'ять, шістсот двадцять шість.

Числівники від п'яти до двадцяти включно та числівник тридцять пишуться із знаком м'якшення: п'ять, шість, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять ... двадцять, тридцять.

У середині складних числівників знак м'якшення не пишеться: п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот.

Вправа 81. Перепишіть числа словами.

1, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 30, 50, 60, 90, 1968, 2921, 5659.

Вправа 82. Із чисел попередньої вправи утворіть порядкові числівники і запишіть їх. Провідмінуйте їх усно.

§ 44. ЗАЙМЕННИК

(The Pronoun)

Частина мови, яка вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх, називається займенником.

Наприклад: він, цей, такий, стільки.

Займенники за значенням поділяються на дев'ять груп:

1. Особові: я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони.
2. Зворотний: себе.
3. Присвійні: мій, твій, свій, наш, ваш, їхній.
4. Вказівні: цей, той, такий, стільки.
5. Питальні: хто? що? який? чий? котрий? скільки?
6. Відносні: хто, що, який, чий, скільки, котрий (ті ж, що й питальні, тільки без питання).
7. Означальні: весь, всякий, сам, самий, кожний (кожен).
8. Неозначені: хтось, щось, що-небудь, хто-небудь, хто-будь, дехто, дещо, якийсь, будь-хто, аби як, (сюди також належать: кілька, декілька, кільканадцять, кілька-десят, кількасот).
9. Заперечні: ніхто, ніщо, ніякий, нічий.

Вправа 82. Випишіть усі займенники та поділіть їх на групи.

1. Полонина починає своє життя живим невгласимим вогнем (М. Коц.). 2. І по цей бік гора, і по той бік гора (пісня).
3. Ніхто ніде не гомонів (Т. Шевченко). 4. Кличе він стрільця до себе (М. Вороний). 5. Всі почували втому, і ніхто вже ні-

чого не радив (М. Коцюбинський). 6. Погасли вечірні огні; усі спочивають у сні (Л. Українка). 7. Що зробив, те й маєш (Л. Українка). 8. По той бік очерет стояв чорною стіною (П. Мирний). 9. Хто вище злізе, дужче пада (Глібів).

§ 45. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ ОСОБОВИХ, ПРИСВІЙНИХ І ЗВОРОТНОГО

(Declension of Personal, Possessive and Reflexive Pronouns)

Відмінювання особових займенників.

Від- мінки	Одніна				
	Для всіх родів	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночі рід	
Н.	я	ти	він	воно	вона
Р.	мене (у мене)	тебе (у тебе)	його (нього)	його	її (неї)
Д.	мені	тобі	йому	йому	їй
З.	мене	тебе	його (нього)	його	її (неї)
О.	мною	тобою	ним	ним	нею
М.	(на) мені	(на) тобі	(на) ньому	(на) нім	(на) ній

Множина

Для всіх родів

Н.	ми	ви	вони
Р.	нас	vas	їх (них)
Д.	нам	вам	їм
З.	нас	vas	їх (них)
О.	нами	вами	ними
М.	(на) нас	(на) vas	(на) них

Форми займенника третьої особи з приставним **и** (нього, неї, них) бувають після прийменника: у нього, до неї, біля них.

Треба розрізняти форми особових займенників його, її від однозвучних присвійних: я побачив його і я побачив його брата, я побачив її і я побачив її сестру.

Відмінювання зворотного займенника.

Н.	—
Р.	себе (у себе)
Д.	собі
З.	себе
О.	собою
М. (на) собі	

Зворотний займенник **себе** не змінюється за числами і не має форми називного відмінка.

Відмінювання присвійного займенника мій, моя, моє.

Від- мінки	Одніна			Множина Для всіх родів
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	мій	моє	моя	мої
Р.	мого		моєї	моїх
Д.	моєму		моїй	моїм
З.	як Н. або Р.	моє	мою	як Н. або Р.
О.	моїм		моєю	моїми
М.	(на) моєму (моїм)		(на) моїй	(на) моїх

Присвійні займенники **твій**, **свій** відмінюються, як **мій**. Займенники **наш**, **ваш** відмінюються, як прикметники твердої групи, а займенник **їхній** — як прикметники м'якої групи.

Вправа 83. Перепишіть приклади. Підкресліть займенники особові однією рискою, присвійні — двома, а зворотний хвилястою лінією.

1. Кличе він стрільця до себе (М. Вороний).
2. Пішли мої літа, як вітер круг світа (фольклор).
3. У всякого своє лихо, і в мене те лихо (Т. Шевченко).
4. Брехун до себе світ весь приміряє (фольклор).
5. В нашім гаї, в нашім полі зацвіли рясні квітки (П. Грабовський).
6. У якому краю мене заховають (Т. Шевченко).
7. Усміх твій, неначе сонце, листя покрапля зелене (І. Франко).
8. Її повні трохи бліді щоки спалахнули рум'янцем (М. Коцюбинський).
9. Діждемося пори, що й ви злізете з гори (фольклор).
10. Тепер буде своє жито і своя пшениця (П. Мирний).

Вправа 84. Із попередньої вправи виберіть два особових і два присвійних займенники та провідмінуйте їх на письмі.

Вправа 85. Перепишіть приклади. Займенники, що в дужках, поставте у відповідній формі.

1. Жайворонки над (вони) співали (В. Стефаник).
2. Затремтіли струни в душі (моя) (О. Олесь).
3. В (та сама) хвилину тихо стало в клясі (І. Франко).
4. Прожила Галя в (та) хатці цілу зиму (М. Вовчок).
5. Ми віруєм (Твоя) силі і слову живому (Т. Шевченко).
6. О Боже мій милий! За що Ти караеш (вона) молоду? (Т. Шевченко).
7. Голос від (їхній) крику окривав усю хату (П. Мирний).
8. При (своя) небозі добре і в дорозі (М. Коцюбинський).
9. На (чий) возі їдеш, того й пісню співай (фольклор).
10. Люди до (вона) говорять — не чує (М. Вовчок).

§ 46. ВІДМІНЮВАННЯ ВКАЗІВНИХ, ПИТАЛЬНИХ ТА ОЗНАЧАЛЬНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

(Declension of Demonstrative, Interrogative and Definite Pronouns)

Відмінювання вказівних займенників.

Від- мінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	той, цей	те, це	та, ця	ті, ці
Р.	того, цього (у того, у цього)		тієї, цієї (тої, цеї)	тих, цих
Д.		тому, цьому	тій, цій	тим, цим
З.	як Н. або Р.	те, це	ту, цю	як Н. або Р.
О.		тим, цим	тією, цією (тою, цею)	тими, цими
М.	(на) тому (тім), цьому (цім)		(на) тій, цій (на) тих, цих	

Вказівний займенник **такий** відмінюється, як прикметники твердої групи.

Відмінювання питальних (також відносних) займенників

Н.	хто?	хто	що?	що
Р.	кого?	кого	чого?	чого
Д.	кому?	кому	чому?	чому
З.	кого?	кого	що?	що
О.	ким?	ким	чим?	чим
М.	(на) кому? (кім?)	кому (кім)	(на) чому? (на) чім?	(на) чому (на) чім

Питальний займенник **який** відмінюється, як прикметник твердої групи.

Займенник скільки (а також **стільки**) відмінюється, як числівник два.

Відмінювання питальних (а також відносних) займенників
чий, чия, чиє

Від- мінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	чий	чиє	чия	чиї
Р.	чийого		чиеї	чиїх
Д.	чийому (чиemu)		чий	чиїм
З.	як Н. або Р.	чиє	чию	як Н. або Р.
О.	чиїм		чиєю	чиїми
М. (на)	чийому, чиemu, чиїм		(на) чий	(на) чиїх

Відмінювання означальних займенників

Від- мінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	весь (увесь, ввесь)	усе (все)	уся (вся)	усі (вси)
Р.	усього (з усього, біля всього)		усієї (всієї)	усіх (всіх)
Д.	усьому (всьому)		усій (всій)	усім (всім)
З.	як Н. або Р.	усе (все)	усю (всю)	як Н. або Р.
О.	усім (всім)		усією (всією)	усіма (всіма)
М. (на)	всьому (всім)		(на) всій	(на) всіх

Означальні займенники **всякий**, **кожний**, **самий** відмінюються, як прикметники твердої групи.

Вправа 86. Перепишіть приклади. Підкресліть питальні (та відносні) займенники однією рискою, вказівні — двома, а означальні хвилястою лінією.

1. І над усім цим високо розпростерлося сонце (П. Мирний). 2. Захріп старий на весь свій ніс (І. Котляревський). 3. І той, і цей одного поля ягода (П. Мирний). 4. Кругом, як в усі, все мовчить (Т. Шевченко). 5. Та добре тому пить, чий хміль спить (П. Мирний). 6. По своїй по землі свою кров пролили (Т. Шевченко). 7. Хто кислички поїв, а кого оскома напала (П. Мирний). 8. Таке лихо, що не видно й світа (Т. Шевченко). 9. Це той «Первій», що розпинав нашу Україну (Т. Шевченко). 10. Від молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить (Т. Шевченко).

Вправа 87. Вишишіть усі займенники, підкреслені у передній вправі, разом з тими іменниками, з якими вони пов'язані, у формі називного відмінка однини. Провідміннійте дві пари вписаних слів.

Зразок: весь ніс.

§ 47. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ НЕОЗНАЧЕНИХ І ЗАПЕРЕЧНИХ

(Declension of Indefinite and Negative Pronouns)

Відмінювання неозначених займенників

Від- мінки	Одніна			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	якийсь	якесь	якась	якісь
Р.		якогось	якоєсь	якихось (якихсь)
Д.		якомусь	якійсь	якимось (якимсь)
З.	як Н. або Р.	якесь	якусь	як Н. або Р.
О.		якимсь	якоюсь	якимись
М. (на)	якомусь (якімсь)		(на) якійсь	(на) якихось (якихсь)

	Чоловічий рід	Середній рід
Н.	дехто	дешо
Р.	декого	дечого
Д.	декому	дечому
З.	декого	дешо
О.	деким	дечим
М. (на)	(на) декому	(на) дечому

Неозначені займенники, утворені з питальних з частками -сь, -небудь, будь, де, аби, відмінюються, як питальні займенники. Займенники з частками -небудь, будь, і -будь пишуться через рисочку.

Заперечні займенники **ніхто**, **ніщо** відмінюються так, як питальні займенники **хто?** **що?**

Заперечні займенники в непрямих відмінках можуть виступати з різними наголосами. Тоді вони мають різні значення, напр.: 1. Василя я **нікому** не приторучу (П. Мирний). 2. Олексій Іванович **нічого** на те не одказав (П. Мирний).

Але: 1. В чотирьох стінах слова **нікому** сказати (П. Мирний).

2. Мені **його нічого** боятися (П. Мирний).

Складні займенники **дехто**, **дешо**, **абихто**, **ніхто** в реченні можуть роз'єднуватись прийменником, напр.: де в чому, аби в кого, де з ким, ні з ким, ні з кім, ні з чим.

Вправа 88. Перепишиť приклади. Підкресліть неозначені займенники однією рискою, а заперечні — двома.

1. Ні з ким буде поплакати, ні поговорити (Т. Шевченко).
2. Всі почували втому, і **ніхто** вже нічого не радив (М. Коцюбинський).
3. Дивні якісь радощі сповивають його душу (П. Мирний).
4. Марта догадалась, що батько за чимсь прийшов (Н.-Левицький).
5. Живу я собі на селі тихо, ні до кого не чіпляюся (П. Мирний).
6. Ні з ким він ніколи так не ворогував, як із Василем (П. Мирний).
7. Котигорошок

один з перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок (М. Коцюбинський). 8. Мати вешталась коло якихось тісточок (Н.-Левицький). 9. Коня сторгував не абияк, а за сто карбованців (М. Коцюбинський). 10. Ні в кого не було таких обідів, як у Ганни (М. Вовчок). 11. Я не покину України ні за що в світі (Н.-Левицький). 12. У декого на обличчі ледве помітна була посмішка (І. Франко).

Вправа 89. Провідміняйте займенники: ніхто, ніщо, ніякий, чийсь, хто-небудь, що-небудь, будь-хто.

Вправа 90. Перепишіть приклади. Підкресліть усі займенники. Усно визначте відмінок і групу, до якої належить кожен із підкреслених вами займенників.

1. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі (Н.-Левицький). 2. Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби попасті на Остапові сліди (М. Коцюбинський). 3. На щуку хтось бумагу в суд подав (Л. Глібів). 4. Вже знає мене, ні до кого не йде, — тільки до мене (М. Вовчок). 5. Вони дивились на тиху картину тихого Дніпра (Н.-Левицький). 6. В саду двоє людей блукали між деревами і чогось стукали в мисник з образами, що стояв під парканом коло черешень (Н.-Левицький).

§ 48 ДІЄСЛОВО (The Verb)

Дієсловом називається частина мови, яка означає дію або стан і має властивість змінюватися за часами, особами, числами і способами.

Дієслова, що означають дію, відповідають на питання що робить предмет? (біжить, летить, в'яже), що робив, зробив? (писав, прочитав, прилетів, розбив), що зробить, робитиме, буде робити? (прив'яже, в'язатиме, буде в'язати).

Дієслова, що означають стан, відповідають на питання що робиться (діється), (робилось, робитиметься) з предметом?

Наприклад: сохне, темніє, болить.

Дієслівна форма, що називає дію без визначення її часу, особи і числа називається дійменником (інфінітивом).

Дійменник можна замінити іменником, напр.: бігати — бігання, плясати — плясання.

Дійменник (інфінітив) закінчується наростком **-ти**: говорити, читати, юхати, співати, плакати, рисувати і т. д. Зворотні дієслова мають зворотну частку (морфему) **-ся**: митися, сміятися. Зрідка дійменник має наросток **-ть**, зокрема в поезії, напр.: Ні, краще не бачить того і не чутъ, як гинути буде країна (Л. Українка).

Вправа 91. Перепишіть приклади і підкресліть дієслова.

1. Хто волі ще не відцуравсь, нехай іде до бою (Л. Українка).
2. Так затихає чорна хмара перед тим, як має грім затуркотати (П. Мирний).
3. Хто не хоче служити громаді, може йти з двору (М. Коцюбинський).
4. Спалахнула далека зірниця (Л. Українка).
5. І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав (Т. Шевченко).
6. Так колись за нас вмірали наші прадіди й діди (О. Олесь).
7. Безли людей на заслання (А. Тесленко).
8. За те вони дрова возили, носили в пекло на підпал (І. Котляревський).
9. Підеш ти у мандрівку століть з моого духа печаттю (І. Франко).
10. Ішов кобзар до Києва та сів спочивати (Т. Шевченко).
11. Прийди до мене, як тільки сонечко зайде (пісня).
12. Везе Марко Катерині сукна дорогоого (Т. Шевченко).

§ 49. ПЕРЕХІДНІ І НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА (Transitive and Intransitive Verbs)

Дієслова поділяються на перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова означають дію, яка переходить на предмет. Слово, що означає предмет, на який переходить

дія, стойть у знахідному відмінку без прийменника і відповідає на питання кого? або що?

Наприклад: 1. Запорожці приймали (кого?) всіх у своє військове братство (П. Куліш). 2. Я бачив (що?) дивний сон (І. Франко).

Іменники, що стоять при перехідному діеслові можуть вживатися теж в родовому відмінку. Це буває:

а. при діесловах із заперечною часткою **не**: Одна ластівка **весни не робить**;

б. коли діеслово означає дію, яка переходить не на весь предмет, а на частину його: **З'їв хліба, виплив молока**.

Діеслови, що означають дію, яка не переходить на інший предмет, називаються **неперехідними**.

Наприклад: Було колись — в Україні ревіли гармати (Т. Шевченко). Тут діеслово ревіли також означає дію, що її виконує якийсь предмет (в даному разі гармати), але ця дія не переходить на інший предмет.

До неперехідних діеслів належать також діеслови на **-ся** (**-сь**): **умівся, зачесався**.

Вправа 92. Перепишіть приклади. Перехідні діеслови підкресліть однією рискою, а неперехідні — двома.

1. Сліпих, глухих під прaporи скликай (О. Олесь). 2. Зійшов місяць і вдарив ясним промінням по білих хатах (М. Вовчок). 3. Старий муріваний будинок стояв не на вулицю, а перед двором проти воріт (Н.-Левицький). 4. Я не покину України ні за що у світі! (Н.-Левицький). 5. Хто волі ще не відчуравсь, нехай іде до бою (Л. Українка). 6. I довго ще після молитви, сидячи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монастиря (Н.-Левицький). 7. Погуляю понад морем та розважу свое горе (Т. Шевченко). 8. Кожний день ніс якусь новину (М. Коцюбинський).

§ 50. ВИДИ ДІЄСЛІВ

(Aspects of Verbs)

Дієслова бувають недоконаного або доконаного виду.

Дієслова недоконаного виду вказують на процес дії, на початок, продовження або повторення дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі і відповідають на питання що робить? що робив? що робитиме?

Наприклад: Богдан читає книжку (що робить?); Богдан читав книжку (що робив?); Богдан читатиме, буде читати книжку (що робитиме? що буде робити?).

Дієслова недоконаного виду мають три форми часу: теперішній, минулий і майбутній (складний і складений).

Дієслова доконаного виду висловлюють закінчену дію в минулому і дію, яка буде закінчена в майбутньому часі. Вони відповідають на питання що зробив? що зробить?

Наприклад: Богдан прочитав книжку (що зробив?); Богдан прочитає книжку (що зробить?).

Дієслова доконаного виду мають дві форми часу: минулий і майбутній (простий).

Дієслова доконаного виду утворюються від дієслів недоконаного виду (і навпаки) за допомогою:

а. приrostків: творити — створити, сіяти — засіяти, нести — віднести — принести — занести, читати — прочитати — дочитати.

б. наростиць: стукати — стукнути, махати — махнути, грюкати — грюкнути, виконувати — виконати.

в. зміни голосного в корені слова: зачіпати — зачепити, замітати — замести, заводити — завести, лягати — лягти.

г. зміни наголосу: скликАти — склИкати, насипАти — насИпати, викликАти — вИклікати, вимірЯти — вИміряти.

д. трапляються також пари дієслів з різними коренями: брати — взяти, говорити — сказати, ловити — спіймати.

Вправа 93. Утворіть дієслова доконаного виду від дієслів недоконаного виду і навпаки. Усно поясніть спосіб утворення їх.

Вражати, вибігати, стерти, засікати, взути, розбити, взяти, зупинитись, виконувати, крикнути, м'яти, робити, накидати.

Вправа 94. Перепишіть текст. Підкресліть дієслова недоконаного виду однією рискою, а доконаного — двома. Усно поясніть, котрі з них перехідні, а котрі неперехідні.

Марко кілька разів міркував про своє становище. Він завсіди доходив до того, що інакше бути не могло, але не міг з тим помиритися. Казав собі, що повинен забути це своє особисте горе і віддати усього себе роботі для рідного краю, і віддавав справді; але він бачив, що сила, проти якої змагався, була далеко більша, ніж він досі думав. Він не боявся, що вона його зламає, поверне в інший бік; того образу рідного краю, яким повна була душа його, не могла вирвати відтіль ніяка сила, тим і ніяка не могла повернути його в інший бік; але зате він, невиразно покищо, почував, що ця невідома досі йому сила така велика, що може не зникнути, може зостатися і гризти, точити його душу. (Б. Грінченко)

§ 51. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЕСЛІВ У ТЕПЕРІШНЬОМУ ЧАСІ (Conjugation of Verbs in the Present Tense)

Особи	I Дієвідміна	II Дієвідміна
Одніна		
1 я	вез-у	кол-ю
2 ти	вез-еш	кол-еш
3 він, вона воно	чита-ю	робл-ю
	чита-еш	роб-иш
	роб-ить	крич-иш
		сто-ю
		сто-їш
		сто-їть

Множина

- 1 ми вез-емо кол-емо чита-ємо роб-имо крич-имо сто-їмо
 2 ви вез-ете кол-ете чита-єте роб-ите крич-ите сто-їте
 3 вони вез-уть кол-ють чита-ють робл-ять крич-ать сто-ять

За особовими закінченнями усі діеслові можна поділити на дві дієвідміни.

До першої дієвідміни належать діеслові, які в третій особі множини теперішнього часу мають закінчення **-уть** (**-ють**).

До другої дієвідміни належать діеслові, які в третій особі множини теперішнього часу мають закінчення **-ать** (**-яТЬ**), напр.: ходити — ходять, бачити — бачать.

Примітка: Перша і друга дієвідміни відрізняються всіма особовими закінченнями (крім 1-ї особи однини). Слід запам'ятати, що діеслові першої дієвідміни мають у 2-й і 3-й особі однини та 1-й і 2-й особі множини голосний е (**е**) у закінченнях, а діеслові другої дієвідміни мають у тих же закінченнях **-и** (**i**), напр.: перша дієвідміна несеш, несе, несемо, несете; друга дієвідміна: просиш, просить, просимо, просите; стойш, стойть, стоймо, стойте.

Вправа 95. Перепишіть приклади. Діеслові, що в дужках, поставте в потрібній формі теперішнього часу.

1. Зорі сяють; серед неба (горіти) біоліцій; верба (слухати) соловейка, (дивитися) в криницю (Т. Шевченко).
2. Чому ж ти, орле мій, з орлами не (літати)? (О. Олесь).
3. Прудко (бігти), річка, немов сердиться, і широко розливається (М. Вовчок).
4. Понад ставом увечері (хитатися) очерет (Т. Шевченко).
5. Я (літати) на дикому коні в краї темні і незнані (О. Олесь).
6. Понад селом туман (дрижати) (І. Франко).
7. Щастя його (манити) до себе, (пестити — голубити) доброю надією (П. Мирний).
8. Що ж ти, козаче не (нападати)? (П. Куліш).
9. Нехай думка, як той ворон, (літати) та (крякати),

а серденъко соловейком (щебетати) та (плакати) (Т. Шевченко). 10. Лаври (стояти) зачаровані, жаден листок не (тремтіти) (Л. Українка).

§ 52. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ У МАЙБУТНЬОМУ ЧАСІ (Conjugation of Verbs in the Future Tense)

Майбутній час дієслів має три форми: складену (буду читати, буду писати, буду ходити, буду сміятись), складну (читатиму, писатиму, ходитиму, сміятимусь) і просту (прочитаю, напишу, піду, засміюсь), тобто проста форма майбутнього часу можлива тільки від дієслів доконаного виду (що означають закінчену дію).

Проста форма, подібна до форми теперішнього часу, з тією різницею, що ми додаємо до неї приrostок, напр.: несу — **при**-несу, пишу — **на**-пишу, читаю — **про**-читаю.

Відмінювання дієслів майбутнього часу.

Осо- би	Одніна	Множина
------------	--------	---------

Складена форма

1 я буду писати	ми будемо писати
2 ти будеш писати	ви будете писати
3 він (вона, воно) буде писати	вони будуть писати

Складна форма

1 я писатиму	ми писатимемо
2 ти писатимеш	ви писатимете
3 він (вона, воно) писатиме	вони писатимуть

Проста форма

1 я напишу	ми напишемо
2 ти напишеш	ви напишете
3 він (вона, воно) напише	вони напишуть

Вправа 96. Провідміняйте на письмі: 1. У формі складеній і складній майбутнього часу дієслова першої дієвідміни: читати, складати, працювати; дієслова другої дієвідміни: бачити, гоїти; 2. У простій формі майбутнього часу дієслово першої дієвідміни **піти** і другої дієвідміни **одержати**.

Вправа 97. Випишіть окремо усі форми майбутнього часу.

1. Я понесу тебе в далекі гори (Л. Українка). 2. Старий віл борозни не скривить (приказка). 3. Надійде мить остання і човен кине нас, як діждемо черги (М. Зеров). 4. Неправдою світ пройдеш, та назад не вернешся (приказка). 5. Я до тебе літатиму з хмари на розмову (Т. Шевченко). 6. Вовка скільки не годуй, а він усе в ліс дивитиметься (приказка). 7. А я таки меражать буду тихенько білії листи (Т. Шевченко). 8. Далеко тепер, на чужих берегах поляжу за діло святе (Л. Українка). 9. Головою стіни не проб'еш (приказка). 10. Про мене, тату, найміť, тільки не дуже читайте ці книжки, бо знов снитимуться янголи з пазурями (Н.-Левицький). 11. Може, дочки, поможеш нам? — спітала мати, жартуючи, в дочки (Н.-Левицький). 12. Дружні сороки орла заклюють (приказка).

§ 53. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ У МИNUЛОМУ ЧАСІ

(Conjugation of Verbs in the Past Tense)

Дієвідмінювання в минулому часі має такі особливості:

1. Для всіх трьох осіб характерне одне спільне закінчення: я читав, ти читав, він читав.

2. В однині властива зміна за родами: він читав, вона читала, воно читало.

3. Форми жіночого й середнього роду однини та форми множини утворюються від основи дієвідмінника (інфінітива) за допомогою наростики **-л** і закінчень: читала, читало, читали.

4. У формах чоловічого роду наросток -л змінився на -в: читав, плакав, співав. Після кінцевого приголосного основи наросток -л зовсім зник: нести — ніс, везти — віз;

Одина

чоловічий рід	я (ти, він)	писав,	віз,	сміявся
жіночий рід	я (ти, вона)	писала,	везла,	сміялася
середній рід	я (ти, воно)	писало,	везло,	сміялося

Множина

Для всіх родів ми (ви, вони) писали, везли, сміялися.

Примітка. В українській мові збереглися ще деякі архаїчні форми дієслів: бути, їсти, дати, доповісти.

Відмінювання дієслів архаїчної форми має такий вигляд:

Осо- би	Одина		Множина	
1 я	е		ми	е
2 ти	е		ви	е
3 він			вони	е
вона	}	е		
воно				
1 я	їм		ми	їмо
2 ти	їси		ви	їсте
3 він			вони	їдять
вона	}	їсть		
воно				
1 я	дам		ми	дамо
2 ти	даси		ви	десте
3 він			вони	дадуть
вона	}	дасть		
воно				

Особи	Одніна	Множина	
1 я	доповім	ми	доповімо
2 ти	доповіси	ви	доповісте
3 він она воно	доповість	вони	доповідять

Вправа 98. Перепишіть приклади. Підкресліть дієслова минулого часу. Визначте їх рід і число.

1. Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк (Н.-Левицький).
2. Усю ніч молився старець, обливав лице слезами (І. Франко).
3. І мені не сподобалась їх компанія! — сказала Катерина (Н.-Левицький).
4. А я так мало, небагато благав у Бога (Т. Шевченко).
5. Ольга розходилася в танцях; інститутські мрії заговорили в її фантазії (Н.-Левицький).
6. Кожний день ніс якусь новину (М. Коцюбинський).
7. Він сидів у своїй невеличкій кімнаті і писав (П. Мирний).
8. Спалахнула далека зірниця (Л. Українка).
9. Надворі ревла сердита буря (П. Мирний).
10. Вся земля зеленіла й пахла, ніби квітник (Н.-Левицький).

§ 54. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ

(The Verbal Moods)

Українська мова розрізняє три способи дієслів: дійсний, умовний і наказовий.

Форми дійсного способу означають дію, реально виконувану в теперішньому, майбутньому чи минулому часі: (я) співаю, (я) співатиму, (я) співав.

Форми умовного способу означають дію, можливу лише за якоїсь умови: читав би, ходила б, поїхали б.

Умовний спосіб утворюється додаванням до форми минулого часу часток **б** (після голосних) або **би** (після приголосних).

Форми наказового способу означають наказ, прохання, побажання, спонукання, заклик до дії, напр.: Лупайте цю скалу! (І. Франко).

Вправа 99. Перепишіть приклади. Підкресліть дієслова у формі дійсного способу однією рискою, умовного — двома, а наказового способу хвилястою лінією.

1. Зробіте ласку, дядечку, велику, не жалуйте дерев старих (Л. Глібів). 2. Осіннє сонце давно вже сковалось за горою, забрало з собою і проміння; лише холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом і вогкістю (М. Коцюбинський). 3. А ти, дубе, кріпись, не хились, не кривись (С. Руданський). 4. Розкуймо на зброю плуги! (Л. Українка). 5. Якби мені черевики, то пішла б я на музики (Т. Шевченко). 6. Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна, не дивися в той бік, моя пташко! (І. Франко). 7. Якби знала, що загине, була б не пустила (Т. Шевченко). 8. Весняного ранку співай, моя люба, веснянку (Л. Українка). 9. Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють (Т. Шевченко). 10. Я якби само росло, я б не таке було: я б виросло високе та зелене, усі раділи б через мене — вівчарики і орачі у холодочку б тут лежали, весь день би пташечки співали і спали б у ночі (Л. Глібів).

§ 55. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЕСЛІВ В УМОВНОМУ І НАКАЗОВОМУ СПОСОБІ

(Conjugation of Verbs in Conditional and Imperative Mood)

Дієвідмінювання в умовному способі:

Одина

Чоловічий рід	я (ти, він) писав би
Жіночий рід	я (ти, вона) писала б
Середній рід	я (ти, воно) писало б

М о ж и н а

Для всіх родів ми (ви, вони) писали б

Діеслова наказового способу змінюються за числами і особами. За допомогою закінчень утворюються лише три особові форми наказового способу: 2-а особа одинини та 1-а і 2-а особи множини.

Зразок відмінювання діеслів наказового способу:

Однина	2-а особа	ход-и	сядь	стій
Множина	{ 1-а особа 2-а особа	ходімо (-ім) ход-іть (-іте)	сядь-мо сядь-те	стій-мо стій-те

Для третьої особи одинини і множини існують описові форми, які утворюються за допомогою частки **хай** або **нехай**: **хай (нехай) пише**, **хай (нехай) пишуть**.

Вправа 100. Утворіть від поданих діеслів форми умовного способу.

Зразок: їхати — я їхав би, вона їхала б, ми їхали б.

Їхати, писати, співати, розказувати, зустрічатись, переходити, читати, таборувати, вишивати, відвідувати, нести.

Вправа 101. Утворіть від поданих діеслів форми наказового способу.

Зразок: летіти — лети, летімо, летіть, хай летить, нехай летять.

Летіти, літати, кликати, просити, читати, змагатись, виходити, співати, вишивати, деклямувати, кричати.

Вправа 102. Придумайте і запишіть три речення з діесловами умовного способу та три речення з діесловами наказового способу.

Вправа 103. Перепишіть приклади. Підкресліть діеслова і визначте їхні форми (спосіб, особу, число).

1. Якби ви знали, паничі, де люди плачуть, живучи, то ви б ідилій не творили (Т. Шевченко).
2. Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя (Л. Українка).
3. О слово, будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним! (О. Олесь).
4. На цвінтар сумно не ідти, в жалобі не ридайте (О. Олесь).
5. Поспішай спасати матір! (І. Франко).
6. Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома (Н.-Левицький).
7. О, коли б ти знов, коли б ти знов, як страшно то було (Л. Українка).
8. Кілька відер води бухнуло на вогонь (М. Коцюбинський).
9. Добре, доню, спочинь трохи, чини ж мою волю (Т. Шевченко).
10. Не зітхай так безнадійно, скорбних уст не замикай (П. Грабовський).

Примітка. В українській мові є діеслова, які не змінюються за особами й числами, це так звані безособові діеслова, напр.: світає, смеркло, розвидняється, мені не спиться, мене болить, занесло дорогу, запахло квітами. У речені безособові діеслова завжди бувають присудками, але підмета (діючої особи чи предмета) при них не буває і не може бути, тому вони й називаються безособовими.

§ 56. ДІЕПРИКМЕТНИК (The Adjectival Participle)

В українській мові є слова, що хоч і мають основні дієслівні ознаки, проте деякими особливостями пов'язані та-кож з прикметником та прислівником. Є дві такі групи слів: діеприкметники і діепріслівники.

Діеприкметники пасивні показують ознаку предмета, на який діє інший предмет, або ознаку стану предмета.

Наприклад: В одчинені віконця вдирається запах пишно розцвілих квіток у городі (М. Вовчок).

Примітка. Від давніших активних дієприкметників теперішнього часу в сучасній літературній мові лишилися тільки віддіеслівні прикметники з наростками -уч(ий), -ущ(ий), -ач(ий), -ащ(ий): пекучий, видючий, загребуний, нетерплячий, трудячий. (Див. Ю. Шерех, «Нарис сучасної української літературної мови», Мюнхен, 1951, стор. 323).

Прикметниками стали теж колишні активні дієприкметники минулого часу на **-лі-**, напр.: гнилий, пожовклий, микулий, зів'ялий.

Зникли й колишні пасивні дієприкметники теперішнього часу на **-мий**, які теж стали прикметниками, напр.: знайомий, відомий.

Дієприслівники — це слова, близькі до діеслова (означають дію) і до прислівника (пояснюють дію).

Наприклад: **Одходячи** на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням (П. Мирний). 2. **Ввійшовши** на рундучик, я постукав у двері (М. Вовчок).

Пасивні дієприкметники утворюються від перехідних діеслів за допомогою наростків **-н**, **-ен(-ен)**, **-т**: написати — написаний, сіяти — сіяний, доїти — доєний, збити — збитий, знести — знесений, перенести — перенесений.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються від основи діеслова так:

1. З наростком **-н**, якщо основа закінчується на **-а(-я)**: перевія-ти — перевія-н-ий, написа-ти — написа-н-ий.

2. З наростком **-ен(-ен)**, якщо основа діеслова закінчується на приголосний, на **-и (-і)** або **-ну**: привез-ти — привез-ен-ий, носи-ти — нош-ен-ий, загої-ти — заго-ен-ий, загорну-ти — загорн-ен-ий.

3. З наростком **-т**, якщо односкладова основа діеслова закінчується на **-і**, **-у**, **-и**, іноді на **-а(-я)** або на **-р**: ши-ти — ши-т-ий, грі-ти — грі-т-ий, ду-ти — ду-т-ий, дер-ти — дер-т-ий, жа-ти — жа-т-ий.

Діеприкметники з суфіксом **-и-** ніколи не подвоюють цього **и**.

При творенні пасивних діеприкметників у деяких дієслівних основах відбуваються фонетичні зміни: мостити — мощений, святити — свячений, возити — вожений, гасити — гашений.

За творенням форм роду, відмінка і числа діеприкметники не відрізняються від прикметників і відмінюються так, як прикметники:

Від- мінки	Одніна			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	визволен-ий	визволен-е	визволен-а	визволен-і
Р.		визволен-ого	визволен-ої	визволен-их
Д.		визволен-ому	визволен-ій	визволен-им
З.	як Н. або Р.	визволен-е	визволен-у	як Н. або Р.
О.		визволен-им	визволен-ою	визволен-ими
М.	(на) визволен-ому (-ім)	(на) визволен-ій	(на) визволен-ій	(на) визволен-их

Вправа 104. Утворіть і запишіть діеприкметники від поданих слів.

Сікти, стиснути, притиснути, писати, засвітити, мере-жати, возити, розгромити, покропити, шити, скривити, по-дерти, зняти, складати, визволяти, загоїти, носити, косити, загорнути.

Вправа 105. Перепишіть приклади. Підкресліть діеприкметники та поясніть, як вони утворені.

1. Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І. Франко). 2. Гори Карпати, сповіті в синяві мряки, або не-проглядні густі праліси синіють здалека, немов зачарованій, замкнений у собі, окремий світ (О. Кобилянська). 3. Його обличчя було скривлене (М. Коцюбинський). 4. Сиротою

стоїть над шляхом хата з побитим вікном (П. Мирний).
5. Обідрана сиротою понад Дніпром плаче (Т. Шевченко).
6. Задармо край твій ввесь політий кров'ю (І. Франко).
7. Драбинястий віз, запряжений однією конякою, раз-у-раз підскакував (М. Коцюбинський). 8. Курява, збита чередою, знов лягла на землю (М. Коцюбинський). 9. Непорушно стоять дерева, загорнуті в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коцюбинський). 10. Квіти у клюмбах, прив'ялені на гарячому сонці, підіймали голівки, підіймали лист, зачувши вечірній холодок (Н.-Левицький).

§ 57. ДІЕПРИСЛІВНИК (The Adverbial Participle)

Діеприслівником називається невідміннівана форма дієслова, яка означує додаткову дію, пояснює діесловово-присудок і відповідає на питання як? при якій умові? чому? коли?

Наприклад: 1. Бабуся, сидячи за столом тихенько й величиненько, якусь думку собі думала (М. Вовчок). 2. Соромлячись і закриваючись рукавом, Максим поривався сковатись за хлопців (С. Васильченко).

Діеприслівники бувають доконаного або недоконаного виду. Діеприслівник зберігає вид того дієслова, від якого він утворений, напр.: вивчати — вивчаючи, (недоконаний вид); вивчити — вивчивши (доконаний вид).

Діеприслівник, утворений від дієслова на -ся (-сь), зберігає цю частку, напр.: звиватися — звиваючись, засміятися — засміявшись.

Діеприслівники недоконаного виду утворюються від дієслівних форм третьої особи множини теперішнього часу шляхом заміни в цій формі -ть на -чи: ідуть — ідучи, читають — читаючи.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від дієслівних форм минулого часу чоловічого роду однини додаванням — **ши**: написав — написавши, привіз — привізши, приніс — принісши.

Дієприслівники доконаного виду означають додаткову дію, яка відбулася раніше від головної дії, вираженої дієсловом, напр.: Галочка, почувши се, пішла у кімнату (К.-Основ'яненко).

Вправа 106. Від поданих дієслів утворіть і запишіть дієприслівники недоконаного виду.

Сидіти, читати, співати, іти, нести, плакати, рисувати, брати, летіти, усміхатися, тримтіти, митися, дивуватися, знати.

Вправа 107. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники доконаного виду.

Взяти, принести, закликати, відвідати, розгромити, усміхнутися, написати, заплакати, заспівати, прочитати, проснуться, знайти, продати, вислати, виграти, заридати, відкупити.

Вправа 108. Перепишіть приклади. Підкресліть дієприслівники недоконаного виду однією рискою, а доконаного — двома.

1. Поклавши щоку на долоню, вона боком дивилася на вікно (Васильченко). 2. Марко пішов просто вулицею, цікаво роздивляючись на все (Б. Грінченко). 3. Місяць, прокравшись крізь густі віти, зирне на нас оком холодним (П. Мирний). 4. Дощ, як з відра, линув на землю, вкривши її калюжами (П. Мирний). 5. Глянув широко довкола, довго, любо, майже вдивляючися на кожний бік (І. Франко). 6. Сині волошки проти місяця ще більше синіли, затуляючи собою мало не все вікно (С. Васильченко). 7. А сам, вернувшись з будинку, своє лахміття позбирав (І. Котляревський). 8. Сонце одходило до спокою, червоним світлом обдаючи землю (П. Мирний). 9. Підійшовши близче, Марко побачив,

що люди пили горілку, сидячи на рундучку, або на землі, а то й просто стоячи (Б. Грінченко). 10. Сонце сідало за хмару червоне-червоне, поставивши три високі стовпи вгору (П. Мирний).

ВПРАВИ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 109. Перепишіть уривок та підкресліть усі дієслова. Усно визначте час, особу і число дієслів.

Перед ними за Дніпром з'явилася чарівна, невимовно чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла Лавра, обведена білими високими муріваними стінами та будинками, близькуча золотими верхами і хрестами, як букет золотих квітів. Коло Лаври хovalися в долинах між горами Печери з своїми церквами, між хмарами садів та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрія, відрізуючись усіма деталями на синьому небі, коло неї Михайлівська, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогом у Дніпро, неначе плавав на синій тихій прозорій воді з своїми церквами. Всі гори були ніби зумисне заквітчані зеленим деревом і букетами золотоверхих церков. Їх заквітчала давня невмируща українська історія, неначе рукою якогось великого артиста...

(Н.-Левицький)

§ 58. ПРИСЛІВНИК

(The Adverb)

Прислівником називається невідмінювана частина мови, яка означає різні обставини дії, ознаку дії або ступінь ознаки.

Прислівники відповідають на питання **коли?** **де?** **куди?** **звідки?** **в якій мірі?** **чому?**

За значенням прислівники поділяються на кілька груп:

1. **Прислівники місця** — відповідають на питання де? куди? звідки? (далеко, там, надворі, скрізь, у дома, внизу і т. п.). *Здаємо, що з цієї місця іде сила*

2. **Прислівники часу** — відповідають на питання коли? відколи? доки? (вчора, сьогодні, торік, тоді, пізно, щойно, тепер, колись, ніколи, вранці, вдень, потім, щодня, звечора і ін.).

3. **Прислівники способу дії** — відповідають на питання як? яким способом? (прекрасно, чудово, хитро, погано, добре, даром, гуртом, разом, миттю, крадькома, пішки, помалу і ін.). *так*

4. **Прислівники причини** — відповідають на питання чому? через що? з якої причини? (спросоння, спресердя, зопалу, знічев'я).

5. **Прислівники мети** — відповідають на питання для чого? з якою метою? (навмисне, наперекір і ін.).

6. **Прислівники міри, ступеня** — відповідають на питання скільки? в якій мірі? (трохи, мало, двічі, вдвое, обмаль, досить, чимало і ін.).

7. Окреме місце займають такі прислівники, як треба, шкода, можна, нема, видно, можливо, очевидно, жаль, слід, по-перше, по-друге, доречі, навпаки.

Вправа 110. Перепишіть приклади. Підкресліть прислівники.

1. Але надвечір надтягли сірі хмари (І. Франко).
2. Хлопці кинулися вrozтіч (С. Васильченко).
3. Сонця мало, рясту мало і багато хмари (Т. Шевченко).
4. Лежить Семен горілиць у високій траві (С. Васильченко).
5. Під ним коник вороненський насибу ступає (Т. Шевченко).
6. Праця не згине між людьми даремно (Б. Грінченко).
7. Удосвіта встав я, темно ще надворі (П. Куліш).
8. І став помалу рідний

степ він забувати (М. Вороний). 9. Вкупі з матір'ю Чіпка вдень порається коло хати (П. Мирний). 10. Коні помчали наввипередки і незабаром зникли в хмарі куряви (М. Коцюбинський). 11. На тім степу скрізь могили стоять та сумують (Т. Шевченко). 12. Надвечір Настя перестала грати (Л. Українка).

Вправа 111. Придумайте й запишіть вісім речень з прислівниками причини, мети, міри і ступеня, місця.

§ 59. БУДОВА ПРИСЛІВНИКІВ (Formation of Adverbs)

Прислівники утворюються від різних частин мови. За граматичною будовою є такі групи прислівників:

1. Прислівники, що походять з прикметників середнього роду в називному відмінку однини на -е або на -о: швидко, добре, байдуже, високо.
2. Прислівники, що виникли з різних відмінків прикметників з прийменниками: по-новому, помало, посередньо, зрідка.
3. Прислівники, що утворилися з різних відмінків іменників з прийменниками: вдень, вночі, додому, вгорі.
4. Прислівники, що утворилися з числівників (часто у поєднанні з прийменниками): удвоє, вперше.
5. Прислівники, які виникли з займенників у сполучі з прийменниками: по-моєму, потім, зовсім.
6. Прислівники, що утворилися від складання повнозначних частин мови: горілиць, правдоподібно.
7. Прислівники, будову яких зараз уже неможливо по-в'язати з іншими частинами мови, вони дуже старі: тепер, там, тоді, де.

Прислівники, утворені від складання прийменників і відмінюваних слів, пишуться разом: вголос, відразу, вночі,

вкрай, восени, вдень, вперед, спочатку, спереду, спросоння, замолоду, востаннє, злегка, помаленьку, вдвое, зліва, вправо, вдвое, втроє, надвое, натроє, утрьох, вперше, вдруге, поодинці, защо, нащо, навіщо, передусім, вдосвіта, завширишки, напередодні, післязавтра, позаторік, спідлоба.

Прислівники, утворені від кількох слів, часток і прислівників, прийменників і прислівників також пишуться разом: ліворуч, праворуч, споконвіку, сьогодні; щовечора, щоранку, якнайшвидше, деколи, нікуди; повсюди, подекуди, назавжди.

Пишуться через риску:

1. Прислівники, утворені від прикметників або займенників в давальному відмінку однини з прийменником **по**: по-людському, по-новому, по-українському (по-українськи, по-англійськи, по-німецьки), по-молодецьким, по-моєму, по-вашому.

2. Прислівники, утворені від часток будь-, будь, -не-будь, казна-, хтозна- і прислівників, напр.: будь-коли, коли-будь, коли-небудь, казна-коли, хтозна-коли; будь-де, де-будь, де-небудь, казна-де, хтозна-де.

3. Прислівники, утворені від числівників і прийменника **по**: по-перше, по-друге, по-третє... по-десяте.

4. При повторюванні прислівників, напр.: низько-низько, ледве-ледве, ось-ось; віч-на-віч, пліч-о-пліч, де-не-де, як-не-як, хоч-не-хоч, часто-густо, зроду-віку, тишком-нишком.

Частка **не** пишеться з прислівником разом, якщо прислівник без частки **не** не вживается (нестрепно, невтіямки, не-нароком) або якщо прислівник з часткою **не** можна замінити іншим словом з таким самим значенням (невисоко — низько, недалеко — близько, неголосно — тихо).

При протиставленні частка **не** пишеться окремо, напр.: не багато, а мало; не широко, а вузько; не сумно, а весело.

Частка **ні** пишеться разом з прислівниками **нікуди**, **ніколи**, **ніяк**, **нінащо**, **ніяково**.

З іншими прислівниками частка **ні** пишеться окремо: нідалеко, ні близько, ні високо, ні низько, ні гарно, ні погано.

Вправа 112. Перепишіть приклади. Підкресліть прислівники. Поясніть, на яке питання відповідає кожний із підкреслених вами прислівників і до якої групи належить.

1. І верховіття тонкої тополі кивають стиха, шепотять поволі (Л. Українка).
2. Надворі світає (Т. Шевченко).
3. Праця не згине між людьми даремно (Б. Грінченко).
4. Сам я вимучений вкрай (Л. Українка).
5. Знизу донісся дитячий голос (П. Мирний).
6. Тумани линуть вгору, вгору, а хмари вниз (П. Тичина).
7. Мати пильно і привітно дивилась назустріч хлопцям і ще здаля хитала головою (С. Васильченко).
8. Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві (М. Коцюбинський).
9. Зеленюки вертають голіруч (М. Чемершина).
10. Всюди достаток, розкіш, багатство (П. Мирний).

§ 60. СТУПЕНИ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ (Degrees of Comparison of Adverbs)

Прислівники, утворені від якісних прикметників, можуть мати форму вищого і найвищого ступеня, напр.: високо — вище — найвище; близько — ближче — найближче; гарно — гарніше — найгарніше; глибоко — глибше — найглибше.

У деяких із цих прислівників ступені порівняння утворюються від інших коренів, напр.: добре — краще — найкраще; погано — гірше — найгірше;

З прислівниками вищого та найвищого ступеня можуть вживатися ще й підсильні слова (трохи, ще, значно, багато, куди) та частки (що-, як-), напр.: трохи більше, ще вище, значно важче, багато краще, куди простіше, якнайзручніше, щонайкраще.

Треба відрізняти прислівники вищого і найвищого ступеня на -е від однозвучних з ними прикметників. Прислівники відповідають на питання як? і пояснюють у реченні дієслова, а прикметники відповідають на питання яке? і пояснюють іменник.

Наприклад: 1. Марійка вчиться (як?) добре, краще від мене. 2. Мирон вчиться (як?) найкраще. 3. Він зробив (яке?) добре діло. 4. Я зробив краще (яке?) діло ніж він.

Вправа 113. Утворіть ступені порівняння від поданих прислівників.

Гарно, високо, низько, швидко, уважно, сильно, близько, погано, струнко, ясно.

Вправа 114. Придумайте і запишіть речення з такими прислівниками:

Сьогодні, восени, якнайкраще, багато гірше, значно важче, назустріч, спересердя, трохи дорожче, веселіше, краще.

§ 61. ПРИЙМЕННИК (The Preposition)

Прийменником називається службова частина мови, яка разом з відмінковими закінченнями служить для зв'язку слів у реченні.

Наприклад: Перед нею розстелилися безкраї лани, за нею в сизому тумані крилося село (П. Мирний).

Прийменники за своїм складом і походженням поділяються на три групи:

1. **Прості:** без, до, для, у, в, за, з (зі), від, на, над, о, під, по, при, про та ін, перед (переді мною, передо мною, наді мною, надо мною, підо мною).

2. **Складні** прийменники, що утворилися з простих прийменників: з-за, (із-за), з-над, з-під, потід, поза, понад, поміж (проміж) та ін.

3. Прислівникові прийменники, що походять від прислівників і виступають у реченні то як прислівники, то як прийменники.

Наприклад: 1. Пластуни під'їхали (куди?) **близько** (близько — прислівник). 2. Пластуни розтаборувались **близько** озера (близько прийменник).

Складні прийменники з елементом з (із) пишуться через рисочку, напр.: з-за, з-під, з-над, з-ломіж, із-за.

Усі інші складні прийменники пишуться разом: понад, попід, поза, поперед, посеред, задля і т. д.

Прийменники вживаються з такими відмінками:

1. **без** — з родовим відмінком: Права **без** обов'язків — то сваволя (Л. Українка).

2. **біля** — з родовим відмінком: **Біля** ватри співають пластуни.

3. **в (у, ві,уві)** — з родовим, знахідним або місцевим:

1. Бувайте здорові **в** кого чорні брови (М. Вовчок). 2. Пластуни **купуються в** озері. 3. Діти **вчаться в** школі. 4. Максим **уві сні** злякано захрипів і скочив (С. Васильченко).

4. **від (од)** — з родовим відмінком: 1. Галя одержала подарунок **від** батьків. 2. Швендяє Уляна **од** вікна до вікна (П. Мирний).

5. **до** — з родовим відмінком: Мов громова іскра, так пронеслося на другий день **з уст до уст**, від ями до ями, від кошари до кошари, від нафтарні до нафтарні нечуване досі слово (І. Франко).

6. **з (із, зі)** — з родовим, знахідним або орудним відмінком: 1. З щастя та з горя скувалася доля — каже людська потовірка (П. Мирний). 2. Було учнів **з десять** вже в класі, коли прийшла вчителька. 3. Вітер **з гаем** розмовляє (Т. Шевченко).

7. **за** — з родовим, знахідним або орудним відмінком: 1. І почне розказувати, як то було **за** батька, і як тепер **настало** (М. Вовчок). 2. За Україну його замучили колись (Т.

Шевченко). 3. За сльозами, за гіркими і світа не бачить (Т. Шевченко).

8. **край** — з родовим: Летим . . . Дивлюся, аж світає, край неба палає (Т. Шевченко).

9. **крім** — з родовим відмінком: Крім нас, нікого там не було.

10. **на** — із знахідним або місцевим відмінком: 1. Андрій перевів здивований погляд на Маланку (М. Коцюбинський).

2. Ой на горі василечки сходять (пісня).

11. **над** — із знахідним або орудним відмінком: 1. Ой вийду я над річен'ку (пісня). 2. І досі сниться: під горою, між вербами та над водою, біленька хаточка (Т. Шевченко).

12. **під** — із знахідним або орудним відмінком: Олівець упав під стіл. 2. Олівець лежить під столом.

13. **о (об)** — із знахідним або місцевим відмінком: 1. Об мур старою головою ударила (Т. Шевченко). 2. Вітерець скопився об обідній порі (фолклор).

14. **по** — з давальним, знахідним або місцевим відмінком: 1. Мати дала дітям по яблучку. 2. Знати їх було по шаблях і пістолях (П. Куліш).

15. **між (поміж)** — з родовим, орудним або знахідним відмінком: 1. Не знайшов між хлопців побратима, не знайшов межи дівчат посестри (Л. Українка). 2. Хлюпощуттється каченята поміж осокою (Т. Шевченко). 3. Вліз між молот і ковадло (фолклор).

16. **про** — із знахідним відмінком: Про Україну співають (Т. Шевченко).

17. **при** — з місцевим відмінком: Гей у лузі, та ще й при березі (пісня).

18. **під (попід)** — з орудним відмінком: У Андрія під вусом блукає усмішка (М. Коцюбинський).

19. **з-під** — з родовим відмінком: Тече вода з-під явора (Шевченко).

20. **через** — із знахідним відмінком: В'ється стежка через жито (пісня).

Вправа 115. Випишіть окремо прості та складні прийменники разом з тими словами, до яких вони відносяться.

1. Доборолась Україна до самого краю (Т. Шевченко).
2. За нею челядь покотила, схвативши, хто що запопав (І. Котляревський).
3. Дорога в село йде попри хату (І. Франко).
4. А на сонці сяє зброя (Л. Українка).
5. Під горою ріка гомоніла по камінню (М. Вовчок).
6. Я приїхала до вас за вчительку (М. Коцюбинський).
7. Встає хмара з-за лиману, а другая з поля (Т. Шевченко).
8. Він виліз з-під воза (І. Франко).
9. Прийшло їм вертатись на млині біля Грицькової хати (П. Мирний).
10. Із-за гаю сонце сходить, за гай і заходить (Т. Шевченко).

Вправа 116. Перепишіть приклади. Підкресліть прийменники разом з тими словами, з якими вони пов'язані. Визначте відмінок, з яким виступає прийменник у реченні.

1. Попід стіною сиділи чоловіки та жінки (М. Коцюбинський).
2. Близкуче сонце виринало з-поза рожевих хмарок (І. Франко).
3. Понад самим берегом в'ється в траві стежечка (М. Коцюбинський).
4. Я за правду боротись готов (І. Франко).
5. Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач (П. Куліш).
6. Розвійтесь з вітром листочки зів'ялі (І. Франко).
7. На небі сонце — серед нив я (М. Коцюбинський).
8. За волю згинутъ ви клялись, а деж присяга ваша? (Л. Українка).
9. Чому ж стоїш без руху ти (О. Олесь).
10. Встало сонце з-за могили (Т. Шевченко).

Вправа 117. Придумайте і запишіть по два речення із словами довкола, близько, край, кінець, де б ці слова виступали то прийменниками, то самостійними частинами мови (прислівниками та іменниками).

Вправа 118. Придумайте і запишіть речення з такими прийменниками:

з-поза, з-під, із-за, понад, під, при, поміж, з-поміж, через, біля.

§ 62. СПОЛУЧНИК (Conjunction)

Сполучником називається службова частина мови, яка вживається для зв'язку членів речення або речень.

Залежно від ролі в реченні сполучники поділяються на два типи: **сполучники сурядності і підрядності**.

Сполучники сурядності поєднують рівноправні члени речення, цілі речення або їх частини (незалежні поміж собою).

Наприклад: 1. Пташечка зраділа і защебетала (Т. Шевченко). 2. Кличе мати вечеряти, а донька не чує (Т. Шевченко). 3. Недовго жив я в світі ще, та встиг чимало вже зазнати (І. Франко).

Сполучники підрядності — це такі сполучники, які поєднують нерівноправні речення, що залежні одне від другого і одне пояснюється іншим.

Наприклад: Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасті (Коцюбинський).

За своїм значенням сполучники сурядності поділяються на три групи: **еднальні, протиставні і розділові**.

Сполучники еднальні поєднують члени речення з рівноцінним або майже рівноцінним значенням. Це сполучники **і, й, та** (в значенні і) та ін.

Наприклад: 1. Звився жайворонок під чисте небо і заспівав (М. Коцюбинський). 2. По вулиці вітер віє та сніг замітає (Шевченко).

Протиставні сполучники — це такі, за допомогою яких значення одного члена речення протиставляється іншому. Це сполучники **а, але, та** (в значенні але), **зате, проте, однак та ін.**

Наприклад: Розцвітали квітки, та посохли; щебетали пташки, та замовкли (П. Грабовський).

Розділові сполучники -- це такі, що вживаються при перелікові членів речення, які заступають один одного. Це сполучники або, то, чи, хоч.

Наприклад: 1. Міряє він хату **то** вздовж, **то** впоперек (П. Мирний). 2. **Або** ляжем головами, **або** виб'єм ворогів (І. Франко).

В українській мові є складні сполучники, що виникли з кількох слів (частки і сполучника, двох сполучників тощо): **немов**, **ніби**, **ніж**, **щоб**, **якби**, **неначе** та ін. Складні сполучники завжди пишуться разом.

Примітка. Треба розрізняти сполучники від однозвучників з ними слів, які пишуться окремо, напр.: **щоб** — що б; **якби** — як би; **якже** — як жé; зате — за те; проте — про те: 1. Якбí ви знали, паничі... (Т. Шевченко). 2. Як би ти мене не переконував, я тобі не повірю. 3. Ми його так просили, протé він не хотів нам розказати про те дівча.

Вправа 119. Перепишіть приклади. Підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а сполучники підрядності — двома.

1. Ви гуляйтε, а я більше гуляти не буду (Ю. Федькович).
2. Він радив, шептав і кликав, та було навколо темно (І. Франко).
3. І там степи і тут степи, та тут не такі (Т. Шевченко).
4. Хати були велики, просторі, тільки темні та чорні (П. Мирний).
5. І соловейко на калині то затихав, то щебетав (Т. Шевченко).
6. Старий заховався в степу на могилі, щоб ніхто не бачив (Т. Шевченко).
7. Що оратъ, коли поле наше не вільне (Л. Українка).
8. Якщо ти мене покохаеш, дарую всі квіти тобі (А. Кримський).
9. Босфор клекотить, неначе скажений (Т. Шевченко).
10. Хоч не багацько проходив, зате багато бачив світа (Є. Гребінка).

Вправа 120. Придумайте і запишіть речення з сполучниками якби, якщо, проте і речення з однозвучними самостійними словами як би, як що, про те.

§ 63. ЧАСТКИ (Particles)

Часткою називається службова частина мови, яка надає додаткових змістових відтінків членам речення або окремим реченням.

Частки можуть уживатися з різноманітними значеннями та відтінками їх. Основні з них такі:

1. Умовність: **би, б.**

Наприклад: Хотіла **б** я піснею стати у цю хвилину ясну (Л. Українка). 2. Взяв **би** я бандуру та й заграв, що знав (пісня).

2. Підсилення різних значень: **же, ж, бо, то, як, що, адже, аж.**

Наприклад: 1. Неси **ж** мене, коню, по чистому полю (І. Франко). 2. **Аж** на серці похолоне, як його згадаю (Т. Шевченко). 3. Був собі колись-то **якийсь-то** маляр (К.-Основ'яненко).

3. Заперечення: **не, ні (ані).**

Наприклад: 1. Остап прихилявся **й** склонявся до його — **не** диші, **ні** (М. Вовчок). 2. Не жаліла для нього **ні** часу, **ні** праці (М. Коцюбинський).

4. Спонукання, заохочення або пом'якшення наказу: **но, ну, бо.** Наприклад: 1. А приглянься-**но**, козаче, до того указу (С. Руданський). 2. Зібрав шляхту всю докупи, та **й** ну частувати (Т. Шевченко). 3. А **нуте**, хлоп'ята, на байдаки! (Т. Шевченко).

5. Питання: **чи, невже, хіба.**

Наприклад: **Хіба** ревуть воли, як ясла повні? (П. Мирний).

6. Виділення: **лише, тільки.**

Наприклад: **Лиш** хто любить, терпить, в кім кров в жилах кипить, людське горе смутить, а добро веселить, — той цілий чоловік (І. Франко).

Вправа 121. Перепишіть приклади. Підкресліть частки і поясніть їх значення.

1. Хто ж таки лякає так жінок? (П. Куліш).
2. Розмова чогось не клеїлась (М. Коцюбинський).
3. Хіба?.. Та ти ж бо вже не заважай (Л. Українка).
4. Хотіла б я піснею стати у свою хвилину ясну (Л. Українка).
5. Отакий-то мій Ярема, сирота багатий (Т. Шевченко).
6. Ой рада би, мій синочку, листок написати (Ю. Федъкович).
7. А нуте, хлоп'ята, мерщій на стіл курчата (Г.-Артемовський).
8. Тепер лети ж в Україну (Т. Шевченко).
9. А нуте, нуте йдіть швидше (І. Котляревський).
10. Та ну ж! скажи, щоб я вже зновував (І. Котляревський).

§ 64. ПРАВОПИС ЧАСТОК (Spelling of Particles)

Частки **аби-**, **де-**, **-ся**, **-сь**, **як-**, **що-** пишуться з іншими словами разом, напр.: абищо, абиде, абихто, дехто, дешо, деколи, декуди; хтось, щось, якийсь, чийсь, хвилююся, бояться, якнайкраще, щонайшвидше.

Частки **будь-**, **-будь**, **-небудь**, **казна-**, **хтозна-** пишуться через риску, напр.: будь-чий, коли-небудь, казна-куди, хтозна-де, що-будь.

Частки **-бо**, **-но**, **-то**, **-от**, **-таки** пишуться через риску, напр.: сидіть-бо, іди-но, десь-то, все-таки, але: все ж таки, вона ж таки.

Частка **не** пишеться разом:

1. Коли **не** служить приrostком і без **не** інша частина слова не вживається: нероба, невід, невільник, неук, нехтувати.

2. в іменниках, прикметниках, і прислівниках, якщо вони в сполучі з **не** становлять одне поняття: неволя, недоля, недорогий, необмежений, недалеко. Переважно такі слова з **не**

можна замінити іншими, близькими щодо значення: недорогий — дешевий, недалеко — близько.

3. не служить приrostком і пишеться разом з дієприкметниками, які в реченні не мають при собі пояснрюючих слів: Купив **нечитану** книжку, але: Купив **не читану** ще мною книжку.

Частка **не** пишеться окремо:

1. коли **не** служить часткою (і пишеться окремо від іменників, прикметників, числівників, займенників і прислівників, що виражають протиставлення, яке є в другій частині речення або тільки розуміється): 1. Тільки не веселі, а смутні думки обхопили материну голову (П. Мирний). 2. І справді, йому не мало було в той день біганини (П. Мирний).

2. **не** служить часткою і пишеться окремо від діеслів та дієприслівників (крім тих випадків, коли без **не** вони не вживаються): не читаю, не розумію, не знаючи, не прийшовши.

Правопис частки **ні**.

1. Коли **ні** служить приrostком, то пишеться разом з займенниками **нікто**, **ніщо**, **ніякий**, **нічий**, якщо це **ні** не відокремлене приименником (**ні** до чого, **ні** на що, **ні** в який спосіб).

2. **ні** служить приrostком і пишеться разом також із а. прислівниками: ніде, нізащо, ніколи, нівідкіля, нікуди, ніскільки, нівроку, ніяково;

б. з іменниками: нісенітниця, нікчемність, нівечення;

в. з прикметниками: нікчемний, нікудишній;

г. із сполучниками: нібито, ніби. У всіх інших випадках **ні** служить часткою і пишеться окремо.

Вправа 122. Перепишіть приклади. Підкресліть **не**, **ні**; поясніть їх правопис.

1. Маланка з Гафійкою цілими днями сиділи в нетопленій хаті (М. Коцюбинський). 2. Пташки ціле літо невгава-

ють у садках (П. Мирний). 3. Пластуни ніколи не сперечуються із старшими. 4. Ця річ ні до чого не придатна. 5. Неварено прокинулись братчики (П. Мирний). 6. Пізніш за всіх заблишив огник у крайній од ярів хаті, не ясний — блідий і злий (С. Васильченко). 7. Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний (В. Стефаник). 8. Невиплакані сліози серце їй гнітили (Л. Українка). 9. Радуйся, ниво неполитая! Радуйся, земле, не повитая квітчастим злаком! (Т. Шевченко). 10. Полковник злетів з екіпажа й почав ніби гуляти (Н.-Левицький).

§ 65. ВИГУК (The Interjection)

Частина мови, яка висловлює почуття або спонукання, але не називає їх, називається вигуком.

За значенням вигуки поділяються на такі головніші групи:

1. Вигуки, за допомогою яких висловлюються різні почуття і переживання (радість, захоплення, здивування, задоволення, погроза, докір, страх, переляк, горе, огіда тощо): ах, ох, а, о, ех, ух, у, ой, ай, фе, тъху, пхе, овва;
2. Вигуки спонукальні, наказові: геть, гей, цю-цию, цить, гайда, ну, досить, шш тощо;
3. Вигуки оцінки: так, ні, ага, овва та ін.
4. Вигуки звуконаслідувальні: дзінь, баҳ, грим, няв, гав-гав, бам-бам, ку-ку, брязь, га-га-га тощо.
5. Вигуки, що визначають раптовість дії: стриб, зирк, хап, шасть, бух, щубовсьт, бебех тощо.

Вправа 122. Перепишіть приклади. Підкресліть вигуки та з'ясуйте значення їх у реченнях.

1. Та гей, бики, чого ви стали? (С. Руданський). 2. Заридала Катерина та бух йому в ноги (Т. Шевченко). 3. О-ох! ..

та й злякав же ти мене (П. Мирний). 4. Треті півні: куку-
ріку! (Т. Шевченко). 5. Ах, сонце! Чому ти раніш не зійшло?
(О. Олесь). 6. О, матуся вам буде дуже рада (Л. Українка).
7. Ага, голубчику, ах ось коли я до тебе добрався (С. Васильченко).
8. Гей, та цоб, та цабе! — от і вся невеличка
наука погонича (П. Мирний). 9. Кхи, кхи! — стиха кашля-
нуло щось на перелазі (С. Васильченко). 10. Ух, скільки
ми гребли! (Л. Українка). 11. Гей, чого кричиш, чоловіче,
чого лаєшся! (М. Коцюбинський). 12. Гов, Лукашу, гов!
Го-го-го-го! А де ж ти? (Л. Українка). 13. Цить! Бо знову
прилетить (Л. Українка). 14. Ой, лишенко, як страшно!
Ха-ха-ха! (Л. Українка). 15. «Цу-цу, Рябко!.. на-на! Сюди
Рябка кликніте» (Г.-Артемовський).

ЗМІСТ

ФОНЕМА І ЗВУК

	стор.
§ 1. Звуки мови	5
§ 2. Приголосні звуки	8
§ 3. Тверді і м'які приголосні	10
§ 4. Звуки і букви	11
§ 5. Українська абетка	13
§ 6. Склад	14
§ 7. Наголос	15
§ 8. Чергування голосних	16
§ 9. Чергування е — о	17
§ 10. Чергування і — ї, у — в	18
§ 11. Чергування приголосних	20
§ 12. Спрошення в групах приголосних	22
§ 13. Подвоєння приголосних звуків	22
§ 14. Знак м'якшення	24
§ 15. Апостроф	25
§ 16. Чергування о — а	27
§ 17. Уподібнення приголосних	27

МОРФОЛОГІЯ

§ 18. Склад слова	33
§ 19. Вивідні і невивідні основи	34
§ 20. Корінь, приrostок, наросток	35
§ 21. Чергування приголосних при творенні слів	37
§ 22. Правопис приrostків	39
§ 23. Складні слова	40
§ 24. Частини мови	43
§ 25. Іменник	43
§ 26. Рід іменників	45
§ 27. Число іменників	46
§ 28. Відмінки	47
§ 29. Відмінювання іменників	48
§ 30. Перша відміна іменників	50
§ 31. Уваги до відмінювання іменників першої відміни .	56

§ 32. Відмінювання іменників другої відміни	58
§ 33. Відмінювання іменників третьої відміни	60
§ 34. Творення іменників	62
§ 35. Прикметник	63
§ 36. Повні і неповні прикметники	64
§ 37. Тверда і м'яка групи прикметників	66
§ 38. Ступені порівняння прикметників	66
§ 39. Відмінювання прикметників	68
§ 40. Творення прикметників	70
§ 41. Числівник	71
§ 42. Відмінювання кількісних числівників	73
§ 43. Правопис числівників та їхніх відмінкових форм .	76
§ 44. Займенник	77
§ 45. Відмінювання займенників особових, присвійних і зворотного	78
§ 46. Відмінювання вказівних, питальних та означальних займенників	81
§ 47. Відмінювання займенників неозначеніх і заперечних	83
§ 48. Дієслово	85
§ 49. Перехідні і неперехідні діеслова	86
§ 50. Види діеслів	88
§ 51. Відмінювання діеслів у теперішньому часі	89
§ 52. Відмінювання діеслів у майбутньому часі	91
§ 53. Відмінювання діеслів у минулому часі	92
§ 54. Способи діеслів	94
§ 55. Відмінювання діеслів в умовному і наказовому способі	95
§ 56. Діеприкметник	97
§ 57. Діеприслівник	100
§ 58. Прислівник	102
§ 59. Будова прислівників	104
§ 60. Ступені порівняння прислівників	106
§ 61. Прийменник	107
§ 62. Сполучник	111
§ 63. Частки	113
§ 64. Правопис часток	114
§ 65. Вигук	116

Д-р Степан Чорній

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина II

СИНТАКСА

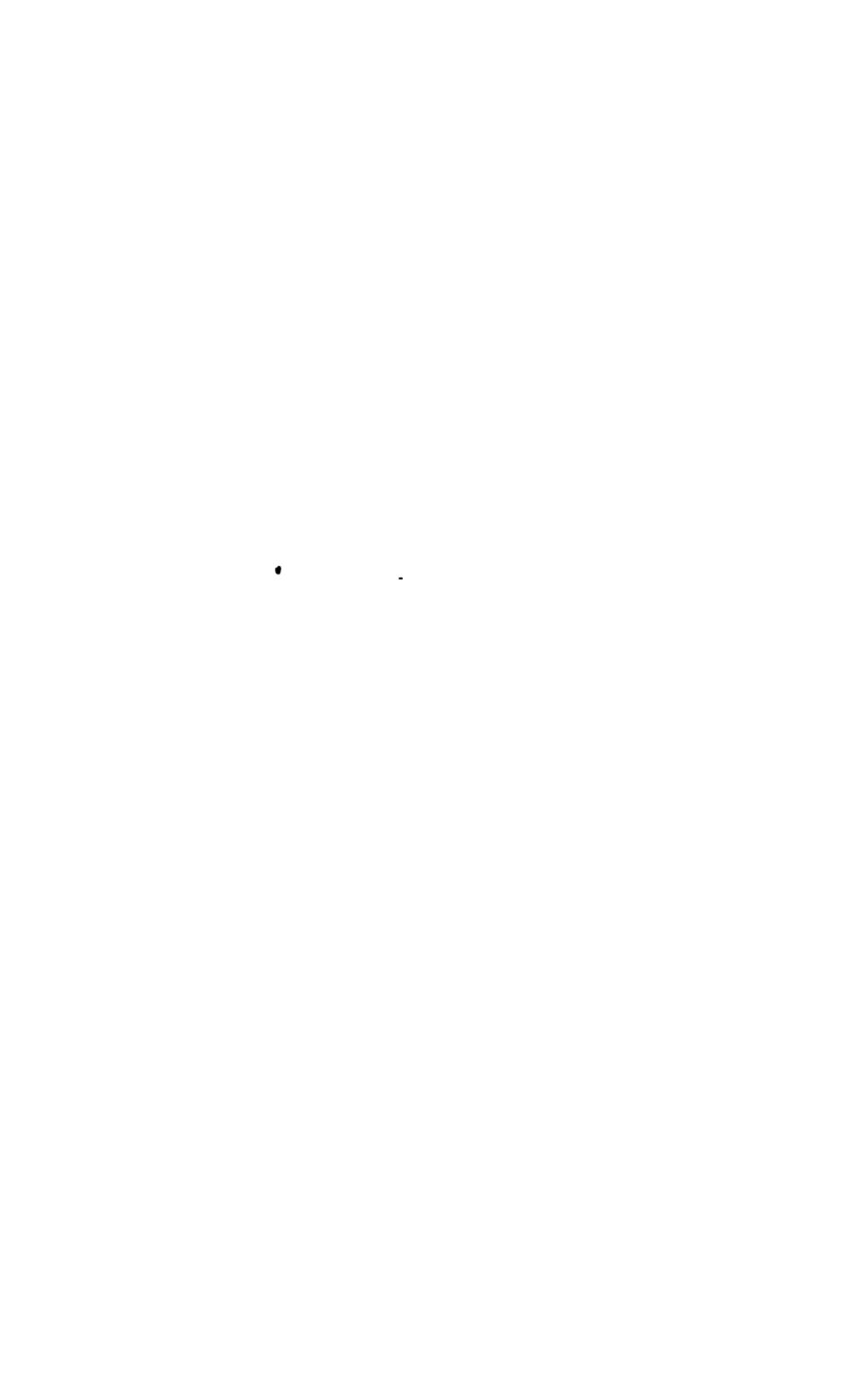

STEPAN S. CHORNIJ, Ph. D.

UKRAINIAN GRAMMAR

Part II

SYNTAX

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ

(General Characteristics)

Мова — це один із найважливіших засобів спілкування. Коли люди говорять, вони висловлюють свої думки. Щоб висловлювані думки були логічні та зрозумілі, то слова поєднуються в речення за певними встановленими правилами.

Синтакса вивчає творення словосполучень і речень та способи вмілого вживання їх у нашій мові.

Отже, синтакса докладно розглядає способи поєднання слів, будову словосполучень і цілих речень, різні типи речень та окремі їх частини.

§ 1. РЕЧЕННЯ

(Sentence)

У процесі говорення люди висловлюють свої думки. Закінчена думка звичайно виражається кількома словами, тісно зв'язаними поміж собою граматично.

Наприклад: Весною цвітуть сади. Тут думка виражена трьома словами.

Іноді закінчена думка може бути виражена й одним словом.

Наприклад: Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом (М. Коц.). Тут висловлені дві думки: перша — одним словом, друга — цілим словосполученням, що складається аж з вісімох слів.

Сполучення слів або одне слово, що передає закінчену думку, називається реченням.

У реченні легко можна запримітити його складові частини, які називаються членами речення.

Членами речення можуть бути самостійні слова або самостійні слова разом із службовими. Саме службове слово членом речення не буває.

Окреме слово в реченні або словосполучення, що відповідає на те чи інше питання, називається **членом речення**.

Наприклад: На той саме час мати одхилила двері (П. Мирн.). Хто відхилив двері? — мати. Що зробила мати? — відхилила. Що відхилила? — двері. Коли відхилила? — на той саме час. Тут член речення **на той саме час** висловлений чотирьома словами.

Не всі члени речення мають однакове змістове значення. Тому ми розрізняємо **головні** і **другорядні** члени речення. Головні члени речення — це **підмет і присудок**; вони висловлюють основний зміст у реченні. Усі інші члени речення називаються **другорядними**, бо вони служать для пояснення головних членів у реченні.

Підмет означає предмет, про який що-небудь говориться в реченні, і відповідає на питання хто? що?

Наприклад: 1. Зенко поїхав на табір. Хто поїхав? — Зенко (підмет).

2. Шумлять прапори малинові. Що шумить? — прапори (підмет).

Присудок означає те, що говориться про підмет, і відповідає на питання: що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? (що він є?) що він таке?

Наприклад: 1. Тихесенько вітер **віє** (Т. Ш.). Що робить вітер? — **віє** (присудок).

2. Ти таки дивна (Л. У.) Яка ти є? — дивна (присудок).

3. Веселий сміх — здоров'я (Фольк.). Що таке сміх? — здоров'я (присудок).

4. Непевний був Максим отой (Т. Ш.). Який був Максим? непевний був (присудок).

Другорядні члени речення не завжди пояснюють підмет і присудок; вони можуть пояснювати й інші другорядні члени речення.

Наприклад: Птахи щебечуть під блакитним небом (М. Коц.). Птахи щебечуть де? під небом. Під яким небом? — блакитним. У цьому реченні другорядний член речення під небом пояснює присудок щебечуть, але сам він пояснюється словом блакитним, яке теж є другорядним членом речення.

Вправа 1. Перепишіть приклади. Підкресліть у кожному реченні підмет один раз, присудок — два рази.

1. Минув травень.
2. Почалась червнева спека.
3. Один день видався особливо гарячим.
4. Гроза буде неодмінно.
5. Після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося.
6. Запав морок.
7. Небо і земля стемніли.
8. На обрію з'явилася чорна смуга.
9. Скоро на смузі тій щось блимнуло.
10. Трохи згодом показався світ.
11. У другому місці небо переморгувалось.
12. Проблиски світла чимдалі розросталися.
13. Та ось у новому місці щось моргнуло.
14. Світло блискавки притъмарилося.
15. Вибухи прискорились.
16. Чорне небо безперстанку моргало блискавкою.
17. Ніч бістро надходила.
18. Чорні хмари росли на крайнебі.
19. На дворі стало чорно, як у комині.
20. Блискавка розгорталася.
21. Вона потоком білої лави роздирала заслону ночі.
22. Околишнятиша була наsicена тривогою.
23. Тепле повітря мовчало, як злякана дитина.
24. Чулось вже далеке ричання.
25. Тихе повітря стрепенулось.
26. Затремтіла земля.
27. Над головою покотились небесні гармати.
28. По небі літали вогняні стріли.
29. Котився могутній грім.

За М. Коцюбинським

§ 2. ТИПИ РЕЧЕНЬ

(Kinds of Sentences)

Речення можуть бути прості і складні.

Речення, яке містить у собі одну закінчену думку, називається простим.

Наприклад: На землю глянули тихі зорі (М. Коц.).

Речення, яке складається тільки з головних членів, називається простим поширеним.

Наприклад: 1. Дівчинка вишиває. 2. Настала весна.

Речення, в якому є ще й другорядні члени, називається простим поширеним.

Наприклад: 1. Гафійка увійшла в хату (М. Коц.). 2. На синім небі густо зоріли зорі (М. Коц.).

Речення, в якому кілька думок об'єднано в одну складну думку і яке можна розкласти на окремі прості речення, називається складним.

Наприклад: 1. Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега (М. Коц.). 2. Човен плавно загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні (М. Коц.).

Вправа 2. Прочитайте і визначте поширені і непоширені речення.

1. Рідна Школа вчить нас любити й шанувати Україну.
2. Діти сплять.
3. Настало літо.
4. Ігор і Богдан — пластуни.
5. В лице нам тепле дихнуло повітря (М. Коц.).
6. Вашингтон — столиця З'єднаних Стейтів Америки.
7. Тече річка невеличка з вишневого саду (Нар. пісня).
8. Пластова молодь багато знає про Україну.
9. Дитина плаче.
10. Пластуни й сумівці бачили фільм про боротьбу УПА з ворогами.
11. У чорному небі кліпали зорі (М. Коц.).
12. Грім убив молодого

оленя. 13. Зірка боїться іспиту з нуклеарної фізики. 14. Виростали яничари.

Вправа 3. Перебудуйте непоширені речення на поширені, додаючи другорядні члени речення.

1. Сонце сковалось.
2. УПА воювала.
3. Ватра горить.
4. Море бушує.
5. Астронавти полетять.
6. Сходини відбуваються.
7. Учні вивчають.
8. Зозуля кує.
9. Зірки мерехтять.
10. Дівчина рисує.
11. Хтось кличе.
12. Молодь верталася.

Вправа 4. Придумайте і напишіть вісім речень непоширеніх і вісім поширеніх.

§ 3. РОЗПОВІДНІ, ПИТАЛЬНІ Й ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

(Declarative, Interrogative and Exclamatory Sentences)

Речення за своїм змістом та інтонацією поділяються на:

- a. розповідні
- b. питальні
- c. окличні

Речення, в якому про когось або про щось розповідається, називається розповідним.

Наприклад: Учні нашої школи виступали на концерті в честь 50-річчя Української Національної Революції.

Розповідне речення вимовляється із спокійною інтонацією із зниженням голосу під кінець речення. В кінці розповідного речення на письмі ставимо крапку.

Речення, в якому про когось або про щось запитують, називається питальним.

Наприклад: 1. Що бачиш ти в далекому просторі? (Л. У.).

2. Куди їздили сумівці, пластиуни й одумівці в червні 1964 року?

У кінці питального речення ставимо знак питання.

Питальні речення можуть мати питальні слова (займенники, прислівники, частки): де, коли, як, хто, що, чи, який, скільки, чому і т. ін.

Наприклад: 1. Коли ви їдете на Союзівку? 2. Де сумівці таборували цього літа? 3. Чи ви знаєте щось про собор Св. Софії?

Речення, в якому висловлюється наказ, заклик або думка з особливим почуттям (захопленням, радості, гніву тощо), називається окличним.

Наприклад: 1. Благословенна будъ, земле моя! 2. Геть ідти! 3. Струнко! 4. Гетьте, думи, ви хмари осінні! Тож тепер весна золота! (Л. У.).

У кінці окличного речення ставимо знак оклику.

В окличних реченнях можуть бути ті самі питальні слова, що і в питальних реченнях (займенники який, яка, яке та ін., прислівники як, де, коли та ін.), але їх значення тут інше: вони підсилюють почуття, висловлене окличним реченням.

Наприклад: 1. Як страшно мені тут! 2. Як горить і мигтить інша зірка! (Л. У.). 3. Які чудові квіти!

Вправа 5. Перепишіть уривок. Підкресліть розповідні речення однією рискою, питальні двома, а окличні хвилястою лінією.

— Хто? кого не пустить?... — кажіть бо толком. — Кидав він питання на всі боки.

— Кого!... та ж докторів!... Прийшла до примарії бомага, що незабаром мають приїхати доктори, які псують виноградники.

Замфіра, наче грім із ясного неба, вразила ця звістка.
— Невже ж цьому правда?

— Ой, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, анцихристи! — голосила якась баба.

— Нічого, будемо звикати без вина, — злорадно кидала увагу друга.

Замфірові не вірилось ще. Чи не пустив хто часом дурну поголоску? Треба самому дізнатись про це в примарії.

— Я зараз буду тут, тільки коні випряжу, — гукнув він в юрму, рушаючи.

За хвилину Замфір з похмурим обличчям йшов уже у примарію. За ним потягло кілька молдуван.

За М. Коцюбинським

Вправа 6. Запишіть вашу розмову з товаришами. Використовуйте розповідні, питальні і окличні речення.

§ 4. ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

(Connection of Words in the Sentence)

Між словами в реченні існує змістовий зв'язок, який можна виявити за допомогою питань. Цей змістовий зв'язок виражається формами слів (а деколи ще й службовими словами та інтонацією).

Наприклад: Життя до людей повернулося лицем (М. Коц.).

Тут зв'язок між словами можна виявити такими питаннями:

Життя що зробило? — повернулося.

Повернулося до кого? — до людей.

Повернулося як? — лицем.

Розрізняємо два типи зв'язків між словами в реченні:
а. сурядний.
б. підрядний.

Якщо слова в реченні виступають як рівноправні, рівнорядні, незалежні одне від одного, то такий зв'язок називається **сурядним**.

Наприклад: Високий, пристійний, поважний пластун підійшов до ватри.

У схемі це можна представити так:

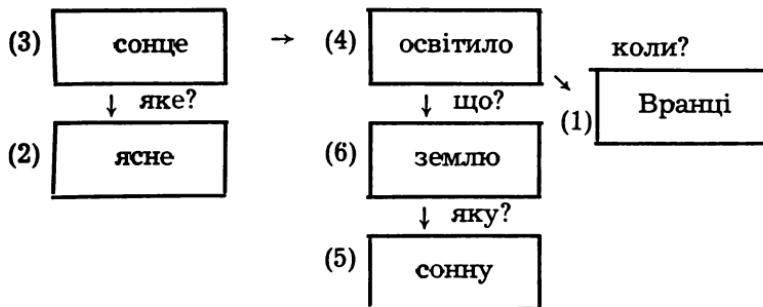
Слова **високий**, **пристійний**, **поважний**, пояснюючи слово **пластун**, не залежать одне від одного, вони в реченні **самостійні**.

Якщо в реченні одне слово пояснює інше, то такий зв'язок називається підрядним.

При цьому зв'язку головне слово, яке пояснюється іншим, називається **надрядним** або **керівним**, а друге слово, яке пояснює головне і від нього залежить, називається **підрядним**.

Наприклад: Вранці ясне сонце освітило сонну землю (М. Коц.).

Графічно це речення можна представити так:

Примітка. Числами позначенено порядок слів у реченні.

Підрядні слова можуть бути кількох ступенів. Підрядне слово (в розглянутому реченні **землю**), яке безпосередньо

пояснює головний член речення (**освітило**), називається підрядним словом першого ступеня, а залежне від нього (підрядне) **сонину** — підрядним другого ступеня і т. д.

Підрядний зв'язок слів у реченні має в свою чергу три способи виявлення: **узгодження, керування і прилягання.***

Узгодження — це такий тип граматичного зв'язку між словами в реченні, при якому підрядне (залежне) слово приймає форму відмінка, числа, роду й особи надрядного (головного) слова.

Наприклад: Розплелася густа коса (Т. Ш.). У цьому реченні синтаксична пара **розплелася коса** — узгодження; друга пара **густа коса** — теж узгодження. Слово **розплелася** виступає тут у формі однини жіночого роду, слово **коса** теж виступає у формі однини жіночого роду. Отже, ці слова узгоджені в числі й роді. Слово **густа** відмінно до слова **коса** вжите у формі однини жіночого роду і в називному відмінку.

При узгодженні форма підрядного слова змінюється залежно від зміни надрядного слова. Наприклад: густа коса, густої коси.

Керуванням називається такий зв'язок між словами в реченні, при якому надрядне (головне) слово вимагає від підрядного (залежного) певної форми відмінка з прийменником або без прийменника.

Наприклад: Вітер збиває білий цвіт з дерев (Л. У.). У цьому реченні у сполученні слів **збиває цвіт** слово **збиває** вимагає, щоб залежне від нього слово **цвіт** стояло у знахідному відмінку без прийменника; у сполученні слів **збиває з дерев** слово **збиває** вимагає, щоб залежне слово **дерев** стояло в родовому відмінку з прийменником **з**.

* Agreement, government, juchtaposition.

При керуванні зміна форми надрядного (головного або керівного) слова не викликає зміни форми підрядного (залежного) слова.

Наприклад: збиває цвіт, збивали цвіт, збивають цвіт, збиватимуть цвіт і т. д.

Керування без прийменника називається безпосереднім, а керування з прийменником — посереднім.

Приляганням називається такий зв'язок між словами в реченні, при якому підрядне (залежне) слово є прислівником, діеприслівником або дієіменником (інфінітивом), отже не відмінюється і тому не може сполучатися зв'язком узгодження або керування.

Наприклад: 1. Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо (М. Коц.). 2. Юрба посувалась жартуючи (М. Вовч.). 3. Професор доручив студентам перевірити відомості в енциклопедії. У цих прикладах у словосполученні **вранці виплило** прислівник **вранці** не узгоджується й не поєднується способом керування, а прилягає до слова **виплило**; словосполучення **посувалась жартуючи** — прилягання (2-й приклад), діеприслівник **жартуючи** прилягає до слова **посувалась**; словосполучення **доручив перевірити** — теж прилягання (3-й приклад), дієіменник **перевірити** прилягає до слова **доручив**.

Вправа 7. Перепишіть. З'єднайте зв'язком узгодження слова, що в дужках, з відмінковими іменниками або займенниками. Поясніть, якою частиною мови виражені ці слова.

1. (Зелений) трава.
2. (новий) шляхи.
3. (наш) гніздо.
4. (ранній) весна.
5. (мій) рука.
6. (третій) пластиунка.
7. (ваш) рисунки.
8. (синій) море.
9. (невмирущий) слава.
10. (пластиуни) співав.
11. (чистий) руками.
12. (наш) батьківщиною.

Вправа 8. Перепишіть. З'єднайте зв'язком керування іменники, які подані в дужках, з відповідними дієсловами або іменниками. Визначте відмінок кожного з цих іменників.

1. Сказати (вчитель). 2. командувати (відділ). 3. порадити (учні). 4. перемога над (вороги). 5. користуватися (інструмент). 6. допомагати (мати). 7. читати (книжка). 8. бачити (зірка). 9. відвідувати (хворий). 10. директор (школа). 11. Піклування про (діти). 12. милуватися (краєвид). 13. покласти на (шафа). 14. гроші (батько). 15. Зошит з (математика).

Вправа 9. Перепишіть і підкресліть підрядні (залежні) слова, сполучені з надрядними зв'язком прилягання. Поясніть, якою частиною мови виражене кожне із підрядних слів.

1. Співає добре. 2. побіг сказати. 3. весело розказував. 4. читав довго. 5. вивчив напам'ять. 6. повернули праворуч. 7. відповідають впевнено. 8. співають ідучи. 9. критикують гостро. 10. провірили тричі. 11. ідуть додому. 12. відповідав навмання.

Вправа 10. Поділіть кожне речення на пари (словосполучення). Поясніть, як у кожній парі слів підрядне (залежне) слово зв'язане з надрядним (керівним). Підрядні слова підкресліть.

Зразок: Задоволені пластуни довго співали біля ватри. 1. пластуни співали (узгодження); 2. Задоволені пластуни (узгодження); 3. співали біля ватри (керування); 4. співали довго (прилягання).

1. Задоволені пластуни довго співали біля ватри. 2. Раптом небо прорізала сліпуча блискавка. (М. Коц.). 3. Весняний вітер стиха віяв над виноградниками. (М. Коц.). 4. Шле місяць з неба промені злотисті (Л.У.). 5. У винограднім листі таємно плеще тихий водограй (Л. У.). 6. На небі сірим павутинням снувались хмари (М. Коц.). 7. З неба блищали ясні зорі (П. Мирн.). 8. Під осінь одіслали Оленку в школу (А. Тесл.). 9. Повітря диші чарівним спокоєм (Л. У.). 10. Чайки знімались з берегових скель (Коп.). 11. Юрко пішов щойно

до свого товариша. 12. Сотник наказав розвідникам УПА
йти мовчки й обережно.

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

(Principal Parts of the Sentence)

§ 5. СПОСОБИ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ПІДМЕТА

(Means of Expressing the Subject)

Підмет у реченні може бути простий і складений.

Найчастіше підметом буває іменник або займенник у на-
зивному відмінку однини або множини.

Наприклад: 1. Сонце стояло над головою (П. Мирн.). Що
стояло? — сонце (підмет).

2. Стали в саду кипариси стіною (Л. У.). Що стало? —
кипариси (підмет).

3. Він пішов до міста. Хто? — він (підмет).

4. Ми поїдемо до Канади. Хто? — ми (підмет).

5. Всі побігли до річки. Хто? — всі (підмет).

Підмет може бути виражений і іншою частиною мови,
яка вжита в значенні іменника і відповідає на питання хто?
або що?

Наприклад: а. прикметником: **Хворий** лежить в ліжку.
Хто лежить? — **хворий** (підмет).

б. дієприкметником: **Уповноважений** приїхав до пласти.
Хто приїхав? — **уповноважений** (підмет).

в. числівником: Десять ділиться на два. Що ділиться
на два? — **десять** (підмет).

г. дієіменником (інфінітивом): **Жити** — значить працювати. Що значить працювати? — **жити** (підмет).

Підмет може бути виражений і незмінною частиною мови, яка вжита в значенні іменника і відповідає на питання хто? або що? (прислівником, сполучником, прийменником, вигуком, часткою).

Наприклад: Наше «завтра» буде краще, ніж сьогодні. Що буде краще? — завтра (підмет).

2. «**Не**» зветься часткою. Що зветься часткою? — **не** (підмет).

3. «**При**» буває прийменником і приrostком (префіксом). Що буває прийменником? — **при** (підмет). І т. д.

Такі підмети треба брати в лапки: вони показують, що ці частини мови вжито не в звичайному значенні, а в значенні іменника.

Складений підмет може бути виражений:

1. іменником в називному відмінку в сполученні з іменником (або іншим словом, що має значення іменника) в орудному відмінку.

Наприклад: Тут **молодиця** з **дівчинкою** сиділи й одпочивали (М. Вовч.) Хто сидів і відпочивав? — **молодиця** з **дівчинкою** (підмет).

2. Сполученням числівника з іменником у називному або родовому відмінку.

Наприклад: Двадцять **пластунів** сиділо біля ватри. Хто сидів біля ватри? — **двадцять пластунів** (підмет).

Ой, **три шляхи** широкії докупи зійшлися (Т. Ш.). Що зійшлося? — **три шляхи** (підмет).

3. Сполученням займенника з іменником.

Наприклад: Кілька дівчат прибігло до нас. Хто прибіг? — **кілька дівчат** (підмет).

4. Солученням прислівників **мало**, **чимало**, **багато**, **трхи** з іменником у родовому відмінку однини або множини.

Наприклад: Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т. Ш.). Що перевернулось? — **чимало літ** (підмет); що утекло? — **води чимало** (підмет).

5. Цілим словосолученням (висловом), що становить одне змістове ціле.

Наприклад: Прогнати окупантів з України — це обов'язок для нас. Що є обов'язком? — **прогнати окупантів з України** (підмет).

Вправа 11. Перепишіть приклади. Підкресліть у кожному реченні простий підмет прямою рискою, а складений — хвилястою.

1. П'ятнадцять учнів було в класі. 2. Мати з сином поїхали на концерт. 3. Нас з тобою тєє лихо не злякає (Л. Гл.). 4. Нитка моєї казки на мить розривається (С. Вас.). 5. Дві бочки їхали колись селом (Л. Гл.). 6. Остап з Соломією сіли під вербою (М. Коц.). 7. На краю великого міста у кривобокій хатині сидять троє (Мирн.). 8. Те «хха» зупинило його серед хати (М. Коц.). 9. «І що я без землі?» вертілося в його похнюплений голові (П. Мирн.). 10. Два подає, два на возі складає (П. Мирн.). 11. Усі вони живо з собою розмовляють про будову хати (Черем.). 12. Поневолені боролись за волю.

Вправа 12. Перепишіть приклади. Підкресліть підмети і поясніть, якими частинами мови вони виражені.

1. В очеретах заблімали два бродячі вогники (Л. У.). 2. Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий (П. Мирн.). 3. З-за гори червоне сонце аж горить (Т. Ш.). 4. Десять щось стукнуло, пискнуло (П. Мирн.). 5. Світить білолицій на всю Україну (Т. Ш.). 6. Був гарний весняний ранок (Тесл.). 7. Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива

(М. Коц.). 8. Проминуло вже багато днів (М. Вовч.). 9. Поруч із Джерихю сиділи чотири молодиці (Н.-Лев.). 10. Брехати — не цілком махати (Фолькл.). 11. Вони завжди сидять під липою. 12. Любити свій рідний край — це наш обов'язок.

Вправа 13. Складіть і запишіть речення з такими підметами:

Поранений, молоді, вона, читати, десять хвилин, чимало років, гніздова, розвідник.

§ 6. СПОСОБИ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ПРИСУДКА (Means of Expressing the Predicate)

Присудок може бути простий і складений.

Простий присудок може бути виражений дієсловом дійсного способу, умовного і наказового.

Наприклад: 1. Я читаю книжку. Присудок читаю — дієслово дійсного способу.

2. Шоїхав би я на Україну, так дуже далеко. Присудок поїхав би — дієслово умовного способу.

3. Глянь оком щирим о, Божий Сину, на нашу землю, на Україну (колядка). Присудок глянь — дієслово наказового способу.

Якщо присудком в реченні є дієслово в особовій формі теперішнього або майбутнього часу, то воно узгоджується з підметом в особі й числі: я читаю — ми читаемо; ти читаєш — ви читаете; він читає — вони читают; я читатиму (я буду читати) — ти читатимеш (ти будеш читати), він читатиме (він буде читати) — вони робитимуть (вони будуть робити).

Якщо присудком у реченні є дієслово у формі минулого часу одинини або у формі умовного способу, то такий при-

судок узгоджується з підметом у роді й числі: матч почався, вистава почалася, засідання почалося, погідні дні почалися; навчання почалося б, вистава почалась би.

Присудок-дієслово може не узгоджуватись у роді й числі з підметом, якщо при ньому є числівник.

Наприклад: Вже ж минуло з того часу аж три довгі роки (Л. У.).

Простим присудком інколи буває й дієіменник (інфінітив).

Наприклад: Тоді вона мене цілувати (М. Вовч.). Тоді вона що робити? — цілувати (присудок).

В окремих випадках у ролі простого присудка можемо вживати й вигук.

Наприклад: 1. Що рибка смик, то серце тъох! 2. Рибалка хлюп! (Г. Артемовський).

Тут присудки — смик, тъох і хлюп: Рибка що зробила? — смик. Серце що робить? — тъох. Рибалка що зробив? — хлюп.

Вправа 14. Перепишіть приклади. Підкресліть присудки.

1. Пріська — хват відра (П. Мирн.). 2. У неділю вранці рано поле вкрилося туманом (Т. Ш.). 3. Нехай людям лихо сниться, а ми заспіваймо (Т. Ш.). 4. Ходи сюди, малий, не бійся (Л. У.). 5. Взяв би я бандуру та й заграв, що знав (фолькл.). 6. Аж тут хазяїн тиць у двері (Л. Гл.). 7. Година для праці настала (Л. У.). 8. Аж батько за чуб — хіп! (Г. Артем.). 9. Тут щось з розгону в воду бух! (Л. Гл.). 10. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Ш.).

Вправа 15. Поясніть, якою формою виражений кожний присудок, підкреслений вами у попередній вправі.

Вправа 16. Складіть і запишіть речення з такими присудками:

Візьміть, напишіть, слухаємо, хап, рип, кричати, їздили.

Вправа 17. Перепишіть і підкресліть підмет однією рискою, а присудок — двома. Поясніть, як узгоджується присудок з підметом.

1. На землю глянули тихі зорі (М. Коц.).
2. Пройшло уже кілька літ (С. Руд.).
3. П'ять казанів стояло юшки (І. Котл.).
4. Пишино викотився повний місяць з-за гори (Н.-Лев.).
5. А на хмарах грає сонячне проміння, грає і дарує усміхи свої (Ол.).
6. Спалахнула далека зірниця (Л. У.).
7. Не прийнялись три ясені, повсихали три явори (Т. Ш.).
8. А тимчасом із байраку півень — кукуріку! (Т. Ш.).
9. А з могили козак встає сивий, похилий (Т. Ш.).
10. Ревуть, стогнуть гори-хвилі (Т. Ш.).
11. Вилітайте, сірі птахи, на базар до паю (Т. Ш.).
12. Вранці рано на калині пташка щебетала (Т. Ш.).

§ 7. ІМЕННИЙ СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

(The Compound Nominal Predicate)

Присудок у реченні може бути виражений іменними частинами мови (іменником, прикметником або діеприкметником, займенником, числівником) у сполученні з діесловами бути, стати, почати, зробитись і т. ін., які мають допоміжне значення і вказують на спосіб і час.

Присудок, виражений іменною частиною мови і допоміжним діесловом, називається іменним складеним присудком.

Наприклад: 1. Юрко був студентом. 2. Він був пильний. 3. Кругле лице її було змочене дощем (П. Мирн.). 4. Лев був за старшину (Л. Гл.). 5. Герої — це вони. 6. Попенко убіг перший (П. Мирн.). 7. Два рази по два — чотири. 8. Нам весело.

Діеслово бути як зв'язка складеного присудка переважно вживається у формі минулого і майбутнього часу та в формі наказового або умовного способу, рідше — у формі теперішнього часу. У теперішньому часі зв'язка **бути** може випускатись.

Наприклад: Весна — краща пора року. Можна також сказати: Весна є краща пора року.

Діеслова бути,стати,робитися,почати і т. ін. можуть виступати не тільки зв'язкою в складеному присудку, вони також можуть бути простими присудками.

Наприклад: Була субота, коли ми їздили до Канади. Інколи складений присудок можна замінити простим.

Наприклад:

Складений присудок	Простий присудок
1. Він був учителем.	1. Він учителював .
2. Галя стала веселою.	2. Галя повеселішала .

Якщо іменною частиною складеного присудка є іменник або числівник у називному відмінку, то на місці пропущеної зв'язки ставиться риску.

Наприклад: 1. Київ — столиця України. 2. Два та три — п'ять.

Також ставиться риску між підметом і присудком, коли вони обидва виражені дієіменником (інфінітивом).

Наприклад: Джетом **летіти** — не кіньми **їхати**.

Риску ставимо також перед словами **це**, **то**, **ось**, коли вони стоять перед присудком.

Наприклад: Скрипка — це найніжніший інструмент.

Риска не ставиться, якщо підмет або присудок виражений займенником, і не має павзи перед присудком.

Наприклад: Ми лиш каменярі (Фр.).

Вправа 18. Перепишіть приклади і підкресліть підмет однією рискою, а присудок — двома.

1. Лис Микита зробився царем (Фр.). 2. Мотря стала якась добріша й ласкавіша (Н.-Лев.). 3. Повітря зробилося прозорим та ясним (М. Коц.). 4. Суддею був ведмідь, вовки були підсудки (Є. Греб.). 5. Стіл був накритий на десять персон (М. Коц.). 6. Був тоді я вже школярем (С. Вас.). 7. П'ять та три — вісім. 8. В кімнаті душно. 9. Летіти літаком — не плисти кораблем. 10. Мені осіння ніч короткою задається (Л. У.). 11. Громада великий чоловік (фолькл.). 12. Ліля — відмінниця. 13. Трава — коси мої русі, а терен — то очі (С. Руд.). 14. Він змарнілий, втомлений (С. Вас.). 15. Річка — не калюжа (Л. Гл.).

Вправа 19. Поясніть, якими частинами мови виражені іменні частини складених присудків, підкреслені вами у попередній вправі. Поясніть вживання риски в окремих реченнях.

Вправа 20. Напишіть десять речень із іменними складеними присудками. Іменну частину складеного присудка старайтесь висловити різними частинами мови.

Вправа 21. Перепишіть. Підкресліть підмет раз, а присудок — двічі. Поясніть вживання риски.

1. Пісня і праця — великі дві сили (Фр.). 2. Морок — то ворог світовий. 3. Смерть — се ніч спокійна, тиха. А життя — се день гарячий (Л. У.). 4. Життя, кажуть, зжити — не поле перейти (Мирн.). 5. Наша ціль — людське щастя і воля (Фр.).

§ 8. ДІЕСЛІВНИЙ СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

(Compound Verbal Predicate)

Присудок, який складається з неозначененої форми дієслова і допоміжного дієслова у відмінкованій формі, називається дієслівним складеним присудком.

В дієслівному складеному присудкові основне значення виражене дієіменником (інфінітивом). Допоміжне дієслово вказує на початок дії, її можливість або необхідність, а також на час і спосіб.

Наприклад: 1. Пластиуни повинні виконувати накази. 2. Зоря на небі рожева уже починала займатись (Л. У.). 3. Річарда ти мусиш боронити (Л. У.).

Присудок у складеній формі майбутнього часу розглядається як простий.

Наприклад: Наша школа завтра буде виступати на сцені. (тут буде виступати дорівнює виступатиме) — простий присудок.

У складених присудках з неозначененою формою діеслова можуть виступати діеприкметники в сполученні зі зв'язкою бути.

Наприклад: Вороже з'єднання примушене було відступати під кулеметним вогнем УПА.

У складених присудках з неозначененою формою діеслова можуть вживатися короткі форми прикметників (**повинен**, **ладен**, **згоден**), а також присудкові прислівники **треба**, **необхідно**, **можна** та ін.

Вправа 22. Перепишіть приклади й підкресліть складені присудки з неозначененою формою діеслова.

1. Згодом Богдан почав прощатись (Л. У.).
2. Дід не міг далі говорити (П. Мирн.).
3. Вони знали вдачу свого пана і постановили втекти з села (Н.-Лев.).
4. Юнаки почали розбивати намет.
5. Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін (Кол.).
6. Вона озирнулась і стала міркувати (М. Коц.).
7. Довго я не хотіла коритись весні (Л. У.).
8. Грицько та Йвась теж почали полуднувати (П. Мирн.).
9. Бабуся почала розказувати казку.
10. Сонце починало хилитися з полуудня (Фр.).
11. Хворий повинен лежати в ліжку.
12. Нам необхідно добре вчитися.

Вправа 23. Складіть речення з такими присудками:
Згоден піти, треба сказати, почала плакати, хотіли принести, дав знати, рад бачити, став кліпати.

§ 9. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ (Agreement between the Subject and the Predicate)

1. Якщо складений підмет виражений іменником у називному відмінку з іншим іменником в орудному відмінку, присудок ставиться у множині.

Наприклад: Чіпка з Грицьком ведуть розмову про хаяйство (П. Мирн.).

2. Якщо підмет виражений сполученням іменника з числовником, присудок може стояти як в однині, так і в множині. (Форма однини зберігається тоді, коли присудок виступає перед підметом, а форма множини, — коли присудок стоїть після підмета).

Наприклад: 1. Там три верби схилилися, мов журяться вони (Гл.).

2. На столі горіло дві свічки (П. Мирн.).

3. Якщо підмет виражений сполученням слів багато, більшість, ряд, низка, чимало, сила, трохи тощо з залежними від них повнозначними словами в родовому відмінку, то присудок ставиться в однині.

Наприклад: 1. Купа людей бігла за ними (М. Вовч.).

2. Чимало літ минуло (М. Вовч.).

Вправа 24. Перепишіть приклади. Підкресліть підмет один раз, а присудок — двічі. Усно поясніть різні випадки узгодження присудка з підметом.

1. Син з татом сіли на фіру (Стєф.). 2. А скільки нас зосталось: (К.-Карий). 3. Коло ней сидить дві жінки (С. Вас.).

4. Пройшло кілька днів. 5. Маланка з Гафійкою теж заробляли (М. Коц.). 6. Троє дітей бавилося на подвір'ю (Фр.). 7. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі (Фр.). 8. Багато пластунів не бачило фільму «Жорстокі світанки». 9. Цілий ряд очей дивився в рот бабі (М. Коц.). 10. На небі блимає дві зірки.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

(Secondary Parts of Sentence)

§ 10. ДОДАТОК ТА СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ (The Object. Means of Expression)

Додатком називається другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків (кого? чого? кому? чому? кого? що? чим?).

Наприклад: 10. Оддурається брат брата і дитини мати (Т. Ш.). Брат віддурається кого? — брата (додаток); мати віддурається кого? — дитини (додаток).

2. Ми допомагаєм сиротам. Кому ми допомагаєм? — сиротам (додаток).

Додатками найчастіше бувають іменники або займенники без прийменника або з прийменником.

Наприклад: Мати приготовила сніданок для мене. Мати приготовила що? — сніданок (додаток); Мати приготовила сніданок для кого? — для мене (додаток).

Додатками в реченні можуть бути й інші частини, мови, які вживаються в реченні в значенні іменника а саме:

прикметник, діеприкметник, числівник, прислівник, дієіменник, а також ціле словосполучення.

Наприклад: 1. Вона згадала **вчораши** (П. Мирн.). Що згадала? — **вчораши** (додаток виражений прикметником у значенні іменника). 2. Зібрані з цікавістю розглядали **новоприбулих**. Кого розглядали? — **новоприбулих** (додаток виражений діеприкметником у значенні іменника). 3. Семеро одного не ждуть (Фолькл.). Кого не ждуть? — **одного** (додаток виражений числівником у значенні іменника). 4. Юрко одержав **п'ять долярів**. Що одержав? — **п'ять долярів** (додаток виражений числівником у сполученні з іменником). 5. Ромко вчився **рисувати**. Чого вчився? — **рисувати** (додаток виражений дієіменником (інфінітивом) і його можна замінити віддіеслівним іменником: Ромко вчився **рисування**).

Додаток найчастіше залежить від діеслова. Усі додатки, що залежать від діеслова, поділяються на **прямі** і **непрямі**.

Прямим називається такий додаток, який є виражений знахідним відмінком без прийменника і на який спрямована дія перехідних діеслів.

Наприклад: Він хотів ще раз почути те слово (М. Коц.). Що хотів почути? — **слово**; знахідний відмінок без прийменника — **прямий додаток**.

Якщо перехідне діеслово вжите з заперечним **не**, то прямий додаток може стояти і в родовому відмінку.

Наприклад: Я бачив новий автомобіль (**що?**) (знахідний відмінок).

Прямий додаток стоїть у родовому відмінку й тоді, коли дія виражена діесловом, переходить не на весь предмет, а на частину його:

1. Наріж (**чого?**) хліба (родовий відмінок).
2. Налий (**чого?**) молока (родовий відмінок).

Непрямим називається додаток, виражений будь-яким непрямим відмінком з прийменником або без прийменника (крім знахідного). Він означає різні стосунки предмета до дії.

Наприклад: 1. Хома махав (чим?) руками й тупав (чим?) ногою (М. Коц.). У цьому прикладі додатки виражені орудним відмінком — **руками, ногою** — означають знаряддя дії.

2. Учитель дав (кому?) Богданкові нову книжку. У цьому прикладі додаток виражений у формі давального відмінка — **Богданкові** — об'єкт, на який спрямована дія.

Вправа 25. Перепишіть приклади. Підкресліть прямі додатки крапкованою лінією, а непрямі короткими рисками.

Зразок: Мати дала мені булочку.

1. Вона часом сама що-небудь промовить про бачене, про чуте (М. Вовч.). 2. Оля попрощалась з Роксоляною. 3. Вістка дійшла до нас у вівторок. 4. Чіпка не схотів пити (П. Мирн.). 5. Прийде коза до воза та скаже «ме!» (М. Коц.). 6. У Маланки очі блищали (М. Коц.). 7. Верхи гір прижмурювали під сонцем свої великі очі (М. Черемшина). 8. Пішов на свій базар, купив хліба, огірків, пшенички (К.-Основ.). 9. Степан не схотів читати. 10. Дійшла й до Оленки черга (А. Тесленко).

Вправа 26. Прочитайте уривок. Знайдіть і випишіть окремо прямі і непрямі додатки. Поруч з додатками вкажіть у дужках, яким відмінком вони виражені.

Раїci мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і посилала йому молитви свого серця. Йому, одному йому одкривала вона серце. Вона скаржилася йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги неї пустка, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... Нашо ж Ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь

лиш у попіл обертає її серце!.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці. До ніг Твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання. Ти добрий, Ти гарний, вона буде Тобі вірно служити, буде Твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтівливий трепет його, як Ти се зробив раз... Боже!.. Icuse!.. (М. Коцюбинський).

Вправа 27. Складіть речення з такими додатками:

Книжку, мене, десять книжок, рисувати, «В неділю рано зілля копала», з батьком, соку, на обох, веслами.

Зразок: Син попрощався з матір'ю.

Учні прочитали «Горе з розуму».

§ 11. ДОДАТОК В АКТИВНИХ І ПАСИВНИХ ЗВОРОТАХ МОВИ

(The Object in Active and Passive Expressions)

Активний зворот мови — це таке речення, в якому при присудку, вираженому перехідним дієсловом, є прямий додаток.

Наприклад: Ромко розв'язує завдання. У цьому реченні підмет **Ромко** означає діючу особу, присудок **розв'язує** — саму дію, а додаток **завдання** — предмет, на який спрямована дія.

Пасивний зворот мови — це таке речення, в якому при присудку, вираженому пасивним дієприкметником, є непрямий додаток в орудному відмінку.

Наприклад: Завдання розв'язується Ромком. У цьому реченні підмет **завдання** означає предмет, на який спрямована дія, а додаток **Ромком** — діючу особу.

Заміна речення з активним зворотом на речення з пасивним зворотом робиться так: додаток у знахідному відмінку стає підметом, а підмет — додатком в орудному відмінку; замість присудка — особового діеслова — вживається його зворотна форма або пасивний діеприкметник.

Вправа 28. Перебудуйте речення, замінюючи активні звороти пасивними.

Зразок:

Активний зворот мови	Пасивний зворот мови
Розвідник виконав завдання.	Завдання виконане розвідником.

1. Пшеницю вирощують в полі. 2. Юнаки виконують вправи вільноруч. 3. Хірург зробив операцію. 3. Траву вкрила дрібненька оса. 4. Розвідник впіймав шпигуна. 5. Пластунка-розвідниця підняла прапор.

Вправа 29. Складіть кілька речень з активними зворотами мови. Підкресліть підмет один раз, а присудок — двічі. Замініть активні звороти на пасивні.

§ 12. УЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ

(The Agreed Attribute)

Другорядний член речення, який виражає ознаку або властивість предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? називається означенням.

Означення можуть бути **узгоджені** і **неузгоджені**.

Узгоджене означення узгоджується з тим іменником, до якого воно стосується в роді, числі й відмінку.

Узгодженими означеннями найчастіше бувають: прикметники, діеприкметники, займенники й числівники.

Наприклад: 1. Здалеку виднілась спокійна бухта (М. Коц.).
2. На притоні коні отаву скубуть; осідлані коні, вороні, готові

(Т. Ш.). 3. Прісіка і Христя пішли до своєї хати (П. Мирн.). 4. Він зробив помилку третій раз. 5. Біля двох школярів стояла вчителька.

Вправа 30. Перепишіть приклади. Підкресліть узгоджені означення разом із словами, від яких вони залежать.

Зразок: На червонім обличчі Андрія молочні вуса сиділи, як два голуби (М. Коц.).

1. Жовтими пушинками плавають на чистім плесі каченят дики (Л. У.). 2. Ще треті півні не співали (Т. Ш.). 3. Дорогою мов із-під землі донеслося до нього Грицькове «ку-ку» (П. Мирн.). 4. Якась тінь в тому сяйві з'явилася, легка, блакитня, прозора і така невиразна, як мрія (Л. У.). А в Чігчинім серці вже ворушилось бажання верховодити (П. Мирн.). 6. І поет в своїй хатині прислухавсь до того шуму (Л. У.). 7. Там могили з буйним вітром в степу розмовляють (Т. Ш.). 8. Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки (М. Коц.). 9. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр (Фр.). 10. Іван та Михайло отак співали про молоді літа (Стеф.). 11. Вже ніде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас (М. Вовч.). 12. Регіт, плескання в руки піднялися з другої хати. (П. Мирн.). 13. По тихій, по чистій воді знов сріблястая риба гуляє (Фр.). 14. Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкі крила (Л. У.). 15. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами (Н.-Лев.).

§ 13. НЕУЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ

(The Non-agreed Attribute)

Неузгодженим означенням може бути:

1. Іменник у родовому відмінку без прийменника, що означає принадлежність і відповідає на питання який? або чий?

Наприклад: 1. В нашій клясі висить портрет (чий?) Лесі Українки. 2. Пісня Марічки (чия пісня?) оповідала всім добре знайому подію (М. Коц.). 3. Легенька тінь ночі упала на землю (П. Мирн.).

2. Іменник у родовому відмінку з прийменником (як означення).

Наприклад: 1. Учні виконали завдання з літератури. (яке?). 2. Ми купили знаряддя до праці. (яке?).

3. Іменники в інших непрямих відмінках з прийменником.

Наприклад: 1. О, Ігор — це хлопець з розумом. (який?). 2. Та він, як той дідько з рогами. (який?).

4. Займенники його, її, іх якщо вони відносяться до іменника і вживаються у присвійному значенні.

Наприклад: Його брови й вуса чорніли (Н.-Лев.).

Сполучення іменника в родовому відмінку з прикметником, займенником або числівником:

1. Він ще частіше став звертатися до товариша (якого?) дитячих літ. (П. Мирн.). 2. Парубок (який?) літ двадцяти бігав за ним (П. Мирн.).

5. Прислівники, дієприслівники та дієіменники (інфінітив) якщо вони є ознакою предмета і відповідають на питання який? яка? яке?

Наприклад: 1. Хлопець не може опертися бажанню (якому?) глянути в вікно, зводить очі... і весь холоне (М. Коц.). 2. Полювання (яке?) вночі завжди приваблювало мене. 3. Стрільба (яка?) лежачи нам здавалася нелеткою. 4. Незабаром прийшов наказ (який?) розходитися (П. Мирн.).

Вправа 31. Перепишіть приклади та підкресліть неузгоджені означення. Поясніть, якими частинами мови вони виражені.

1. Стала наблизатися година рушати в дорогу (С. Вас.).
2. А хто ж її голівоньку буде доглядати? (Т. Ш.). 3. Сон літ-

ньої ночі колись мені снився (Л. У.). 4. Мова матері стала тихенька й ласкова (С. Вас.). 5. Галя зразу побачила знайому постать матері (П. Мирн.). 6. Учні розуміють закон Архімеда. 7. Я купив приладдя до фотолябораторії. 8. Промінь сонця прорізувався крізь щілину. 9. Його олівець упав на долівку. 10. Виступ школлярів усім сподобався.

Вправа 32. Перепишіть уривок і підкресліть узгоджені означення простою лінією, а неузгоджені — хвилястою.

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай (гірська стежка) радісно підіймався угору поміж воринням (огорожа з дерев'яних лат). Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу!..

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські осέдки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів (повітка на сіно) з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобром зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивались часом дзвінком корови або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок. Іван піднімався все вище.

II

Сонце починало пекти, і кам'янista доріжка мутила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом,

щоб закосичити кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що оминав десь жовті корні смерек і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого потічка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гуслянки.

М. Коцюбинський

§ 14. ПРИКЛАДКА

(The Apposition)

Прикладка це своєрідне означення, яке своїм поясненням предмета дає йому другу назву.

1. Найчастіше прикладкою буває іменник, узгоджений з пояснюваним іменником у відмінку (в роді й числі не мусить узгоджуватись).

Наприклад: То вітер часами закине в віконечко **снігом** — **крупою** (Л. У.). 2. Обняла його **сон** — **дрімота** (П. Мирн.).

2. Прикладка може вказувати на вік, національність, фах тощо.

Наприклад: 1. Дід-проводник зупинився, наказав усім залазити в комиші (М. Коц.). 2. Попереду йшов астронавт-українець.

3. Прикладкою може бути власна назва предмета, власне ім'я.

Наприклад: 1. Ріка Дніпро впадає в Чорне море.

Якщо прикладка означає назву літературного твору, книжки, газети, п'еси тощо, то вона пишеться з великої

буки і береться в лапки. (і також стоїть у називному відмінку).

Наприклад: 1. Ми прочитали поему «Сон». 2. Ми передплатили газету «Свобода».

4. Коли прикладка і означуване нею слово виражені загальними іменниками і не пояснюються іншими словами, то між ними ставиться риска.

Наприклад: Всіх владарка-ніч покорила (Л. У.).

5. Коли географічна назва-прикладка стоїть перед поясніваним іменником, то вона приєднується рискою.

Наприклад: Дніпро-ріка, Одеса-порт і т. д.

6. Коли прикладка виражена власним іменником і стоїть після поясніваного іменника, вона не приєднується до нього рискою.

Наприклад: Місто Львів, ріка Дніпро і т. д.

Вправа 33. Перепишіть речення. Підкресліть прикладки та поясність їх значення і розділові знаки.

1. Всі квіточки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки (Л. У.). 2. Широкою долиною між двома рядами розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця (Н.-Лев.). 3. Тут ворохи солодких пряників-медовиків (М. Вовч.). 4. Там в далі гори-велетні дрімають (Фр.). 5. Мене жаль-туга обйма (Л. У.). 6. Там, у його темній гущавині, виуть вовки-сіроманці (П. Мирн.). 7. О, де мій коханий юнак-оборонець (Л. У.). 8. Один пототає, другий виринає, козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махає (Т. Ш.). 9. Ми тепер читаемо повісті «Захар Беркут». 10. Ріка Дніпро має великі пороги. 11. Лицар-в'язень лежить у кутку на соломі й спить (Л. У.). 12. З лісу на прогалину виходить дядько Лев і небіж його Лукаш (Л. У.). 13. Так одна муха-цокотуха базікала з кумою вдвох (Л. Гл.). 14. Як ту воду цебром-відром вино розливають (Т. Ш.). 15. Може ще я поділюся словами-слезами (Т. Ш.).

§ 15. ОБСТАВИНИ ТА СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

(The Adverbial Modifier. Means of Expression)

Обставини — це другорядні члени речення, що означають, як і за яких обставин відбувається дія.

Обставини звичайно відносяться до дієслова і відповідають на питання як? де? коли? для чого? (чому?) яким чином? яким способом? та ін.

Наприклад: 1. Сине море (як?) звірюкою то стогне, то вие (Т. Ш.). 2. Юнаки й юначки співають (де?) біля ватри.

Зрідка обставини відносяться до прикметника, дієприкметника або дієприслівника, вказуючи на ступінь ознаки або дії.

Наприклад: 1. Подія ця мала вплив досить значний. Тут обставина досить пояснює ступінь значення події, про яку говориться в реченні.

Обставинами в реченні можуть бути прислівники, дієприслівники, іменники з прийменниками або без прийменників, дієіменники, а також часом і цілі словосполучення.

Наприклад: 1. Гафійка позирнула на батька прихильним оком (М. Коц). 2. Гукнула його Галя обідати (М. Вовч.). 3. Ой, на горі там женці жнуть (Фолькл.). 4. Я міркував собі йдучи (Т. Ш.).

Вправа 34. Перепишіть приклади. Підкресліть обставини і ті слова, до яких вони відносяться. Поставте питання, на яке відповідає кожна обставина.

Зразок: Деркач поглянув на нього (як?) здивованим поглядом. (І. Франко).

1. Чіпка побіг підтюпцем (П. Мирн.). 2. Гафійка сиділа на призьбі (М. Коц.). 3. Щось забалакало ззаду (А. Тесл.). 4. Пластова молодь поїхала на табір. 5. Ракета летить дуже швидко. 6. Вранці було дуже холодно. Наша молодь розмов-

ляє по-українськи. 7. Мати глянула на сина ласкавим оком. 8. Завтра буде гарна погода. 9. Книжка лежить на столі. 10. В село із лісу вовк забіг (Л. Гл.). 11. Ідуть дівчата в поле жати (Т. Ш.). 12. В Україну ідти, діти (Т. Ш.). 13. Лукаш сидить без руху (Л. У.). 14. На десятому році взяли мене в двір (М. Вовч.).

§ 16. ОБСТАВИНИ СПОСОБУ ДІЇ ТА МІРИ І СТУПЕНЯ (Adverbial Modifiers of Manner and Degree)

Обставини способу дії означають, як відбувається дія, і відповідають на питання як? яким способом; а обставини міри і ступеня означають міру або ступінь дії чи ознаки та відповідають на питання наскільки? якою мірою? як багато? скільки разів?

Наприклад: 1. На білому небі? (як?) ясно горіла зірниця (М. Коц.). 2. Мати любила його (як?) без пам'яті (Фр.). 3. Я тричі (скільки разів?) підходив до чудової скульптури.

Обставини способу дії переважно пояснюють діеслова, діеприкметники та діеприслівники (читаю мовчки, написаний гарно, танцюючи легко). Однаке, коли обставина означає міру, ступінь дії чи ознаку, вона може залежати від прикметника або від прислівника (надзвичайно стараний, надзвичайно старанно).

Обставини способу дії та міри і ступеня можуть бути висловлені прислівниками, діеприслівниками, іменниками в непрямому відмінку (з прийменниками або без них), а також цілими словосполученнями.

Наприклад: 1. Галя читає голосно. 2. З грюком розчинилися двері (П. Мирн.). 3. Дівчата розмовляли сміючись. 4. Він закричав несвоїм голосом.

Вправа 35. Перепишіть. Підкресліть обставини способу дії та міри і ступеня разом із тими словами, які вони пояснюють. Поясніть, якими частинами мови висловлені обставини.

1. Далекий острів залиг хмарою у небі (М. Коц.).
2. Ще такого страшенно холодного дня ніхто не знає (П. Мирн.).
3. Річка пливе берег рвучи (Л. У.).
4. Пішов козак сумуючи (Т. Ш.).
5. Тільки твердо так трималось місто гордее уперте, раз одбилося, потім вдруге, потім втрете; ще й вчетверте (Л. У.).
6. Пишно займались багрянії зорі (Л. У.).
7. Мрія новая літа надо мною орлом (Л. У.).
8. Ще вони стали спокійно (Фр.).
9. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж (Н.-Лев.).
10. Лаврін сидів на возі спустивши ноги (Н.- Лев.).
11. Настя підвела голову і зиркнула одним оком (С. Вас.).
12. Молоді працювали не покладаючи рук.

§ 17. ОБСТАВИНИ МІСЦЯ (Adverbial Modifiers of Place)

Обставини місця означають місце або напрям дії і відповідають на питання де? куди? звідки?

Наприклад: Садок вишневий (де?) коло хати (Т. Ш.).

Обставинами місця можуть бути:

1. Іменники в непрямому відмінку з прийменниками або без них.

Наприклад: за річкою, за Дунаєм (де?) козаченько конем грає (Фолькл.).

2. Прислівники: I Жайворонок (де?) десь співав (Л. Гл.).

3. Група слів (словосполучення): I (куди?) в тисячні боки розприскалися штуки та відривки скали (Фр.).

Вправа 36. Перепишіть, підкресліть обставини місця і поясніть, якими частинами мови вони висловлені.

1. Із-за гаю сонце сходить, за гай і заходить (Т. Ш.).
2. Піду, думаю, світ-за-очі, щоб мене не знайшли (М. Вовч.).
3. Дурня всюди б'ють (Т. Ш.). 4. Спускалися в долину до ріки (Стеф.). 5. Треба тікати звідси (М. Коц.). 6. Росла в гаю конвалія під дубом високим (Л. У.). 7. Буря збиралася над Бориславом (Фр.). 8. Серед неба горить білолицій (Т. Ш.). 9. Семен узяв шапку й вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цією душною хатою (М. Коц.). 10. На зеленім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння про-золоть (Л. У.). 11. За байраком байрак, а там степ та мо-гила (Т. Ш.). 12. Чого ти ходиш на могилу? (Т. Ш.).

Вправа 37. Прочитайте уривок, знайдіть і підкресліть обставини місця. Поясніть, якими частинами мови вони висловлені.

Мені однаково, чи буду
Я жити в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені!

В неволі виріс між чужими,
І не оплаканий своїми,

В неволі, плачуши, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

Т. Шевченко

§ 18 ОБСТАВИНИ ЧАСУ (Adverbial Modifiers of Time)

Обставини часу вказують на час дії і відповідають на питання коли? як довго? відколи? доки?

Наприклад: Не сон-трава на могилі (коли?) вночі про-цвітає (Т. Ш.).

Обставинами часу можуть бути:

1. Іменники в непрямому відмінку (з прийменниками і без прийменників).

Наприклад: 1. Під осінь поля наїздилися стернями. 2. Вечорами було вже холодно.

2. Прислівники: 1. Недавно до нас приїжджали гості.
2. Було колись на Україні, ревіли гармати (Т. Ш.).
3. Дієприслівники: Раділи люди встаючи.
4. група слів: З року в рік вона робилася непокірливіша (П. Мирн.).

Вправа 38. Перепишіть речення і підкресліть обставини часу.

1. Колись я, братіку, правесенько ходив, — теперечки, дивись, до чого вже дожився (Л. Гл.). 2. Це було в ніч проти Різдва. 3. За большевицької неволі сумно живеться в Україні. 4 Твою долю, моя доню, позаторік знала (Т. Ш.). 5. Цієї весни часто перепадають дощі. 6. За княжих часів Русь-Україна була могутньою державою. 7. Увечорі проти неділі відділи УПА зайняли місто. 8. На десятому році взяли мене в двір (М. Вовч.). 9. Сумне й недоладне прийшлося січовикам волочити життя на старість (П. Мирн.). 10. Минулого року ми були в Нью-Йорку.

Вправа 39. Складіть речення з такими обставинами часу:

За гетьмана Хмальницького, за царя Гороха, за давніх часів, третього дня, недавно, ранньою весною, за наших часів, сьогодні.

§ 19. ОБСТАВИННИ ПРИЧИНИ (Adverbial Modifiers of Cause)

Обставини причини означають причину дії і відповідають на питання чому? через що? від чого? з якої причини?

Наприклад: (з якої причини?) З переляку вмерла Катерина (Т. Ш.).

Обставини причини можуть бути висловлені:

1. Іменниками в непрямих відмінках з прийменниками.

Наприклад: Від прудкої ходи (від чого?) Остапові зробилось душно (М. Коц.).

2. Прислівниками: Прости мене, я (через що?) згарячу забувся (Т. Ш.).

3. Дієприслівниками: Потомились руки, граючи, потомились ноги, танцюючи (Н.-Лев.).

Вправа 40. Перепишіть речення, підкресліть обставини причини і поясніть, якими частинами мови вони висловлені.

1. Усяк од реготу береться за живіт (Л. Гл.). 2. Замфрір навіть повеселішав од тих думок (М. Коц.). 3. Колісник з серця махнув рукою і сплюнув (П. Мирн.). 4. Один тільки вартовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні (П. Мирн.). 5. У Марійки від сміху виступили слізози. 6. Од сонця весь він попалився (І. Котл.). 7. Троянці з страху задрижали (І. Котл.). 8. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну від роси квітку до лиця (М. Коц.). 9. Петро від радості не зінав, де він стоїть (Кул.). 10. Давно ми вже не бачились за військовими справами (Кул.).

§ 20. ОБСТАВИННИ МЕТИ

(Adverbial Modifiers of Purpose)

Обставини мети означають мету дії і відповідають на питання нащо? (навіщо?) для чого? з якою метою?

Обставини мети можуть бути висловлені:

1. Іменниками в непрямих відмінках: Люди виїжджають влітку за місто (з якою метою?) на відпочинок.

2. Дієіменниками (інфінітивами): Так і зостався я дома (для чого?) зимувати (П. Мирн.).

3. Групою слів: Ми посилаємо свого представника (для чого?) для підписання умови.

Вправа 41. Перепишіть речення, підкресліть обставини мети і поясніть якими частинами мови вони висловлені.

1. Прилітає зозуленька над ними кувати (Т. Ш.).
2. Молода дочка покликала Василину в садок рвати черешні (Н.-Лев.).
3. Налетіли чорні круки вельможних будити (Т. Ш.).
4. На поміч прийшла Варвара (М. Коц.).
5. Пішла вона до сусідів поради просити (Т. Ш.).
6. У нашій школі проведено збірку на користь сиріт.
7. Ми зупинились на відпочинок під тінистим дубом.
8. Живи, Україно, живи для краси! (Ол.).
9. Ми на роботу на світ народились (Грінченко).
10. Мотря співала на злість свекруси (Н.-Лев.).

§ 21. ОБСТАВИНИ УМОВИ (Adverbial Modifiers of Condition)

Обставини умови означають умову, за якої може відбуватися або відбувається дія.

Наприклад: 1. Загальні збори відбудуться лише при наявності двох третіх членів. 2. Бджоли вилітають на поле лише за сприятливої погоди. 3. На випадок дощу не поїдемо за місто.

§ 22. ОБСТАВИНИ ДОПУСТУ (Adverbial Modifiers of Concession)

Обставини допусту означають умову, на яку вказується в реченні, незважаючи на те, що вона заперечує основну думку.

Наприклад: 1. Верба росте без насіння, камінь росте без коріння (= хоч не має коріння). 2. При всій швидкості руху ми прибули до Каліфорнії все-таки другого дня.

Обставини умови і допусту висловлюються цілими групами слів і в простому реченні вживаються зрідка.

Вправа 41. Перепишіть речення. Підкресліть усі обставини і надпишіть над кожною із них, яка це обставина.

1. Пластові сходини відбудуться тільки при наявності всіх пластунів. 2. Фестин відбудеться лише за сприятливої погоди. 3. При такому ході гра може скоро скінчитися. 4. Працюємо без уваги на свята. 5. Улітку саме серед дня, пустуючи, дурне ягня забилося до річки напитися водички (Л. Гл.). 6. І погнався лицар хутко через гори, через доли, і спинився під віконцем у своєї Ізидори (Л. В.). 7. А навкруги було так гарно, так радісно (М. Коц.). 8. В яру колись гайдамаки табором стояли (Т. Ш.). 9. Рано-пораненьку він виїхав і довго їхав усе полем (М. Вовч.). 10. Незважаючи на пізній час, вони ще не спали. 11. Над рікою повис білий туман. 12. Це відбувалось ще за панщини.

Вправа 42. Прочитайте вдумливо речення. Вилишіть усі обставини і проаналізуйте їх за такою схемою:

Обставина	на яке питання відповідає	зміст обставини: часу, місця і т. д.	від якого слова залежить	якою частиною мови висловлена
1. незважаючи на зневажливий рух	незважаючи на що?	допусту	повила	цілою групою слів
2. на царину коло землянки	куди? де?	місця місця	вийшов ходить	іменниками в непрямих відм. з прийменниками

1. Однак, незважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло (М. Коц.). 2. Вийшов Чіпка на царину, ходить коло землянки (П. Мирн.). 3. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого отікуна з Дрогобича (Фр.). 4. Грек з тривогою поглядав на море

(М. Коц.). 5. З Дніпра повиринали малії діти сміючись (Т. Ш.). 6. З тобою давно ми працюємо на полі (Стар.). 7. Від Кониашевича і досі пожар не гасне (Т. Ш.). 8. З того часу в Україні жито зелені (Т. Ш.). 9. Ідуть дівчата в поле жати (Т. Ш.). 10. Микола носив воду з Раставиці (Н.-Лев.). 11. Дівчата приїхали на другий день. 12. Під осінь пересадимо це деревце. 13. Через два тижні почнуться іспити в школі. 14. Глядіть, і дядько Панас прийшли послухати (М. Коц.).

Вправа 43. Складіть речення з такими обставинами:

За кріпаччини, щойно, минулой зими, незважаючи на дош, під самі хмари, для нуклеарної фізики, пішки, дуже голосно, біля озера, сміючись, вже два роки, п'ятнадцять мінут, в лісі, 1918 року, в суботу, високо, давно.

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 23. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

(Elliptical Sentences)

Просте речення може бути повним і неповним.

Речення, в якому є головні і другорядні члени, називається повним.

Наприклад: Задоволені пластуни сиділи біля ватри й весело пісні співали. В цьому реченні є підмет (пластуни), присудки (сиділи й співали), додаток (пісні), означення (задоволені), обставини (біля ватри, весело).

Речення, в якому пропущено головний або другорядний член і їх можна легко зрозуміти з сусідніх речень або обставин мовлення, називається неповним.

Наприклад: Веселій Кут осиротів. Без догляду, без призору почав пустіти та осуватися (П. Мирн.). Тут у другому реченні пропущено підмет Кут, який є самозрозумілий на основі змісту попереднього речення.

Вправа 44. Перепишіть і підкресліть неповні речення. Зазначіть в дужках, які члени пропущені.

I. 1. Почули діти. Як кинуться до мене та в плач (М. Вовч.). 2. — Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає? — в неньки спитала дитина.

— Hi, не кожна, — одказує мати (Л. У.).

3. Харитя скам'яніла на місці. Однією рукою стиснула жменьку жита, другою — серп (М. Коц.). 4. Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетами ірисів на столі (М. Коц.). 5. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі (М. Коц.).

II. — Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де?, а на небі... Оті зірочки, що вночі сяють, то це діти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

М. Коцюбинський.

§ 24. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

(Nominal Sentences)

Речення, у якому немає присудка і його визначення з сусідніх речень неможливе, називається називним.

Називні речення часто складаються лише з одного іменника в називному відмінку одинини або множини.

Наприклад: Ніч і тиша. Плескіт весел. (Л. У.).

Називні речення мають часто у своєму складі, крім називного відмінка іменника, ще й пояснювальні слова.

Наприклад: Біле, біле поле. Ледве видніє шлях (Л. У.).

Називними є назви книжок, заголовки, назви газет, установ і т. д.

Наприклад: П'еса «Назар Стодоля». Газета «Свобода».

Називні речення. Український Конгресовий Комітет.

Називні речення надають описам мистецької стисlosti, дають разом картину кількох образів. В такий спосіб змальовується швидка зміна картин, подій тощо.

Вправа 45. Перепишіть і підкресліть називні речення.

1. Київські вулиці. Вечір. Каштани. Очі зелені, небо рум'яне. Квіти барвисті, шум машиновий, вітру серпневого дотик шовковий (В. Сосюра).
2. Гук, крик, бій; дим застилає все поле (П. Мирн.).
3. І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів (В. Сос.).
4. Ось панський двір. На узгір'ї край села пишастіся на сонці, наче рожа (Фр.).
5. Поле, поле зелене, а по ньому квітки-квітки (С. Вас.).
6. Це Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимсь твердим о підлогу, і пронизливий жіночий крик (Фр.).
7. Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати — бодай ви терном поросли! (Т. Ш.).
8. Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і холод. І Нева тихесенько кудись несла тоненьку кригу попід мостом (Т. Ш.).
9. Ранок. Щось стукає в двері (С. Вас.).
10. В задумі вічній гори, зелений чудний рай. Спокійне сине море, вишневий небокрай (В. Сос.).
11. Світовий Конгрес Вільних Українців.
12. Журнал «Веселка».
13. Пароплав «Україна».
14. Катедра Українознавства.
15. Поема «Слово о полку Ігореві».

§ 25. ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

(Personal Sentences)

Особовим називається таке речення, в якому є підмет або він може бути визначений на основі змісту сусідніх речень.

Наприклад: Вгорі плив місяць. Пробивав гострим рогом клапті хмарин, бліднув і, пробивши, плив далі (В. Козаченко). У першому реченні підмет **місяць**, у другому, як випливає із змісту попереднього речення, підметом теж є **місяць**.

В особовому поширеному реченні другорядні члени речення групуються навколо граматичного центру з двох головних членів: одні навколо підмета (група підмета), інші — навколо присудка (група присудка).

Вправа 46. Вишишіть окремо: 1. Особові речення з підметами; 2. Особові речення з пропущеними підметами.

1. Блакитне небо наче оперезалося широким рожевим поясом. Цвіли яблуні. Тихе повітря дихало паощами (М. Коц.). 2. Біжимо до вогнища погрітися. 3. Лютует зима. Понсилає мороз за морозом. 4. Стоїмо всі мовчкі біля хворого. 5. Лежить і теж мовчить. 6. Зійшов місяць. Сріблисто всміхається до нас. 7. Пташки ущухли, звірина причайлась, малі комашки завмерли в травиці (М. Коц.). 8. Стою та дивлюся, які ви щасливі (Л. У.). 9. Ми ходимо до української школи. Вчимося там про Україну. 10. І сниться сон мені: дивлюсь, в садочку, квітами повита, на пригорі собі стойть, неначе дівчина, хатина (Т. Ш.).

§ 26. НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

(Indefinite Personal Sentences)

Речення, в яких діюча особа не названа і зміст дії стосується будь-кого з ряду неназваних діючих осіб, називаються неозначенено-особовими.

Наприклад: Неправдою світ пройдеш, а назад не вернешся (Фолькл.).

Присудок неозначенено-особових речень має переважно форму 2-ої особи однини або множини, а також 3-ої особи множини в теперішньому або майбутньому часі і форму множини в минулому часі дійсного способу, та ще й 2-ої особи однини і множини наказового способу.

Наприклад: 1. Працюй добре, матимеш усе. 2. Учора нам розповідали про катастрофу джетового літака.

Діеслово-присудок в неозначенено-особовому реченні має на увазі діючу особу, але ця особа окреслена загально, тобто може відноситися до цілого ряду неназваних осіб.

Вправа 47. Знайдіть та підкресліть неозначенено-особові речення. Поясніть, якою формою діеслова вони висловлені.

1. Вже осінь. Яблука стрясли, капусту в пень рубаєм, а панна Ванда, знай, співа у віллі там під гаєм (Л. У.). 2. Потому звеліли її варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою (М. Коц.). 3. Ще вовка не вбили, а шкуру продають (Фолькл.). 4. Хочеш їсти колачі — не сиди на печі (Фолькл.). 5. Навчай інших — і сам навчишся (Фолькл.). 6. Не за те вовка б'уть, що він сірий, а за те, що овечку з'їв (Фолькл.). 7. Не лякай щуки морем (Фолькл.). 8. В селі не бачили й не чули, де вона поділась (Т. Ш.). 9. Гущу прийняли добре (М. Коц.). 10. Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі (Приказка).

§ 27. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

(Impersonal Sentences)

Речення в яких немає підметів і їх не можна визначити із змісту сусідніх речень, називаються безособовими.

Наприклад: Починало вже дніти (М. Коц.). 2. Сипнуло морозом (Мирн.). 3. Тихо. 4. Смеркає. 5. Істи хочеться. У

цих реченнях підметів немає і зовсім не можуть бути визначені.

Присудок у безособових реченнях може бути простий і складений.

Присудками у безособових реченнях можуть бути:

1. Безособові діеслова у формі третьої особи однини або в минулому часі у формі середнього роду (на -ло).

Наприклад: 1. **I смеркає, і світає** (Т. Ш.). 2. **Надворі стемніло** (П. Мирн.).

2. Безособові форми діеслів на -ся: 1. **Мені не спиться.**

2. **Розвиднялося.**

3. **Дієменники:** У панські ворота широко **входити**, та вузько **виходити** (Приказка).

4. Звичайні прислівники, а також прислівники вищого ступеня порівняння із зв'язкою або без неї.

Наприклад: 1. **Було чудно й весело.** 2. **Стало веселіше.**

5. Діеслівні форми на -но, -то: 1. **Десь його мудро дуже навчено** (М. Вовч.). 2. **Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козака забито** (Нар. пісня).

6. Присудкові слова (прислівники) **треба, слід, шкода, жаль, можна тощо** (із зв'язкою або без неї) у сполученні з дієменником (або без такого сполучення).

Наприклад: 1. **Треба було перейти** рівне, не заросле й не закрите нічим місце (М. Коц.). 2. **Чого тобі шкода?** (М. Вовч.). 3. **Дітям жаль коня** (Фр.).

7. Безособові діеслова **доводиться, почало** (почне), **стає** (стало), тощо в сполучці з дієменником.

Наприклад: 1. **Доведеться виступати** самому. 2. **Надворі почало світати.**

8. Особові діеслова з заперечною часткою **не**, залежно від якої предмет думки висловлюється в родовому відмінку.

Наприклад: Сьогодні не буде погоди.

Відповідні стверджувальні речення належать до особових.

Наприклад: Сьогодні буде погода.

Вправа 48. Перепишіть і підкресліть безособові речення. Поясність способи висловлення присудків у кожному реченні.

1 Йому хотілося малювати (Фр). 2. Довелось витягти човен далі і прив'язати знов (М. Коц.). 3. Холодно надворі було (А. Тесл.). 4. Мені сім літ минуло (Л. У.). 5. Надворі стало сіріти (П. Мирн). 6. Але Гудзя годі було спинити (М. Коц.). 7. Його привітно запрошено садовитися і щиро частовано (М. Вовч.). 8. От таке саме почало діятися і в Бориславі (Фр.). 9. Уявляється раптом великий двір (М. Коц.). 10. Заболіло в Петруся під серцем; здавило щось за горло, і він опустився на постелю (П. Мирн.). 11. В лісі поночі (Л. У.). 12. Йому треба вже йти. 13. Смеркло. 14. Призначено було зійтись на майдані (М. Коц.). 15. Уже скрізь довкруги на долах видко було хмари (М. Черемшина).

Вправа 49. Випишіть окремо речення безособові і називні.

1. Ліс. Сосна, піхта, ялина (А. Тесл.). 2. Пізно. Дрімається. Під вікном внизу щось хруснуло (С. Вас.). 3. Йому недовго довелось дожидати (П. Мирн.). 4. Давно вже пора мені додому їхати (М. Вовч.). 5. Колись там весело було (Т. Ш.). 6. Венеру за душу щипало (І. Котл.). 7. Сонця не було ще видно (Коп.). 8. Мені так любо, любо стало, неначе в Бога (Т. Ш.). 9. Треба твердо нам в бою стояти (Фр.). 10. Серпень. Спека. Усе так звично. 11. Степ. Синя далечінь. Ось Дніпро. 12 Весна. Розвиднюються.

§ 28. ОДНОРЯДНІ ЧЛЕНІ РЕЧЕННЯ (Homogeneous Parts of the Sentence)

Члени речення, що відповідають на одне й те саме питання і залежать від одного й того самого слова, називаються однорядними.

Однорядними членами можуть бути:

1. Кілька підметів при одному присудку.

Наприклад: Здоровий **воздух**, спокій, часті **поїздки** зовсім відживили його (Фр.).

2. Кілька присудків при одному підметі.

Наприклад: Старий **грає**, **примовляє**, ногами **тупцює** (Т. Ш.).

3. Кілька додатків, що стосуються одного слова і відповідають на одне й те саме питання.

Наприклад: Учні вивчають **мову**, **літературу**, **історію** і **культуру**.

4. Кілька означень, що пояснюють одне слово й відповідають на одне й те саме питання.

Наприклад: Хлопець виріс **славний**, **гарний**, **добрий**, **прорваний** і **роботячий** (І. Котл.).

5. Кілька обставин, що відносяться до одного слова і відповідають на одне й те саме питання.

Наприклад: Він не міг говорити **спокійно**, **тихо**, **розумно**.

Однорядні члени речення можуть бути прості й поширені.

Поширені однорядні члени речення це такі, які мають при собі поясннювальні слова.

Наприклад: По небі літали **вогняні стріли**, червоні змії, цілі **клубки полум'я** (М. Коц.).

Однорядні члени речення можуть бути висловлені не лише однаковими, але й різними частинами мови та їх різними формами.

Наприклад: Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз (М. Коц.).

Вправа 50. Перепишіть і підкресліть однорядні члени речення.

1. Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила (Т. Ш.). 2. Андрія жерла нетерплячка, він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски (М. Коц.). 3. Місяць плине оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Ш.). 4. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду (Л. У.). 5. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водорості (М. Коц.). 6. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисти луки, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля (Фр.). 7. Над селами, над нивами і долинами велика хмара йшла (Л. Гл.). 8. Кобзарі нам розказали про війни, про чвари, про тяжке лихоліття, про лютії кари (Т. Ш.). 9. І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, роздробимо ґраніт; що кров'ю власною і власними кістками твердий змуруємо гостинець, і за нами приайде нове життя, добро нове у світ (Фр.). 10. Та слози, ані жаль, ні біль пекучий тіла, ані прокляття нас не відтягли від діла, і молота ніхто із рук не випускав (Фр.).

§ 29. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

(Punctuation of Homogeneous Parts of the Sentence)

1. Між однорядними членами речення, які не з'єднані сполучниками, ставиться кома.

Наприклад: Сонце встало ясне, веселе, умите (М. Коц.).

2. Перед протиставними сполучниками **а**, **але**, **та** (в значенні **але**), **проте**, **зате**, **однак** завжди ставиться кома.

Наприклад: Повітря було сухе, але здорове (Н.-Лев.).

3. Якщо однорядні члени речення зв'язані єднальними сполучниками **і**, **й**, **та** (в значенні **і**) або розділовими **або**, **чи**, **то**, які в реченні не повторюються, то кома між ними не ставиться.

Наприклад: 1. Тихе повітря стрепенулося, скрутилося, шарахнулось убік, **сп'ялося** над землею і з божевільним жахом **кинулося** тікати (М. Коц.). 2. Щось миле, невиразно **приємне та привітне** одразу сповнило його серце (Н.-Лев.). 3. Я зайду до вас **сьогодні або завтра**. 4. **Хочеш чи не хочеш** з нами їхати?

Примітка: Якщо сполучники **або**, **чи** вжиті в значенні **тобто**, то кома перед ними ставиться.

Наприклад: Я купив фонограф, **або** прилад для записування звуків.

4. Якщо сполучники перед однорядними членами речення повторюються, то однорядні члени відокремлюються комами.

Наприклад: 1. А тим часом місяць пливе оглядати і не бо, і землю, і море (Т. Ш.). 2. Лупайте цю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (Фр.). 3. Галя або шие, або й собі пряде на прядилі (П. Мир.).

5. Якщо кожна пара однорядних членів речення з'єднується сполучником (крім протиставного сполучника), то перед сполучником кома не ставиться, але кожна пара однорядних членів відокремлюється комою.

Наприклад: На полицях лежали газети і журнали, листи і телеграмми, знимки і альбоми.

6. Між однорядними членами речення, які поширені кількома словами, звичайно ставиться крапка з комою.

Наприклад: Якби-то далися орлинії крила, за синім би морем милого знайшла; живого б любила, другу б задушила, а до неживого у яму б лягла (Т. Ш.).

7. Якщо однорядні члени речення з'єднані парними сполучниками (як — так та ін.), то вони відокремлюються комою перед другим сполучником.

Наприклад: Дитина як сиділа в кутку біля нової ляльки, так заснула.

8. Коли сполучник і повторюється двічі при двох однорядних членах речення, кома або ставиться, або не ставиться.

Наприклад: І небо, і земля — усе одпочива. І небо і земля — усе одпочива (Г.-Арт.).

9. Якщо в реченні з однорядними членами речення є узагальнювальні слова, то між однорядними членами речення і узагальнювальними словами ставиться двокрапка або риска.

Наприклад: 1. На діяльність серця впливають усіякі психічні переживання й емоції, як от: тривога, переляк, нервовий неспокій, радість. 2. Ні думки, ні чуття, ні біль — ніщо в ній не ворушилося (Фр.).

10. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорядними членами, то після цього слова ставимо двокрапку.

Наприклад: Папери були скрізь: і на столі, і на полицях (М. Коц.).

11. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорядних членів, то перед цим словом ставимо риску.

Наприклад: І над водою, і над гаем — кругом, як в усі все мовчить (Т. Ш.).

12. Якщо перед однорядними членами стоять слова а саме, як от, то перед ними ставиться кома, а після них двокрапка.

Наприклад: Біля ватри розмовляли ще деякі пластуни, а саме: Зенон Книш, Орест Хвиля, Оксана Задніпровська, Наталя Підгайна, Богдан Скрипець та ін.

Вправа 51. Перепишіть речення, підкресліть узагальнювальні слова і поставте пропущені розділові знаки.

1. Надворі було видно, як уденъ було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гіллячку, кожний зблаклий жовтий листок, що теліпався на гіллі (Н.-Лев.). 2. I море, i озеро, i синій високий його берег, i широкий степ, усе було залите гарячим маревом (Н.-Лев.). 3. Ni розвага, ni просьба, ni грозьба ніщо не помагало (М. Коц.). 4. У темнім лісі зібрався усякий звір вовки, лисиці, шкідливий тхір (Л. Гл.). 5. День, вечір, ніч, ранок все біле, все тъмяне (Л. У.). 6. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики все це пропливло, як хмари на літнім небі (Коп.). 7. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами (С. Вас.). 8. Розказали кобзарі нам про війну і чвари, про тяжке лихоліття... Про лютії карі, що ляхи нам завдавали, про все розказали (Т. Ш.). 9. Здоров'я, краса, веселість все цвіло в тім домі (Фр.). 10. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олекса Дейнека та Сава Турчин усі безземельні (М. Коц.).

Вправа 52. Перепишіть речення і поставте пропущені розділові знаки між однорядними членами.

1. Утішиться трохи Чіпка сяде на колінах у баби або приляже голівкою (П. Мирн.). 2. Або погибель або перемога сі дві дороги перед нами стане (Л. У.). 3. Сивий ус стару чуприну вітер розвіває (Т. Ш.). 4. Наум скочив сплеснув руками підняв очі вгору і стояв так довгенько (К.-Осн.).

5. І вам згадається садок високий ганок летючі зорі тиха літня ніч розмови наші співи й на останок уривчаста палка завзята річ (Л. У.). 6. Тут були всі знайомі Петро і Маруся Сава і Наталя Микола і Зінька (Ю. Збанацький). 7. Со-нечко встало прокинулось ясне грає вогнем променіє (Л. У.). 8. Вони то казки казали то різні пригоди з життя пригадували то про давні бої переказували (П. Мирн.). 9. За горами гори хмарами повиті засіяні горем кровію політі (Т. Ш.). 10. Маланка вічно крутилась думкою навколо тієї події розпитувала людей снувала надії (М. Коц.).

§ 30. ОДНОРЯДНІ І НЕОДНОРЯДНІ ОЗНАЧЕННЯ (Homogeneous and Non-homogeneous Attributes)

Кілька означень до одного пояснювального іменника можуть бути однорядними і неоднорядними.

1. Якщо означення, які пояснюють те саме слово в реченні, характеризують предмет з одного боку (вказують на матеріал, на колір тощо), тоді вони є однорядними.

Наприклад:: Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні (Степ.).

2. Означення бувають однорядними і тоді, коли друге і дальші означення підсилюють перше або уточнюють його.

Наприклад: Особливо втішає його ясний, теплий, сонячний день (Фр.). Тут означення ясний підсилюється, уточнюється означеннями теплий, сонячний.

3. Якщо означення пояснюють предмет з різних боків, різні його якості, то вони неоднорядні. Такі означення комами не відокремлюються.

Наприклад: 1. До куреня докотився глухий людський гомін (П. Мирн.). 2. Бліде втомлене море лініво хлюпало в берег (М. Коц.). У першому реченні означення глухий вка-

зує на якість, а означення **людський** — на належність. У другому реченні означення бліде вказує на колір, а **втомлене** — на стан, у якому перебуває море.

Між неоднорядними означеннями немає павзи при вимові, а також між ними не може бути єднальних або розділових сполучників. Не можна сказати: Глухий і людський гомін; глухий або людський гомін і т. д.

Вправа 53. Перепишіть речення. Поясніть, чому одні з означень однорядні, а інші неоднорядні.

1. Стояла темна осіння ніч над сонною землею (П. Мирн.).
2. Гей, ви, грізні, чорні хмари, я на вас збираю чари (Л. У.).
3. Займався пишний січневий ранок (М. Коц.). 4. По сріблястій землі лягли довгі, чорні тіні (М. Коц.). 5. Чого ти упав? — спитав його високий, мордатий хлопець з чорним лицем (П. Мирн.). 6. Він був гарний на лиці, ставний такий (М. Вовч.). 7. Холодний, різкий, північний вітер немилосердно бив в обличчя (М. Коц.). 8. Ясне сонце та запашне степове повітря допомагали роботі дівоцьких літ (П. Мирн.). 9. Широке, чорне лице Івги ще дужче почорніло (П. Мирн.). 10. Маленьке сіре заплакане віконце (М. Коц.).

§ 31. ПРИСУДОК ПРИ ОДНОРЯДНИХ ПІДМЕТАХ (Predicate with Homogeneous Subjects)

Якщо присудок стоїть після однорядних підметів, то він переважно має форму множини.

Наприклад: Дід і баба на прильбі вдвох собі **сиділи** (Т. Ш.).

Примітка. Зрідка трапляється в таких випадках присудок у формі одинини: А біля нього молоденький козак та дівчина **лежить** (Т. Ш.).

2. Якщо присудок стоїть перед однорядними підметами, то його рід і число залежать від першого однорядного підмета.

Наприклад: **Раділо** сонце, ниви, луки (Ол.).

Примітка. Часом трапляється в таких випадках, що присудок не узгоджується в числі з першим однорядним підметом.

Наприклад: **Вийшли** з хати батько й мати в садок погуляти (Т. Ш.) 2. **Раділи** і садок, і поле, і долина (Л. Гл.).

Вправа 54. Перепишіть речення. Поясніть узгодження присудка з однорядними підметами.

1. При тобі моя сила і віра зроста . . . (Фр.). 2. Тоді знайшлася його жінка й дочка (М. Вовч.). 3. А над ним палають і хатина і будинок (Т. Ш.). 4. Садок і луг почорніли (П. Мирн.). 5. Степан і Микола стали до корби (Фр.). 6. Там було сонце, рух, люди (М. Коц.). 7. Лайки, крик піднялися страшенні (П. Мирн.). 8. Тиша та спокій гостювали в хаті (М. Коц.). 9. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором (П. Мирн.). 10. Запах і колір квіток ставали сильнішими (М. Коц.).

ВПРАВИ НА ПОВТОРЕНИЯ

Вправа 55. Перепишіть і підкресліть однорядні члени речення.

1. До схід сонця воду брала, в барвінку купала, до півночі колихала, до світа співала (Т. Ш.). 2. Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце (П. Мирн.). 3. Може звір, може й бір, степ та вітр, море й Дніпр, може хмара, грім і кара і бандуру і мене козакові спом'яне (А. Метл.). 4. Живе Олеся рік, і другий, і третій, і четвертий (М. Вовч.). 5. Крик та гук, регіт та

жарти стоять над річкою (П. Мирн.). 6. І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, і карасі, і вишні, і черешні, і усякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди, — усе є, усього багацько (Є. Греб.). 7. Час усе зітре: великі утрати, страшенні скорботи (П. Мирн.). 8. Земля під колоссям лящала, співала, словами говорила (Стеф.). 9. У стайні хрумають коні смачне степове сіно (П. Мирн.). 10. Синь гаїв, поля, світання, пісня солов'їна, ніжний шепот і зітхання, моя Україна (В. Сос.). 11. А музика реве, грає, людей звеселяє (Т. Ш.). 12. Жито жали, в копи клали, гуртом заспівали (Т. Ш.). 13. На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами, й усякими іншими домашніми речами (С. Вас.). 14. Старший брат тес зачуває, словами промовляє, уже дрібними сліозами поливає (З народної думи).

Вправа 56. Випишіть із попередньої вправи (55) окремо підмети, присудки, другорядні члени речення (додатки, означення, обставини).

Вправа 57. Перепишіть і підкресліть однорядні означення один раз, а неоднорядні — двічі. Поставте коми.

1. Була темна осіння ніч (П. Мирн.). 2. Маленьке сіре заплакане віконце (М. Коц.). 3. На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок (П. Мирн.). 4. Між листом зашелестів густий рівний дощ (С. Вас.). 5. Он іде Маланка. Мала суха чорна, у чистій сорочці (М. Коц.). 6. Рання літня зоря загорялася рожевим світом (П. Мирн.). 7. Монотонний ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання (М. Коц.). 8. А вона молодесенька люба та мила з ясними очима, з веселим серцем (М. Вовч.). 9. Море співало урочистій ночі свою могутню велично вічну поему (Л. У.). 10. Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою (М. Коц.).

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

(Independent Elements)

§ 32. ЗВЕРТАННЯ

(Direct Address)

Слово, що означає називу особи або речі, до якої звернена наша мова, називається звертанням.

Наприклад: 1. Мамо, давати обідати? — Давай, давай, Гафійко (М. Коц.). 2. Ой, заграй, заграй, синесенське море, та під тими байдаками (Т. Ш.).

Звертання не пов'язуються граматично з членами речення способом узгодження, керування або прилягання.

При звертанні можуть бути означення або інші, пов'язані з ним, слова. Таке звертання називається поширеним. Звертання, разом із залежними від нього словами відокремлюється в реченні комами.

Найчастіше в ролі звертання виступає іменник, але може бути також прикметник або інше слово, вжите в зазначені іменника. Звертання-іменники мають клічну форму.

Наприклад: 1. Гуляй, вітре, полем! (Т. Ш.). 2. Спи ж, мій малесенський, пізній бо час (Л. У.).

Вправа 58. Перепишіть приклади. Підкресліть звертання разом із залежними від них словами.

1. Учітесь, брати мої, думайте, читайте! (Т. Ш.). 2. Ох, зайди, моя зірко лагідна! (Л. У.). 3. Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою (Т. Ш.). 4. Боже великий єдиний, нам Україну храни (молитва). 5. Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш (Т. Ш.). 6. Ти прекрасна, вечірня зоре! (Л. У.). 7. Марусю, Марусю! — гукав Симон од хати, — іди лиш, каже, сюди (А. Тесл.). 8. То ж при тобі, мій друже

давній, вірний, пройшло життя дитяче мое (Л. У.). 9. Приятів тобі, мій друже вірний, гаю, повірнику моїх найкращих дум (Фр.). 10. Рости, рости, моя шташко, мій маковий цвіте (Т. Ш.). 11. Сонце! Я тобі вдячний (М. Коц.). 12. Ганнусю, рибко, душко, любко, рятуй мене, моя голубко, тепер пропала я навік! (Котл.).

Вправа 59. Перепишіть приклади. Слова, що в дужках, поставте у формі звертання. Поставте необхідні розділові знаки.

1. (Вітер) буйний! Ти з морем говориш (Т. Ш.). 2. Повій (вітер) на Україну (С. Руд.). 3. І ти (білолицій) по синьому небу вийдеш погулять (Т. Ш.). 4. А що (син) може хочеш трохи ще покувати (Фр.). 5. Ну (Галайда) поїдем гуляти (Т. Ш.). 6. Час (моя пісня) по волі буяти, послухать, як вітер заграв понад морем (Л. У.). 7. (Зоря моя вечірняя) зайди над горою (Т. Ш.). 8. (Сини мої) Орли мої! Летіть в Україну (Т. Ш.). 9 Іди (моя ластівка) — і пропусти її в двері (М. Вовч.). 10. Добре еси (мій кобзар) добре (батько) робиш (Т. Ш.).

§ 33. ВСТАВНІ СЛОВА І РЕЧЕННЯ (Parenthetical Words and Sentences)

I. Різні за значенням слова і словосполучення, що не належать до членів речення, називаються вставними. Вони вводяться в речення для передачі ставлення того, хто говорить, до висловлюваної думки.

Наприклад: 1. Вони приїхали, здається, з України. 2. Тут, бачу, ти велику силу маєш (Л. У.). 3. Весна, безперечно, прекрасна пора року.

Вставні слова в реченні можуть означати:

1. Радість, співчуття, здивування і т. д. З цієї групи вставних слів найчастіше зустрічаються такі: на жаль, на щастя, на нещастя, щоправда, признатися та ін.

Наприклад: Сьогодні, на жаль, я не можу прийти до тебе.

2. Певність (напевно, дійсно, без сумніву, очевидно, справді, безумовно, звичайно тощо).

Наприклад: Пластуни, безперечно, знають історію України.

3. Непевність, припущення (можливо, мабуть, здається, як видно, може тощо).

Наприклад: Завтра, мабуть, буде гарна погода. 2. Мабуть, доведеться читати самому оці думки (Т. Ш.).

4. Вказівку на те, кому належить думка (на мою думку, по-моєму, по-вашому, кажу, мовляв тощо).

Наприклад: 1. Він, по-моєму, здається екзамен гарно. 2. За даними метеорологічної станції, скоро почнуться спеки.

5. Зв'язок висловлюваної думки з попередньою, висновок (словом, отже, наприклад, однак, навпаки тощо).

Наприклад: Діти, виходить, цього не зрозуміли.

6. Порядок висловлюваних думок (по-перше, по-друге, нарешті).

Наприклад: Після довгої і тяжкої недуги він, нарешті, почав поправлятися.

Ті ж самі слова можуть в різних реченнях виступати то в ролі вставних слів, то в ролі звичайних членів речення.

Наприклад:

Вставні слова

1. Словом, усе буде гаразд.
2. Махове колесо закрутілося в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину (М. Коц.).

Звичайні члени речення

1. Словом сильним, мов трубою, міліони зве з собою (Фр).
2. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна (М. Коц.).

Вставні слова вимовляються зниженим тоном і трохи швидше, ніж саме речення.

Наприклад:

Сонце тут світить, як мачушине серце
 не вам кажучи,
любити (В. Вовч.).

ІІ. Вставними можуть бути не тільки окремі слова або словосполучення, а також і цілі речення. Вони вживаються для передачі тими, хто говорить, якогось зауваження або пояснення з приводу змісту висловлюваної думки.

Вставні речення відокремлюються комами, але найчастіше рисками або дужками.

Наприклад: 1. Він, казати правду, любить пожартувати (С. Вас.). 2. А Ярема — страшно глянути — по три, по чотири так і кладе (Т. Ш.). 3. Побачив Вовк (він недалечко був) та й дума: Лев, мабуть, дурненький (Л. Гл.).

Вправа 60. Перепишіть приклади і підкресліть вставні слова і речення.

1. Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панцирі (Т. Ш.). 2. Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо (М. Вовч.). 3. Одного вечора — чудесний був такий вечір, що сама веснянка на думку наверталась — одного вечора удова Кarmeliха прилягла у своїй хатці (М. Вовч.). 4. А під лісом край дороги, либонь, курінь mrіє (Т. Ш.). Андрійко мав, може, десять років, а Іванко з вісім (Стєф.). 5. А он, чи бачиш, на могилі очима лупа кошеня (Т. Ш.). 6. Як хоч, а річку, кажуть, пепрескоч (П. Мирн.). 8. Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер (Фр.). 9. І чули нас, здається, люди всі. 10. Він не прийшов до школи тому, що, по-перше, завдання не виконав, а, по-друге, він, здається, хворий.

Вправа 61. Перепишіть приклади. Підкресліть вставні слова і речення та поставте пропущені розділові знаки.

1. А тут знаєте гарно (М. Коц.). 2. Ти певно у світі нічого не боїшся (М. Вовч.). 3. Теплий кожух, тільки шкода не на мене шитий (Т. Ш.). 4. У мене хвалити Бога вродило (Кроп.). 5. У п'ятницю кажу я чоловікові: надумалася кажу у Кривчуки одвідати куму Зозулиху (М. Вовч.). 6. Ви здаєтесь нудитеся, Оресте Михайловичу? — **Hi**, то вам так здається (Л. У.). 7. Здавалось вербовий пень витяг із землі своє коріння та причвалав між люди (М. Коц.). 8. Гафійці здавалось, що то він про неї говорить (М. Коц.). 9. Шкода його дожидати: не приайде! (М. Вовч.). 10. Подавали рушники я винесла щонайкращий та й заручили нас (М. Вовч.).

Вправа 62. Прочитайте попередню вправу ще раз. Поясніть, котрі слова є вставні, а котрі ні, і чому.

§ 34. СЛОВА-РЕЧЕННЯ (Sentence Words)

Стверджувальне **ТАК** і заперечне **НІ** в реченні.

Стверджувальне слово **так** і заперечне **ні**, як і звертання та вставні слова, не є членами речення. Вони вживаються з такою метою:

1. В усній розмовній мові вони замінюють ціле речення.

Наприклад: 1. Ти був сьогодні на пластових сходинах?

— **Так.** 2. Чи прочитав ти роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — **Hi.**

2. Підсилюють у поетичній мові ствердження або заперечення, висловлене в реченні.

Наприклад: 1. **Так!** Я буду крізь слези сміятись (Л. У.).

2. **Ні**, в гості вовк не забіжить (Л. Гл.).

Так і ні відокремлюються від інших слів у реченії комою. Коли ж ці слова вимовляються з піднесеною інтонацією, то після них ставиться знак оклику.

Примітка. Треба відрізняти стверджувальне так від прислівника так і заперечне ні від сполучника ні після яких кома не ставиться. Наприклад: 1. Так і я зроблю, як ти зробив учора. 2. Я його не бачив ні вчора, ні сьогодні.

Вправа 62. Перепишіть речення і підкресліть стверджувальне так і заперечне ні.

1. Так, я вільний, маю бистрі вільні думи (Л. У.).
2. Так, Гнат був щасливий (М. Коц.).
3. Ні, я хочу крізь сльози сміятись (Л. У.).
4. Ні часу нам, ні дна, ні міри (В. Сос.).
5. Так і пиши! Ні, погано! (Т. Ш.).
6. Так, цей папрець дорого коштував їй (М. Коц.).
7. Ні, ти мене не смієш проганяти (Л. У.).
8. А сині голуби не лопочуть крильцями, ні! (Черем.).
9. «Ні! Недобре зробив батько», глухо якось, з протягом, почав Чіпка (П. Мирн.).
10. Так, лише одно я мушу додати (Л. У.).
11. Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (Фр.).
12. Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз у раз (Фр.).

Вправа 63. Поясніть, в яких реченнях із попередньої вправи так і ні ви не підкреслили і чому.

§ 35. ВИГУКИ В РЕЧЕННІ

(*Interjections in the Sentence*)

Вигуки в реченні виявляють почуття, якими супроводиться висловлювана думка.

Вигуки не є членами речення (крім, звичайно, тих випадків, коли вони вжиті в значенні іншої частини мови).

1. Якщо вигук стоїть на початку речення, то після нього ставиться кома.

Наприклад: **Ах**, які гарні квітки! (М. Коц.).

2. Коли ж вигук вимовляється з підвищеною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з великої букви.

Наприклад: **Ух!** Яке страшне та глухе місце (П. Мирн.).

3. Якщо вигук стоїть у середині речення, то він відокремлюється комами з обох боків, а при вимові його з підвищеною інтонацією на місці другої коми ставиться знак оклику.

Наприклад: 1. Страшно, **ух**, як страшно (П. Мирн.). 2. Дивітесь **ж**, **о!** матері! Що роблять іроди царі (Т. Ш.).

4. Вигуки **о**, **ой**, які безпосередньо стоять перед звертанням, не відокремлюються розділовим знаком.

Наприклад: 1. **О земле**, велетнів роди! (Тич.). 2. **О мамо рідна!**

Вправа 63. Перепишіть речення, підкресліть вигуки та поясніть розділові знаки при вигуках.

1. О, матуся вам буде дуже рада (Л. У.). 2. Ой лелечко! Ой мамочко! — кричала Христя, підходячи до матері (П. Мирн.).
3. — Гей!.. Ви чуєте? — доноситься голос знадвору (П. Мирн.).
4. Гай! Гай! Море грай! (Т. Ш.). Гой ги! Вороги! (Т. Ш.).
5. Ой, на балі веселая музиченька грає (Л. У.).
6. О, не забуду я тих днів (Л. У.).
7. Ох, я хочу того медовика дуже! (М. Вовч.).
8. Ех! Коли б мені літ двадцять назад, — зітхнувши, сказав він (П. Мирн.).
9. О зоре, постій, не йди! (В. Сос.).
10. Ой, зачепилася за дуб торішній! (Л. У.).
11. Ой, колись я навесні тут по гаю ходила (Л. У.).
12. О люди, люди небораки. Нащо здалися вам царі (Т. Ш.).
13. Ой, щось біліє здалека на морі (Л. У.).

ВПРАВИ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 64. Перепишіть і підкресліть слова, граматично не зв'язані з членами речення. Поясніть, які це саме слова, і поясніть розділові знаки при них.

1. Про любов твою, друже, я марив не раз (Л. У.). 2. Прощай, мій краю, берегу рідний (Кул.). 3. О, не забуду я тих днів (Л. У.). 4. Ах! Там будуть гори, високі гори (М. Коц.). 5. О друже мій добрий, друже незабутній! (Т. Ш.). 6. Очевидно, вона збілася з дороги (М. Коц.). 7. Чого, подумаєш, на світі не буває (Л. Гл.). 8. А хlop'ята, справді, вдалися здорові (П. Мирн.). 9. То, виходить, і тебе вчено (Тоб.). 10. Ти їздив до сестри? — Так.

Вправа 65. На всі види слів, граматично не зв'язаних з членами речення (звертання, вигуки, так і ні, вставні слова, вставні речення), напишіть по два приклади.

Вправа 66. Прочитайте уривок. Визначте речення повні, неповні, особові і безособові.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно, в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і поплести. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки сміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути, як небо, і стали, як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж цьому край буде? Біжать за вітром, немов табун лисиць, і блищають на сонці хвилясті хребти.

А я все йду... Прибій колосистого поля йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збила крила бджіл. Просто під ноги лягла співуч арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

М. Коцюбинський

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

(The Compound and the Complex Sentence)

§ 36. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Інтонаційне і змістове поєднання двох або більше простих речень способом сурядності або підрядності називається складним реченням.

Усі частини складного речення творять одну змістову цілість. Вони пов'язані між собою сполучниками (чи то сполучними словами), або інтонацією. Тому то складні речення можуть бути сполучникові і безсполучникові.

Наприклад: 1. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну (М. Коцюбинський).
2. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка (М. Коцюбинський).

Складне речення, в якому прості речення сполучаються між собою за змістом як рівноправні, незалежні одне від одного, називається складносурядним.

Наприклад: Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють (Т. Шевч.). У цьому складному реченні поєднуються три прості речення, які змальовують цілісний образ ночі перевіщлюванням декількох явищ. Всі три речення рівноправні і незалежні одне від другого.

Зв'язок між простими реченнями в складносурядному такий же, як і між однорядними членами речення. Кожне просте речення, яке входить у складносурядне, в іншому тексті могло б виступати як самостійне речення.

Складне речення, в якому одне речення залежить від іншого і пояснює його, називається складнопідрядним.

Складнопідрядне речення складається із **головного** речення і **підрядного**.

Підрядне речення пояснює головне речення і від нього залежить. Пов'язуючись за змістом з головним реченням чи з певним словом у ньому, підрядне речення відповідає на питання, яке ставиться від головного речення.

Наприклад: 1. Антін бачив перед очима те, про що говорив (М. Коц.). Тут друге речення залежить від первого; воно пояснює додаток первого речення **те**, відповідаючи на питання **що?** 2. Кохалася мати сином, як квіткою в гаї (Т. Ш.). Тут друге речення залежить від первого; воно пояснює присудок первого речення **кохалася**, відповідаючи на питання **як?**

При одному головному реченні може бути кілька підрядних.

Наприклад: У тиші нічній виразно чутно, як крякають жаби в долині у ставку, як клекотить довгим носом чорногуз на сусідній стрісі (М. Коц.).

Вправа 67. Випишіть окремо складносурядні і складнопідрядні речення. У складнотірядних підкресліть те речення, яке залежить від другого і його пояснює.

1. У світлиці стало видно, хоч голки збираї (П. Мирн.).
2. До нас у хату крізь вікно одкрите вривався гомін голосних потоків, що бігли вниз по вулиці нагірній (Л. У.).
3. Хочеться дивитись, як сонечко сяє (Т. Шевч.).
4. Треба повідати людям, які дорогі та музикальні мотиви виховує народна пісня! (П. Мирн.).
5. Погасли вечірні огні, усі спочивають у

сні (Л. У.). 6. З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід (С. Васильч.). 7. Розпались кайдани, минула зима, розвіялись хмари, розтала пітьма (Ол.). 8. Вечір був місячний, ясний, і зорі лагідно сіяли (Л. У.). 9. Хтось мухам раз сказав, що на чужині краще жити (Гл.). 10. Тріщать льоди, та вітри ревуть і шалють (Леп.). 11. Тепло було, й вишні цвіли рясно (М. Вовчок). 12. Любо всміхався, а слізози котиились (Л. У.).

§ 37. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СПОЛУЧНИКАМИ (Compound sentences with conjunctions)

Прості речення з'єднуються у складносурядні речення за допомогою тих самих сполучників сурядності, що й однорідні члени речення.

Єднальні сполучники і, й, та, та й, ні-ні, з'єднують речення, що означають одночасність, суміжність або послідовність явищ, подій і т. ін.

Наприклад: 1. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море (М. Коц.). Тут змальовані події двох одночасних явищ.

2. Швидко дощ ущух, вітер хмари розвіяв, і знов заіграло сонце золотистим промінням. У цьому реченні передається послідовність трьох явищ, які відбуваються одне після одного.

3. Високі верби шуміли над ровом, і небо над ними синіло, наче емаль (М. Коц.). Тут змальовано образи, поєднані місцем дії.

Якщо при присудку є заперечна частка **не**, то замість сполучника **і** вживається сполучник **ні-ні** (ані).

Наприклад: Ні билиночки на ній не росло, ані травиночка не красила її чорної кори (П. Мирн.).

Протиставні сполучники а, але, так, та (в значенні але), лише, однак, проте, зате, а проте, однаке з'єднують сурядні речення, які за своїм змістом протиставляються.

Наприклад: 1. Дочка вечеряТЬ подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає (Т. Ш.). 2. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить (М. Коц.). 3. Катерина наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови (М. Коц.).

Розділові сполучники або, чи, або-або, то-то, не то - не то, хоч-хоч, чи-чи, чи то - чи то вживаються при розділовому перелічуванні.

Сполучник **то-то** вказує на чергування подій, зміну одного явища чи події з ряду перелічених.

Наприклад: То тихенько співаЮТЬ, то розказуюТЬ казки.

Сполучники або-або, або, хоч-хоч, чи-чи вказують на те, що з названих можливих дій здійснюється, здійснювалася, здійснилася або здійснюватиметься тільки одна.

Наприклад: Або ти, тату, їдЬ у ліс, а я зостанусь дома, або я, тату, поїду у ліс, а ти зостанься дома.

Вправа 68. Перепишіть і підкресліть сполучники, якими з'єднані прості речення у складносурядному. Усно поясніть змістовий зв'язок між простими реченнями.

1. Вечір був місячний, ясний, і зорі лагідно сіяли (Л. У.).
2. Хата біліє між зеленими тополями, та близьць ясні віконця (М. В.).
3. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було, мені так любо-любо стало (Т. Ш.).
4. Сонце вступило в вікно і світло від нього впало на долівку (П. Мирн.).
5. Тріщать льоди, та вітри ревуть і шаліють (Леп.).
6. Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до дверей стежку (М. Коц.).
7. Села траплялися все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ (Н. Лев.).
8. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати (Л. У.).
9. Положисті балки дрімають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною ро-

сою (П. Мирн.). 10. Звечора або сама піду на вечорниці, або дівчата понаходять (П. Мирн.). 11. Літо збирає, а зима з'їдає (Фолькл.). 12. Ясні очі, та чортові думки (Фолькл.).

Вправа 69. Перепишіть речення та поставте пропущені сполучники замість крапок.

1. Капуста гарна ,... качан гнилий (Фолькл.). 2. Дощик пройшов ,... ще капало з дерев (Л. У.). 3. Верба товста ,... в середині пуста (Фолькл.). 4. Чіпка дивився ... на неї,... в той бік, звідкілячувся голос (П. Мирн.). 5. Не рад козак журитися ,... серденько ние (Нар. П.). 6. Раттом відчи-нилися двері ,... відти почувся тривожний голос (М. Коц.). 7. Врешті мельник наказав ім зупинитися ,... сам пішов наперед (М. Коц.). 8. ...вітер не віяв, ...дощ не йшов (М. Вовч.). 9. Добрий баранчик, ... по вовчому вие (Фолькл.). 10. На заході півнеба охопила вечірня заграва, ... важкі тіні лягли від дерев, від хат (Коп.).

§ 38. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ СПОЛУЧНИКАМИ (Punctuation in Compound Sentences with Conjunctions)

1. Як правило, між простими реченнями в складносурядному реченні ставиться кома. Кома ставиться перед сполучниками, які поєднують сурядні речення.

Наприклад: 1. Сонце почало пекти, і кам'яна доріжка мутила ноги (М. Коц.). 2. Я говорю про вогонь, а ви говорите про воду (О. Коб.).

2. Коли сурядні речення значно поширені, а особливо коли є вже розділові знаки, вони можуть відокремлюватися в складносурядному реченні крапкою з комою. Крапка з комою часто ставиться перед сполучниками але, та.

Наприклад: Правда, заміж вийти — не дощову годину перестояти; але мені здається, якби чоловік надійний трапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказувати (І. Котл.).

Якщо у складносурядному реченні із сполучником і або та (в значенні і) є спільний другорядний член, що стосується обох речень, то **кома не ставиться**.

Наприклад: Біля млина стояли вози і розмовляли голосно люди. В цьому реченні обставина місця біля млина спільна для обох речень.

Якщо в складному реченні друге сурядне речення містить наслідок змісту першого сурядного речення, є ніби висновком, тоді перед єднальним сполучником ставиться риска.

Наприклад: 1. Черкне хтось сірник — і на мить виткнеться з пітьми з десяток сірих облич (М. Коц.). 2. Пройшла зима — і знов весна настала солов'їна (В. Сос.).

Вправа 70. Перепишіть приклади. Підкресліть і поясніть розділові знаки в складносурядних реченнях із сполучниками.

1. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, а з-за прибережних, зелених ще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір (М. Коц.). 2. Зима була надворі, і давно вже сніг покрив зелену руту (Л. У.). 3. Тече ріка далі, а в неї вливаються нові струмки, і вона стає ширшою та глибшою. 4. Вернулася й зозуленка, вернули й соколи, лиш братчик мій не вернеться ніколи, ніколи (Фед'к.). 5. Не цвітуть квітки зими і дерева не шумлять (Ол.). 6. Б'ють пороги; місяць сходить, як і перше сходив; нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив (Т. Ш.). 7. Місяць освітлював стаєнку через двері і баба бачила кожен рух корови (Стеф.). 8. Грім усе гуркає, і руда хмара лівим крилом обйма небо (М. Коц.). 9. Місяць давно вже зійшов, а пластиуни все ще співали біля ватри. 10. Біля гірської річки майоріли шатра і пластова молодь дзвінко співала пісні.

§ 39. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Compound Sentences without Conjunctions)

Прості речення у складносурядному можуть передавати такий змістовий зв'язок:

1. Одночасність дії та явищ.

Наприклад: Послався зелений барвінок, червоніє зірка, повився горобиний горошок, вовча ступа попустила широке листя, розкинувся по землі синій ряст, розрослася зелена рута (М. Вовч.). У цьому складносурядному речені зв'язок між простими реченнями єднальний; іх можна з'єднати єднальними сполучниками і, та. Дії в цих простих реченнях відбуваються одночасно.

2. Протиставлення образів, подій тощо.

Наприклад: Пройшла вже буря — море бушує. Тут зв'язок протиставний, і тому між цими двома реченнями можна поставити сполучник а.

3. Послідовність явищ.

Наприклад: Минув травень, почалась червнева спека (М. Коц.). Тут одне явище відбувається після іншого. Зв'язок між простими реченнями у безсполучникових складносурядних реченнях підкреслюється у вимові інтонацією.

Вправа 71. Перепишіть приклади і визначте змістовий зв'язок (єднальний, протиставний чи послідовний) у безсполучникових складносурядних реченнях.

1. Тихо займались багрянії зорі колись навесні, любо лізяся в пташиному хорі пісні голосні (Л. У.). 2. Лягло сонце за горою, зірки засіяли (Т. Ш.). 3. Уже скотилось із неба сонце, заглянув місяць у моє віконце (Л. У.). 4. Показався димок, десь блиснув вогонь (М. Коц.). 5. Сонце спить, пташки мовчать (Т. Ш.). 6. В піснях наших завжди сіятимуть зорі, вони там лишили проміння своє (Л. У.). 7. Тим часом короткий осінній день гас, з плавнів вставала ніч (М. Коц.).

8. Кам'яні шпилі Яйли рожевіли на небі, синій морок ховався на розгадинах скель (М. Коц.). 9. Сіяв дрібний дощик, темрява знов ставала густішою (М. Коц.).

§ 40. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

(Punctuation in the Compound Sentence without Preposition)

1. Між простими реченнями у безсполучниковому складносурядному реченні ставиться кома.

Наприклад: Кричать сови, спить діброва, шепчути густі лози (Т. Ш.).

2. При протиставному значенні між сурядними реченнями ставиться риска або кома з рискою.

Наприклад: Не русалонька блукає — то дівчина ходить (Т. Ш.).

Риска ставиться і тоді, коли складносурядне речення означає швидку зміну подій.

Наприклад: Зненацька проміння ясне од сну пробудило мене — досвітні огні засвітили (Л. У.).

3. Між поширеними реченнями, особливо між тими, де вже є розділові знаки, ставиться крапка з комою.

Наприклад: Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню синього неба; край його горить-палає рожевим огнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її посліднє зітхання; положисті балки дримають серед темної тіні; он високі могили виблискують срібною росою; піднімається сивий туман і легесеньким димком, чіпляючись за рослину, стелеться по землі (П. Мирн.).

Вправа 72. Перепишіть приклади і поставте пропущені розділові знаки у безсполучниковых складносурядних реченнях.

1. Вода кипіла під веслами човни тремтіли і скакали по воді (М. Коц.). 2. Стояли, думали, дивились ніхто на поміч не прийшов (Ол.). 3. Важкі краплинини загойдалися на колоссях легенька пара знялась над нивами (М. Коц.). 4. Одні стояли громадкими коло дзвіниці другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків (Фр.). 5. Не русалонька блукає то дівчина ходить (Т. Ш.). 6. У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався (П. Мирн.). 7. Задзвенів несамовито дзвінок з'явилися вогні забігали люди (Пч.). 8. Проминув тиждень ніхто не нагадував про те, що було (Грін.). 9. Минула зима сніг ще лежить.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Complex Sentences)

§ 41. СПОЛУЧНИКОВЕ ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядне речення складається з головного і підрядного (або підрядних).

Головне речення не залежить від іншого речення і пояснюється підрядним реченням.

Підрядне речення залежить від головного речення і його пояснює.

Підрядне речення своїм значенням відповідає одному з членів простого речення.

Наприклад:

Просте речення

Вискочить сонце на мить на блакитну полянку обсушитись.

Підрядне речення

Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись.

Слово **обсушитись** у першому реченні — це звичайний член простого речення. У другому реченні (з правого боку) цей член речення виступає ~~вже~~ підрядним реченням.

Підрядне речення поєднується з головним сполучником або сполучними словами.

Сполучними словами називаються займенники (хто, що, який, котрий, чий) і прислівники (де, звідки, як, куди, коли).

Вправа 73. Перепишіть приклади, підкресліть підрядні речення і те слово головного речення, яке пояснюється підрядним реченням; поруч у дужках напишіть питання, на яке відповідає те чи інше підрядне речення.

1. Вправо від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купалися в ньому (М. Коц.).
2. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнак (Грін.).
3. Він зізнав, що на дворі не знайде ні патичка, ні трісочки (Борд.).
4. Не зізнав старий, що письменні люди тії речі прочитають (Т. Ш.).
5. Ніколи в бурі не загине, що Прометея має дух.
6. Ми не забудем ті могили, де наші друзі полягли.
7. Хто не жив посеред бурі, не збегне журби безсилля (Л. У.).
8. Йому здалося, що за вікном чути якийсь шум (С. Вас.).
9. Хто з правдою зрідниться, той і грому не боїться (Фолькл.)

Поєднуючи підрядне речення з головним, сполучні слова разом з тим служать членами речення.

Наприклад:

1. Сонце так світить ласково, що аж каміння сміється.
(М. Коц.).
2. Я вийшов з дому о 8 годині, щоб не спізнилися.
1. Я був наче п'яній од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням (М. Коц.).
2. Цікаво було б знати, що б він відповів.

У реченнях з лівого боку **що** і **щоб** — сполучники, у реченнях з правого боку **що** — сполучне слово. В реченні

що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням слово що — підмет, а в реченні що б він відповів слово що — додаток.

До сполучного слова (в підрядному реченні) часто вживається співвідносний з ним займенник або прислівник у головному реченні. Найчастіше вживаються такі сполучні пари слів: — той — хто, той — що, такий — який, коли — тоді (то), там — де, доти — доки, оскільки — остільки, як — так та ін.

Наприклад: Що наварила, те й їж. Що посіяв, те й жни (Л. Гл.). 2. Де були мочари біля річки, там тепер стоять доми.

Підрядне речення може стояти перед головним, після головного або в середині головного.

Вправа 74. Придумати й написати 10 складнопідрядних речень.

- а. Чотири складнопідрядні речення, в яких підрядне речення стояло б перед головним;
- б. Три — в яких підрядне речення було б після головного;
- в. Три — в яких підрядне речення стояло б у середині підрядного речення. Підрядні речення підкреслити.

Зразок:

1. Поки встало сонце, усе вже було готове (П. Мирн.).
2. Весело летіло полум'я під казанами, аж лизало язиком бантину (І. Н.-Лев.).
3. Вже пролетів, немов пташка завітна, весняний той час (Л. У.).
4. Пластиуни, які повернулись з табору, сьогодні виступатимуть на сцені.

Вправа 75. Перепишіть приклади. Підкресліть у головних реченнях слова, які пояснюються підрядними реченнями. Поставте пропущені розділові знаки.

1. У хуторі під тином він присів щоб трошечки спочити (Л. Гл.). 2. Ішов я так швидко що навіть ні об чім не думав (М. Вовч.). 3. Я мушу там з латинського тлумачить бо в нас не всі освічені в цій мові (Л. У.). 4. Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку що стояла притулена до одвірка (М. Коц.). 5. У віках той житиме хто рідний край обороняв. 6. Дівчина яка вийшла з пластової домівки спішить додому. 7. Як уже розвиднілось пізнала вона діда Уласа (П. Мирн.). 8. Так літував Іван у полонині аж поки вона не спустіла (М. Коц.). 9. Через ліс іде стежка яку протягали таборовики. 10. У хаті стало так тихо хоч мак сій (П. Мирн.).

Підрядні речення пояснюють один із членів головного речення і відповідають на запитання, яке виліває з цього члена речення; вони являються ніби розгорненими членами головного речення.

Наприклад: Я підождати можу, поки скінчу усю мою науку (Л. У.). В цьому реченні підрядне речення пояснює член головного речення **підождати можу** і відповідає на запитання **як довго?**

Відповідно до різних запитань, на які відповідають підрядні речення, вони поділяються на підрядні речення підметові, присудкові, додаткові, означальні і обставинні.

Інколи підрядні речення стосуються до всього головного речення; вони тоді не відповідають на запитання і через те називаються **відносно-незалежними**.

Наприклад: Усі пластиуни розійшлися, так що ні по шатах, ні біля річки нема нікогісінько.

Відносно-незалежні підрядні речення з'єднуються з головними реченнями також сполучниками або сполучними словами, як звичайні підрядні речення.

§ 42. ПІДМЕТОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Subject Clauses)

Підрядним підметовим називається таке речення, яке пояснює підмет головного речення, виражений займенником, або виступає підметом до присудка головного речення і відповідає на питання називного відмінка хто? або що?

Наприклад: Для мене найкраще те, як можна скрізь ходити і все робити (Л. У.).

Вправа 76. Перепишіть приклади і підкресліть підметові підрядні речення.

1. Перемагає той, хто невідступно бореться.
2. Хто людей питав, той розум має (Фолькл.).
3. Ох, якби те сталось, щоб ви не верталися (Т. Ш.).
4. Що з воза впало, те пропало (Фолькл.).
5. Хто посіяв вітер, пожне бурю (Фолькл.).
6. Вставай, хто живий, в кого думка повстала (Л. У.).
7. Хто волі ще не відцнурався, нехай іде до бою, хто пам'ята про славу й честь — до зброї (Л. У.).
8. Хто по наймах не бував, то той горя не видав (С. Вас.).
9. Хто пізно ходить, той сам собі шкодить (Л. У.).
10. Хто не лічить, то той і не має (Т. Ш.).
11. Хто визволиться сам, той буде вільний (Л. У.).

Вправа 77. Поясніть, які підметові речення, підкреслені вами у попередній вправі, пояснюють підмет головного речення, а які служать підметом до присудка головного речення.

§ 43. ПРИСУДКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Predicative Clauses)

Підрядне речення, яке пояснює присудок головного речення, виражений займенником той, такий, і відповідає на питання складеного присудка, називається присудковим підрядним реченням.

Наприклад: Яке коріння, таке й насіння (П. Мирн.). У цьому прикладі підрядне присудкове речення пояснює присудок головного речення (є) **таке** і відповідає на питання яке є насіння?

Вправа 78. Перепишіть приклади і підкресліть присудкові підрядні речення. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Які діла така і нагорода (Л. У.). 2. Яка гребля такий і млин (Фолькл.). 3. Поганий той школяр який учителя не переважить (Л. У.). 4. Пісня лише те що кличе до боротьби (М. Коц.). 5. Яка грушка така й юшка (Фолькл.). 6. Яка яблунька такі і яблука (Фолькл.). 6. Яка головонька така й розмовоночка (Фолькл.). 7. Які літа такий розум (Фолькл.). 8. Він той кого й мала дитина знає (Фолькл.). 9. Яка хата такий тин який батько такий син (Фолькл.). 10. Івна вже не та стала що перше була (М. Вовч.). 11. Ми ті що гнулися як лози (І. Фр.). 12. Це той що чоботи рипають (М. Вовч.).

§ 44. ДОДАТКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Object Clauses)

Підрядне речення, яке пояснює або замінює додаток головного речення, називається додатковим підрядним реченням. Додаткові підрядні речення відповідають на питання непрямих відмінків.

Наприклад: Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнак (Грін.).

Додаткові речення звичайно пояснюють присудок головного речення, виконуючи супроти нього ролю додатка.

Додаткові речення пов'язуються з головними реченнями за допомогою сполучників **що**, **щоб**, **ніби**, **немов**, **як**, **чи**, **чому** та за допомогою сполучних слів **хто**, **що**, **який**, **де**, **звідки**, **чий** і т. д.

Наприклад: 1. Він почув, **немов** якась таємна сила від-пихала його (Фр.). 2. Виноград любить, **щоб** коло нього ходити (М. Коц.). 3. Я бачив, **як** вітер березку зломив (Олександрів).

Вправа 79. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть додаткові підрядні речення.

1. З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивиться як міряють лани (М. Коц.). 2. І замічали я стала що вона почала кудись ходити (М. Вовч.). 3. Ану нехай і я почуло яку там пісню ти вдереш (Гл.). 4. Раз вночі прокинувсь вітер і угледіть захотів чи ніхто не порушає тиші мертвої гаїв (Ол.). 5. Ні старі, ні молоді придумати не можуть хто це так іде (Фр.). 6. Він ніяк не міг второпати звідки взялася тут тітка (М. Коц.). 7. Я збагнула що забуття не суджено мені (Л. У.). 8. Трохим розпитує який є заробіток (К.-Основ.). 9. Добре жити тому чия душа і дума добро навчилася любити (Т. Ш.). 10. Чули ви як напровесні рано жайворонкова пісня бриніла? (Л. У.).

Вправа 80. Напишіть вісім складнопідрядних речень з додатковими підрядними реченнями. Додаткові речення підкресліть.

§ 45. ОЗНАЧАЛЬНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Attributive Clauses)

Підрядні речення, яке пояснює будь-який член головного речення, висловлений іменником і відповідає на питання **який, чий, котрий**, називається означальним.

Означальні речення з'єднуються з головним за допомогою сполучників **що, щоб, ніби** та сполучних слів (займенників) **який, що, (питальних прислівників) де, куди, звідки, коли.**

Наприклад: Любив я дуже ті дні (які?), коли дома у нас збиралися гості (С. Вас.).

Примітка. Треба відрізняти означальні речення від присудкових, близьких за своєю будовою. Якщо вказівні займенники головного речення **той, такий** служать присудками, то підрядне буде присудковим; і навпаки, якщо вони служать означеннями, то підрядне буде означальним.

Наприклад: 1. Богдан **такий**, що не побоїться піти в ліс (присудкове підрядне речення). 2. Богдан **такий** пластун, що не побоїться піти в ліс (означальне підрядне речення).

Вправа 81. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть означальні речення.

1. Під наметом кучерявої ялини що росла посередині гаяльвини тіні зійшлися і змішались (С. Вас.).
2. Край дороги якою котився віз лежав білий пісок (М. Коц.).
3. Увійшла я в ту хату що в ній росла (М. Вовч.).
4. А я піду за такого що сіються вуса (Фолькл.).
5. Князь Олег се і Ярослав той славний що золотим він Києвом владіє (Фед'к.).
6. Стежка по якій вона йшла перерізувала ту кудою йшли Марко і Голубов (Грін.).
7. Ще те не вродилось гостреє залізо щоб ним правду й волю самодур зарізав (Фр.).
8. Крізь чорні хмари взлядіти бажаю тих три величні золоті зорі що людям сяють безліч літ вгорі (Л. У.).
9. Остат не помічає величної літньої ночі що розляглась по безкраїх просторах (М. Коц.).
10. Море було таке гладеньке і синє наче туго натягнутий екран на якому показували небо (М. Коц.).
11. А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве що я аж на коліна піднявся та слухав (С. Вас.).
12. Місце куди ми вибралися було небезпечне.

§ 46. ОБСТАВИННІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Adverbial Clauses)

Обставинні підрядні речення вказують як або при яких обставинах відбувається дія головного речення, і відповідають на питання де? коли? куди? як? для чого? чому? при якій умові? Підрядні обставинні речення служать розгорненою обставиною до головного речення.

Обставинні підрядні речення за своїм значенням поділяються на: 1. місцеві, 2. часові, 3. способу дії, 4. мети, 5. причинові, 6. умовні, 7. допустові.

Наприклад: 1. Де не могла перескочити, там видряпувалась руками й ногами (О. Коб.). 2. Як стало вечоріті (коли?), побачив він маленьке село (С. Вас.). 3. Очертеж шумів так (як?), що заглушив навіть думки (М. Коц.).

Вправа 82. Перепишіть приклади та підкресліть обставинні підрядні речення.

1. Якщо ти мене покохаеш, дарую всі квіти тобі (Крим.).
2. Усі говорили разом, бо всіх одне турбувало (М. Коц.).
3. Там, де сади сходяться з лісом, стоїть хата (Н.-Лев.).
4. Коли на широкій долині між гір зібралася велика рада, Роберт тоді вийшов до люду (Л. У.).
5. Де гай був, нині зілля; заріс кропивою весь слід, де та стояла вілла (І. Фр.).
6. Коли я смуток свій на струни клала, з'являлась ціла зграя красних мрій.
7. Як згадає він рідну країну, затремтить його серце сумне (реч. 6 і 7 Л. У.).

§ 47. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МІСЦЯ (Adverbial Clauses of Place)

Підрядні речення місця вказує на місце або напрям дії, про яку говориться в головному реченні, і відповідає на питання де?, куди?, звідки?

Підрядні речення місця з'єднуються з головними реченнями за допомогою сполучних слів **де**, **куди**, **звідки**. У головному реченні сполучним словам часто відповідають слова **там**, **туди**, **звідти**, **скрізь**.

Наприклад: 1. Де відвага, там і щастя (Фолькл.). 2. Він скрізь ходив, куди і ми ходили (Л. У.).

Вправа 83. Переписати приклади, поставити пропущені розділові знаки та підкреслити підрядні речення місця.

1. Де був колись бір стало велике село Бірки (П. Мирн.).
2. Глибоко в лісі там де пні виростали дикорозкішно де гілля розширялося широко вона повалилася на землю (О. Коб.).
3. Де руки й охота там скора робота (Фолькл.).
4. Де колись був перелаз там тепер стояли нові ворота (Н.-Лев.).
5. Ой не відтіль вітер віє відкіль мені треба (Фолькл.).
6. Нехай гнететься лоза куди вітер погне (Руд.).
7. Тоді, хвиле, неси з мілим куди вітер віє (Т. Ш.).
8. Чорний бичок, лупаючи очима, де стояв там і ліг (П. Мирн.).
9. Сизий бузок вільно ріс собі там де ходили людські ноги (П. Мирн.).
10. А де корабель наш пробіг дорога там довга й широка (Л. У.).

Вправа 84. Складіть і напишіть вісім підрядних речень місця. Підрядні речення підкресліть.

§ 48. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЧАСУ

(Adverbial Clauses of Time)

Підрядні речення, яке вказує, коли відбувається дія головного речення, і відповідає на питання **коли?** з якого часу? **до якого часу?** **як довго?** **від коли?** — називається підрядним реченням часу.

Підрядні речення часу з'єднуються з головними реченнями сполучниками і сполучними словами **коли**, **відколи**, **до-ки**, **скоро**, **ледве**, **як**, **як тільки**, **аж поки**, **аж доки**, **після того як**, **відтоді як**.

Сполучники і сполучні слова, які з'єднують підрядні речення часу з головними, можуть мати різні відтінки:

1. **Відколи** вказує на початок дії головного речення.

Наприклад: Василько завжди веселий, **відколи** переїхав до Львова.

2. **Коли**, як означають одночасність дії головного і підрядного речення або **послідовність**, коли одна дія відбувається після іншої.

Наприклад: 1. Коли вони спускалися в провалля, дрібні колючі камінці сипалися їм з-під ніг (М. Коц.) — **одночасність** дії. 2. Коли перестав дощ, пластуни запалили ватру. — **послідовність** дії.

Вправа 85. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть підрядні речення часу.

1. Вона все співала та співала доки не сковалась на леваді в вербах (Н.-Лев.). 2. Поки сонце з неба сяє тебе не забудуть (Т. Ш.). 3. Довго вони ще між собою балакали аж поки заснули (П. Мирн.). 4. Йому було тужно на душі коли Михайло був у службі (О. Коб.). 5. Квітки бували в нас лише в ту пору коли вони цвіли в садках та в полі (Л. У.). 6. Так літував Іван у полонині поки вона не спустіла (М. Коц.). 7. Коли я погляд свій на небо зводжу нових зірок я не шукаю (Л. У.). 8. Досвітній огонь запалили коли ще зоря не заграла (Л. У.). 9. Слова застигли йому в груді й у мозку льодом відколи побачив свого найстаршого сина блідого й мертвого на возі (О. Коб.). 10. Доки сонце зійде роса очі вийсть (Фолькл.).

Вправа 86. До поданих простих речень допишіть підрядні речення часу замість крапок; поставте відповідні розділові знаки.

1. Учні нашої школи поїдуть туди . . . 2. Там . . . поставили вартового. 3. Молодь любить таборувати там . . . 4. Юнаки

побачили ракету тоді . . . 5. Тільки тоді . . . ми поїдемо на табір. 6. Ніхто вже не ходив у ліс відтоді . . .

Вправа 87. Опишіть своє перебування на таборі. В описі користуйтесь підрядними реченнями місця і часу.

§ 49. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ СПОСОБУ ДІЇ (Adverbial Clauses of Manner)

Підряднє речення способу дії показує, як відбувається дія головного речення та відповідає на питання як? яким способом?

Наприклад: Вигострю, виточу зброю іскристу (як?), оскільки достане снаги мені й хисту (Л. У.).

Підрядні речення способу дії з'єднуються з головними реченнями сполучниками і сполучними словами як, мов, немов, що, наче, неначе, ніби, ніж, чим, буцім.

Особливими різновидами підрядного речення способу дії є речення:

- а. порівняльні
- б. міри й ступеня

Порівняльні речення показують спосіб дії за допомогою порівняння.

Наприклад: У лісі поволі смеркало, немов чиясь невидима рука насувала на нього шапку (М. Вовч.).

Підрядні речення міри й ступеня, крім способу дії, вказують ще й міру або ступінь дії. Такі речення зв'язуються з головним реченням за допомогою сполучних слів аж, що аж, що — то, чим — то, так — що, так — щоб, так — немов тощо.

Наприклад: 1. Море так бадьоро хлюпає, що аж слухати любо (М. Коц.). 2. Чим більше слухаеш, тим більше хочеться чути (М. Коц.). 3. Що близче став я підходити до його, то ясніше вирізувався він перед моїми очима (С. Вас.).

Вправа 88. Перепишіть приклади і підкресліть підрядні речення способу дії.

1. Над шляхом біліла халупка, мов ішла кудись із села і зупинилася спочити (М. Коц.).
2. Він сказав більше, ніж цього від нього вимагали.
3. Бажаю так скінчти я свій шлях, як починала: з співом на устах (Л. У.).
4. Вона з мечем в руках боролась, як горлиця, із ран її лилася кров (Ол.).
5. А вогонь то здіймався, то падав, наче дихали груди (М. Коц.).
6. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Ш.).
7. Слава, мов квіти ярії, цвіли (Л. У.).
8. Як те море, біле поле снігом покотилося (Т. Ш.).

Вправа 89. Перепишіть приклади, підкресліть сполучники чи сполучні слова підрядних речень способу і поставте пропущені розділові знаки.

1. В хаті було так ясно що баба Грициха бачила кожний палець Іванків (Стеф.).
2. У нашім раї на землі нічого кращого немає як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (Т. Ш.).
3. Вода бігла прудко, і колоду понесло так що аж закрутило (Грін.).
4. Гомін на базарі бадьюрий та дзвінкий аж на серці ясно (С. Вас.).
5. Дівчина засміялася і блиснула всіма білими зубами проти сонця ніби двома низками перлів (Н.-Лев.).
6. Як завтра день углядять люди як зійде сонце золоте так Україна жити буде так наша мрія процвіте (Ол.).
7. І от чим більше він жив та старівся тим більше почали клопотати його думки (П. Мирн.).
8. А вона сидить, слухає наче їй ця пісня відома (М. Вовч.).
9. Христя так задивилася на те освічене сонцем поле що забула про все на світі (П. Мирн.).
10. Сохне вона як квіточка (Т. Ш.).

Вправа 90. Придумайте і напишіть вісім підрядних речень способу дії.

§ 50. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПРИЧИНІ (Adverbial Clauses of Reason)

Підрядні речення причини вказує на причину того, про що йде мова в головному реченні, і відповідає на питання чому? через що? з якої причини?

Підрядні речення причини з'єднуються з головними реченнями сполучниками **бо**, **тому що**, **бо ж**, **від того що**, **через те що**, **тим що**, **що**, **а що**.

Наприклад: 1. Водиці я не сколотив (чому?), бо ще й не пив (Гл.). 2. Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте, (через що?) за те, що в грудях ти ховаєш серце люте (Фр.).

З сполучником **а що** підрядні речення причини стоять перед головним реченням, а з сполучником **бо** — після головного.

Наприклад: 1. **А що** не було місця на лаві, послалась баба долі (М. Коц.). 2. Вона не спить, **бо** соловейко будить (Л. У.).

Вправа 91. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть підрядні речення причини.

1. Павлюк не чув дальших слів свого сусіда **бо** пильно вслухався в промову Тані (О. Коб.). 2. А що він того не сказав то ми й не знали (Грін.). 3. Тим я листу не пускаю що люту зиму маю (Фолькл.). 4. Не може пара згинути **бо** з пари знов робиться вода (Л. У.). 5. Мотря під холод дві дошки спалила **бо** не було чим у хаті прокурити (П. Мирн.). 6. Не брудни криниці **бо** скочеш водиці (Фолькл.). 7. Не показуй пугачеві дзеркала **бо** він і сам знає що гарний (Фолькл.). 8. Щоб дарма не блуддить чужого розуму питайся (Фолькл.). 9. Не копай другому яму **бо** сам упадеш (Фолькл.). 10. Ліси стали непрохідні через те що їх ніхто не розчищає.

Вправа 92. Придумайте і напишіть шість складнопідрядних речень з прикладами на підрядні речення причини. Підкресліть підрядні речення причини.

§ 51. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МЕТИ

(Adverbial Clauses of Purpose)

Підрядні речення мети вказує для чого, з якою метою відбувається дія головного речення і відповідає на питання для чого? з якою метою? нащо?

Підрядні речення мети з'єднуються з головними реченнями сполучниками щоб, для того щоб.

Наприклад: Злякавсь Мірошник та й біжить притьом до прірви (для чого?), щоб татить (Гл.).

У підрядному реченні мети присудком найчастіше буває діємennик (інфінітив) (зокрема тоді, коли дії, висловлені присудками головного і підрядного речення, відносяться до тієї самої особи) присудок виражений діємennиком

Наприклад: Щоб не наскочити на лайку, я розкажу вам байку (Гл.).

Примітка. Речення типу: Курінний наказав, щоб пластиуни зібрались. Благаю Бога, щоб світало (Т. III.) — це не підрядні речення мети, а підрядні додаткові; вони відповідають на питання що наказав? про що благаю?

Вправа 93. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть підрядні речення мети.

1. Яким повернув на чисту поляну щоб самому спочити (П. Мирн.).
2. Ми ходимо до школи українознавства щоб вивчати рідну мову, історію, культуру.
3. А щоб кінці як-небудь поховати я хочу байку розказать (Гл.).
4. Щоб не бігати кругом через ворота Карло і Лаврін зробили в дворі через тин перелаз (Н.-Лев.).
5. Наш провідник брався за ланцюг щоб скерувати човен (М. Коц.).
6. Старий заховався в степу на могилі щоб ніхто не бачив (Т. Ш.).
7. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоб позводити рахунки за весь тиждень (І.

Фр.). 8. Христя щоб як-небудь скоротити час почала вишивати сорочку (П. Мирн.). 9 Лукаш хоче надрізати ножем бerezу щоб сточити сік (Л. У.). 10. Пластуни збирали в лісі сухе галуззя щоб розпалити ватру.

Вправа 94. Замість крапок допишіть придумані вами підрядні речення мети і поставте потрібні розділові знаки.

1. Треба добре знати історію України . . . 2. Писати треба виразно й чистенько . . . 3. . . . ми пішли не дорогою, а на впростець. 4. Будемо поспішати . . . 5. Збройні відділи УПА . . . руйнували ворожі комунікації, висаджували в повітря мости, склади і штаби. 6. Сумівці зроблять все для того . . .

Вправа 95. Придумайте і напишіть по два приклади на підрядні речення додаткові й мети, які були б з'єднані з головним реченням сполучником щоб. Додаткові речення підкресліть хвилястою лінією, а підрядні речення мети прямою лінією.

§ 52. ПІДРЯДНІ УМОВНІ РЕЧЕННЯ

(Adverbial Clauses of Condition)

Підрядне умовне речення вказує на умову, при якій можлива дія головного речення, і відповідає на питання при якій умові?

Підрядні умовні речення зв'язуються з головними реченнями сполучниками і сполучними словами як, якщо, якби, аби, коли, якже, коли б.

Наприклад: Якщо не підливати квіти водою, вони пов'януть.

Умовним сполучникам якщо, коли у головному реченні може відповідати слово то.

Наприклад: Якщо в травні буде мороз, то померзнуть квіти.

Вправа 96. Перепишіть приклади і підкресліть підрядні умовні речення.

1. Коли б я була письменна, я б до тебе безконечні листи писала (М. Вовч.).
2. Якби знала, що загине, була б не пустила (Т. Ш.).
3. Загинув би, напевно, люд нещасний, якби погасла та маленька іскра братньої любови (Л. У.).
4. Якби я мала живущі слізки, я б зросила землю, барвінок би зростала невмирущий на сій могилі (Л. У.).
5. Аби цвіт, а ягідки будуть (Фолькл.).
6. І коли проти нас ти повстанеш, проти тебе повстанемо ми (Л. У.).
7. Коли живий козаченъко, то зараз прибуде (Т. Ш.).
8. Ой, коли б я зозуленъка, то я б крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала (Фолькл.).
9. Якби ви знали, паничі, де люди плачуть, живучи, то ви б ідилій не творили (Т. Ш.).
10. Коли не до тебе п'ють, то не кажи: «на здоров'я» (Фолькл.).

Вправа 97. Прочитайте голосно й виразно приклади з передньої вправи. Поясніть розділові знаки і сполучники при підрядних умовних реченнях.

Вправа 98. Придумайте і напишіть п'ять прикладів з підрядними умовними реченнями. Умовні речення підкресліть.

§ 53. ПІДРЯДНІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ (Adverbial Clauses of Concession)

Підрядне допустове речення — це таке речення, яке висловлює думку, ніби протилежну думці головного речення, і відповідає на питання **незважаючи на що?**

Підрядні допустові речення зв'язуються з головними сполучниками **хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те, що; хай, нехай, яким** у головних реченнях часто відповідають слова **та, але, а, проте, однаке, все-таки.**

Наприклад: Хоч у життю стрічав тебе я рідко, та все ж мені той спогад серце гріє (Фр.).

Вправа 99. Перепишіть приклади і підкресліть підрядні допустові речення.

1. Як не лає, як не кричить на неї, бабуся не лякається (М. Вовч.).
2. Скільки не кликали Гафійку їсти, вона не увійшла (М. Коц.).
3. Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі вже рожевіли (М. Коц.).
4. Піймали Щуку молодці та в шаплиці гуртом до суду притаскали, хоча чуби й мокренькі стали (Гл.).
5. Нехай умру, та думка не умре (Л. У.).
6. Він їм туту розгтаняє, хоч сам світом нудить (Т. Ш.).
7. Здобуватиму поле для вас, хоч самому не треба (Фр.).
8. Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна (Л. У.).
9. Сумно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розгрівало старі кості (Стеф.).
10. Дарма що чужосторонній, а такий хороший господар був Павло, що й на стороні його всяк знов (М. Вовч.).

Вправа 100. Придумайте і напишіть п'ять прикладів з підрядними допустовими реченнями. Допустові речення підкресліть однією лінією, а сполучники двома.

§ 54. ВІДНОСНО-НЕЗАЛЕЖНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ (Continuative Adverbial Clauses)

Відносно-незалежні підрядні речення можна теж назвати наслідковими підрядними реченнями, бо вони звичайно виражають наслідок того, про що говориться в головному реченні. Відносно-незалежні підрядні речення пояснюю головне речення в цілому, а не окремий якийсь його член і тому таке речення не відповідає ні на які питання.

Відносно-незалежні підрядні речення з'єднуються з головними реченнями сполучником **так що**, **що**.

Кóму в сполучнику **так що** ставимо завжди перед **так**: перед **що** кома не ставиться, бо тоді це було б підрядне речення способу дії.

Наприклад:

Відносно-незалежне
підрядне речення

Підрядне речення
способу дії

Автомобіль під'їхав, так що можна його навантажувати. **Автомобіль під'їхав так, що можна його навантажувати.**

Вправа 101. Перепишіть приклади. Відносно-незалежні підрядні речення підкресліть прямою лінією, а підрядні способу дії — хвилястою.

1. Прохід дещо поширшав, так що Андрієві можна було трохи розправитись.
2. Сніг так блищає, що пластуни-лещетарі не могли на нього дивитись і кліпали очима.
3. Сестричка розповіла про все, так що суть справи стала всім ясна.
4. Смереки так тісно збились в купу, що трудно було пролазити між шершавими пнями (М. Коц.).
5. Ліля вчора про все розпитала, так що їй все відомо.
6. Сонце притрівало так, що годі було йти під гору.
7. Жайворонки кидають пісню дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів (М. Коц.).
8. Надворі стало так холодно, що вода вже позамерзала.
9. Скрізь було так прикрашено, ніби на свято.
10. Пластуни біля ватри так голосно співали, що було чутидалеко-далеко.

Вправа 102. Придумайте і напишіть чотири приклади складно-підрядних речень із відносно-незалежними підрядними реченнями. Перетворіть відносно-незалежні підрядні речення на підрядні речення способу дії.

Вправа 103. (На повторення). Перепишіть приклади. Визначте типи речень та підкресліть їх.

1. Десь на горизонті хмаро-хустка манить вдаль, мов дівчина у сад (Сим.).
2. Любіть Україну, як сонце, любіть, як

вітер, і трави, і води (Сос.). 3. Не можна любити народів дружих, коли ти не любиш Україну (Сос.). 4. Коли мечами злоба небо криє і крушить твою вроду вікову, я тоді з твоїм ім'ям вмираю і в твоєму імені живу (Сим. «Україні»). 5. Краса і правда житиме в віках, коли у твого внука буде внук; коли ж твій рід скінчить своє життя — краса і правда зійдуть в небуття (С. Караванський). 6. Найтяжчий злочин — вкрадти у народу тобі довірене життя (Сим.). 7. Прокляття вам, лукаві лиходії (Сим.). 8. Та чи повірять правнуки рядкам, де списано красу твоїх принад (С. Карав.). 9. Якщо поет не приносить нових думок та емоцій — він формаліст (Сим.). 10. Ні, не так я мріяв жити, як живу (Сим.).

Вправа 104. (На повторення). Перепишіть текст, підкресліть кожне підрядне речення і визначте його тип.

Не знаю, чи це кожному властиве, чи тільки зі мною таке буває. Часто сумніви нищать будь-яку впевненість в своїй мужності. Я не знаю, як триматимуся, коли посиплються на мою голову справжні витробування. Чи лишуся людиною, чи так засліпить не лише очі, а й розум? Втрача мужності це втрата людської гідності, которую я ставлю над усе. Навіть над самим життям. Але скільки людей — розумних і талановитих — рятували своє життя, поступаючися гідністю, і, власне, перетворювали його в нікому не потрібне животіння. Це — найстрашніше.

Минулой неділі ми були в Одесі, де місцеві твердолобі натішли нас своїм ідотським жахом: аби чого не сталося. Фактично нам заборонили виступати на шевченківському вечорі. Виходить, Тараса дехто боїться досі. Обивателі від революції.

В. Симоненко

Вправа 105. (На повторення). Перепишіть текст. Проаналізуйте кожне речення:

- а. морфологічно (за частинами мови).
- б. синтаксично (за членами речення).

Визначте тип кожного речення. Поясніть розділові знаки.
Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше.
Сцена із Савою прогнала м'які слізози від неї. Несказанно
гірке почуття отуманення запанувало нею і скривило бо-
лісно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий,
коли дитиною був такий добрий і щирий, такий, як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, відколи світ побачили,
чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не годувала
їх однаково, не убирала? Як малим, так тепер великим
змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душою
рада була видіти їх добрими газдами, щоби люди шанували
їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак... коли Михайло
вже змалку вичитував їм їх волю з очей, заходився
коло господарства, мов дорослий, працював, гарував (тяжко
працював), був притім добрим та лагідним, мов шовк, Сава
був лінівий і впертий, твердий, мов камінь, у роті мав на
кожну хвилю повно лихих слів, що доводили родичів до
роздразнення.

О. Кобилянська

§ 55. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

(Complex Sentences with Several Subordinate Clauses)

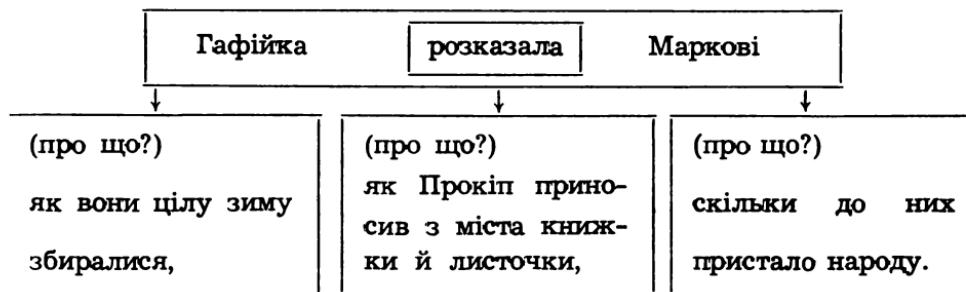
Складнопідрядні речення з кількома підрядними бувають
різних видів. Це значить, що підрядні речення зв'язуються
між собою різними способами. Найголовніші з них це:

1. **супідрядний зв'язок**
 - а. однорядний
 - б. неоднорядний
2. **ступеневий зв'язок**

Складне речення, в якому всі підрядні речення відносяться до одного спільного для них члена в головному реченні і відповідають на одне й те ж питання, називається складним реченням з однорядною супідрядністю. Підрядні речення в ньому називаються однорядними супідрядними.

Наприклад: Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збиралися, як Прокіп приносив з міста книжки й листочки, скільки до них пристало народу (М. Коц.).

Будову цього складного речення з однорядною супідрядністю можна показати в такій схемі:

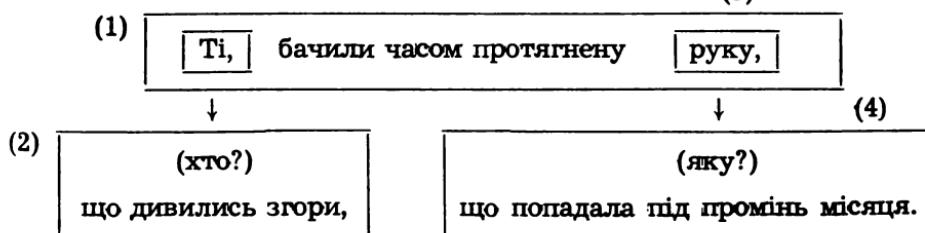

Коли ж супідрядні речення відносяться до різних членів головного реченні і відповідають на різні питання, то вони називаються неоднорядними супідрядними реченнями.

Наприклад: Ті, що дивились згори, бачили часом протягнути руку, що попадала під промінь місяця (М. Коц.).

Будову цього речення можна представити в такій схемі:

(3)

Між двома однорядними супідрядними реченнями, які з'єднуються між собою єднальним або розділовим сполучником, кома не ставиться. Але кома ставиться тоді, коли ці сполучники повторюються кілька разів.

Наприклад: 1. Алі здавалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою (М. Коц.).

2. З берега було видно, як грають на морі хвилі, і кораблі гойдаються, і човни поспішають до пристані.

Складне речення з ступеневим зв'язком — це таке речення, в якому кожне наступне з підрядних речень залежить від попереднього. Підрядне речення, яке залежить від головного, називається підрядним першого ступеня; речення, залежне від підрядного першого ступеня, називається підрядним другого ступеня і т. д.

Наприклад: Послав дяк до Івана лист, та невідомо, чи бідолаха його відібрав, бо хутко прийшла звістка від пана, що Іван умер (М. Вовч.).

Будову такого речення можна представити в такій схемі:

Послав дяк до Івана лист, та невідомо,	головне речення
чи бідолаха його відібрав,	підрядне реч. I ступеня
бо хутко прийшла від пана звістка,	підрядне реч. II ступеня
що Іван умер	підрядне реч. III ступеня

В одному реченні може поєднуватися супідрядний і ступеневий зв'язок. Може поєднуватися в одному реченні та-кож сурядний і підрядний зв'язок.

Наприклад: Хвилювавсь під вітром степ, як прибій моря, і співав він дивну пісню про минуле, як кобзар старий.

Вправа 106. Придумайте і напишіть: два речення з однорядною супідрядністю, два з неоднорядною супідрядністю, і два речення з ступеневим зв'язком. Зробіть схему (дія-граму) цих речень.

Вправа 107. Перепишіть приклади. Підкресліть ті слова в головному реченні, які пояснюються кожним із супідрядних речень. Над підрядним реченням першого ступеня поставте (1), другого ступеня (2), третього ступеня (3).

1. Йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, відкидало на бігу плетену гарбу (М. Коц.).
2. На старості літ Джеря любив довгими зимовими вечорами розказувати дочці, де він бував, що він бачив, у яких краях ходив, з якими людьми зустрічався (Н.-Лев.).
3. Голос Маланчин став теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою (М. Коц.).
4. Весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла (Л. У.).
5. Любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль (Л. У.).
6. Він був рибак і розказував, яку в їх селі рибу ловлять і яка в їх річка глибока, що усяка риба ведеться (М. Вовч.).
7. Широко розкинулись поля, яких не можна було навіть об'їхати, бо одним краєм вони входили прямо в річку, що горіла на сонці, як срібло.
8. Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишилися подруги (М. Коц.).
9. То ж підіте і скажіте, що поки я буду жити, не подумаю довіку зброй чесної зложити (Л. У.).
10. Коли ж не стане сили, коли туга вразить украй те серденько замліле, тоді душа постане недолуга, ії розбудить серденько зболіле (Л. У.).
11. Поки зорею рожевою край твій освітиться темний, треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі (Л. У.).
12. Якби не було зими, за кожух не дбали б ми ні за хату, де би скріться; якби кривди не було, ми не знали би, що зло є на те, щоби з ним битися (Фр.).

§ 56. ВІДОКРЕМЛЕНІ СЛОВА ТА ЗВОРОТИ (Detached Words and Phrases)

В мові дуже часто буває так, що якийнебудь другорядний член речення має особливе значення. Такий другорядний член речення сам або з залежними від нього словами вимовляється з підкресленою інтонацією і з павзами.

Такі інтонаційно виділені слова з павзами перед ними і після них називаються відокремленими словами і зворотами; вимовою і відокремленістю вони наближаються до підрядних речень.

Наприклад: Назустріч полетіли комахи, подібні до ґедзів, тільки сизі (Багр.).

Найчастіше відокремлюються поширені члени речення, тобто такі, які мають при собі поясннювальні слова або складаються з двох або більше однорядних членів речення.

Відокремлені члени речення разом із словами, які від них залежать, виділяються комами.

Наприклад: В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шpagатом (М. Коц.).

Вправа 108. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені другорядні члени.

1. Ралтом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний (М. Коц.).
2. При світлі погасаючих зір миготів степ, недавно викошений і уже густо і м'яко застелений травою та квітами, успаний ще не зів'ялими стогами запашного сіна (М. Вовч.).
3. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коц.).
4. Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима об стіну (Фр.).
5. Отакий то Перебендя, старий та химерний (Т. Ш.).
6. Взяли її, сердешнью, тай залоскотали (Т. Ш.).
7. Крива похилена халупка, з чорною стріхкою і білими стінами, стояла поміж

закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників (М. Коц.). 8. Ярмо було накладено на шию дикому туріві, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром (М. Коц.).

§ 57. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ (Detached Attributes)

Відокремлюються такі означення:

1. Поширені означення, що стоять після пояснівованого слова.

Наприклад: Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків (М. Коц.).

2. Два або кілька означенень, що стоять після пояснівованого слова, а перед поясніваним словом є інше означення.

Наприклад: Від його вродливого лиця, блідого й гордого, била звага молодого орла (М. Коц.).

3. Означення, що відносяться до особових займенників (поширені і непоширені).

Наприклад: Завжди веселі, вони приходили до пластової домівки.

Означення можуть також бути виражені дієприкметниками.

Наприклад: Недалеко височать верховини гір, вкриті снігом.

Означення, виражене дієприкметником разом із залежними від нього словами, називається дієприкметниковим зворотом.

Наприклад: Густа тінь чорніла між гілками здоровенного садка, прикритого зверху сонячним сяйвом (П. Мирн.).

Вправа 109. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені другорядні члени.

1. Тоненькі тини, штучно виплетені з очерету, віddіляли Замфрів виноградник від сусідніх (М. Коц.). 2. Ралтом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний (М. Коц.). 3. Прожив той вік, мов поле перейшов, квітчастее, веселе та зелене (Л. Гл.). 4. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіні (М. Коц.). 5. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітами, вона й трохи схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротних дівчат (П. Мирн.). 6. На добром у шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали високі пні, порубані та поранені немилосердно сокирою (М. Коц.). 7. В одчинені двері, віконця, залитали пахощі, пишно розцвілих квіток з городу (М. Вовч.). 8. Пахощі йшли від величезних, розкинутих по степу, стогів сіна (М. Вовч.).

§ 58. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ (Detached Oppositions)

Поширені прикладки (які мають при собі поясннювальні слова), відокремлюються завжди.

Наприклад: Поміж людьми ходила чутка, що молодиця — його небога, сестрина дочка — з далекого села (П. Мирн.).

Поодинокі прикладки відокремлюються, якщо стоять після власної назви.

Наприклад: До пластунів підійшов Степан Смерека, вчитель.

Прикладка відокремлюється, якщо при ній повторюється прийменник.

Наприклад: За річкою, за Дунаєм, козаченько конем грає (Фолькл.).

Прикладка відокремлюється, коли вона стосується до особового займенника.

Наприклад: Ви на мене, Кармелюка, всю надію майте (Фолькл.).

Якщо необхідно підкреслити, що іменник є прикладкою, а не однорядним членом речення, то таку прикладку відокремлюється не комами, а рисками.

Наприклад: Старі гомонять під ворітъми, а в Маланки звичайні гості — думи (М. Коц.).

Відокремлюється також прикладка, яка зв'язується з реченням сполучниками або, чи тобто (щебто), а також як (якщо вона має відтінок причиновости).

Наприклад: 1. Венера, як правдива мати, для сина рада все oddати (Котл.).

2. Подекуди блищав білий дрібний баламут, чи скумбрія (Н.-Лев.).

Відокремлюються також прикладки, приєднані до пояснюваних іменників за допомогою слів:

а. особливо, навіть, якщо якийсь один предмет виділяється з цілої групи.

Наприклад: 1. Пластиуни та сумівиці, особливо старші, люблять виїжджати на літні табори.

2. Цей виноградник слабий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного батька. (М. Коц.).

б. прислівник як-от, при перелічуванні предметів, які вказують на зміст родового поняття.

Наприклад: Таких неродючих ґрунтів, як-от: пісків, супісків, глин, суглинків та інших — зовсім мало в наших степах.

в. прислівник **наприклад**.

Наприклад: Деякі церкви, наприклад Св. Софія в Києві, належать до найстарших в Україні.

г. прикладки з словами **тобто**, або (в значенні тобто), навіть, особливо, в тому числі, наприклад та ін. завжди відокремлюються комами.

Наприклад: 1. Усі успіхи нашої молоді, особливо успіхи в навчанні, мають дуже велике значення.

2. Усі країни, в тому числі З'єднані Статті Америки, змагаються за першість у космічних летах.

д. вислови по імені, на ймення, родом (з походження) і т. ін.

Наприклад: Караванський, родом з Одещини, гостро виступає проти московського шовінізму і русифікації в Україні.

2. Сьогодні одна пластиунка, на ймення Ліля, гарно виступала на сцені.

Вправа 110. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені прикладки.

1. Усі сумівці і пластиуни, навіть найменші, люблять виступати на сцені. 2. Дівчина, на ймення Марійка, не прийшла сьогодні до школи. 3. У цій класі всі гарно вчаться, особливо дівчата. 4. Усі астронавти мріють першими дістатися на Місяць, в тому числі й американці. 5. Лелеки або чорногузи (бузьки), прилітають на Україну навесні з півдня. 6. Україна багата на корисні копалини, як-от: залізну та марганцеву руду, кольорові метали та нерудні копалини, а саме: вапняки, сіль, фосфорити, каолін та інші. 7. Бізони, тобто дики бики, тепер винищенні. 8. Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж, Лукаш на ймення (Л. У.). 9. Чув він, щось рипнуло дверима і в хату ввійшов його давній знайомий — херсонський чумак (Н.-Лев.). 10. Дуб, як тверде й міцне дерево, використовується при спорудах кораблів.

§ 59. ЗАМІНА ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ДІЕПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗВОРОТАМИ

(Substitution of Subordinate Clauses with Participial Modifiers)

Дієприкметниковий зворот своїм значенням дуже близький до підрядного означального речення, і тому підрядне означальне речення може бути замінене дієприкметниковим зворотом, зокрема тоді, коли зміст складного речення треба передати стисліше.

Наприклад:

Складнопідрядні речення

Речення з дієприкметниками зворотами

1. Небо, яке було засіяне зорями, чудово блищало.	1. Небо, засіяне зорями, чудово блищало (Н.-Лев.).
2. Легенький попілець, що підхопила сила вогню, злітав догори та розходився навколо.	2. Легенький попілець, підхоплений силою вогню, злітав догори та розходився навколо.

§ 60. ЗАМІНА ПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ВІДОКРЕМЛЕНИМ ПРИКМЕТНИКОМ

(Substitution of Subordinate Clause with Detached Adjective)

Підрядне означальне речення може бути замінене не тільки дієприкметниковим зворотом, але й відокремленим прикметником. Така заміна можлива тільки тоді, коли підрядне означальне речення має складений присудок, і іменна частина цього присудка виражена прикметником. Заміна ця відбувається так: сполучне слово і зв'язка пропускаються, а прикметник узгоджується з пояснюваним словом.

Наприклад:

Підрядні означальні речення

1. Збоку стояла кам'яна стіна, що була ще гаряча од сонця.
2. Розгойдане море, що було вже брудне й темне, наскакувало на берег.

Речення з відокремленими прикметниками

1. Збоку стояла кам'яна стіна, ще гаряча од сонця (Н.-Лев.).
2. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскакувало на берег (М. Коц.).

Вправа 111. Перепишіть приклади. Замініть, де можна, підрядні речення дієприкметниковими зворотами або відокремленими прикметниками.

1. Гладінь озерця, яка була вся срібна від місяця, нагадувала дзеркальну дорогу. 2. Довгі тіні, що були чорними при світлі місяця, зранку зникли. 3. На Карповому дворі стояла коняка, яку прив'язали до воза, і їла сіно. 4. На морі, що було цілий день спокійне, увечері піднялися гори хвиль. 5. У переказі, який був написаний учора, було багато помилок. 6. Довгі дні, що були такі чарівні та приємні влітку, швидко промайнули. 7. Квіти, такі чудові навесні, висохли в липні від спеки. 8. Астронавти, що були вчора такі говіркі, зовсім замовкли сьогодні. 9. Зошит, який пожовк від сонця, лежить на полиці. 10. Іспит, який скінчився вчора, був легкий.

§ 61. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ **(Detached Adverbial Modifiers)**

Обставини, виражені дієприслівником, відокремлюються в таких випадках:

а. Якщо в реченні є кілька дієприслівників, які залежать від одного діеслова (дієприслівники без залежних слів).

Наприклад: Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег (М. Коц.).

б. Якщо діеприслівник (що не має залежних слів) стоїть перед діесловом.

Наприклад: Повечерявши, полягали спати (П. Мирн.).

в. Якщо діеприслівник має при собі залежні слова.

Наприклад: Вибух за вибухом почав долітати, розбудивши місто.

Діеприслівник без залежних слів (поодинокий), який стоїть після діеслова і має значення обставини способу дії, не відокремлюється.

Наприклад: Співають ідучи дівчата (Т. Ш.).

Поширеним типом відокремлених обставин є діеприслівниковий зворот.

Діеприслівниковий зворот — це обставина, виражена діеприслівником із залежними від нього словами.

Діеприслівникові звороти можуть бути в реченні обставинами часу, способу дії, причини, умови, допусту.

Наприклад: 1. Без компаса не можна обйтися, плаваючи по морях і океанах і літаючи на літаку (обставина часу).

2. Пластина станиця повідомляла про початок літнього табору, надсилаючи листи. (Тут діеприсл. зворот має значення обст. способу дії).

3. Кращі оцінки можна здобути, лише добре вивчивши матеріал. (обставина умови).

4. Пластун-розвідник, вивихнувши ногу, лежав на траві. (Тут діеприслівниковий зворот має значення причини).

Діеприслівниковий зворот відокремлюється завжди, незалежно від його місця в реченні (на початку, в середині чи в кінці).

Вправа 112. Перепишіть приклади. Підкресліть відокремлені діеприслівники та діеприслівникові звороти. Поясніть розділові знаки.

1. Юрко вийшов з пластової домівки не попрощавшись.
2. Бриніли зірки і, моргнувши зоряним світлом, гасилися.
3. Вставало сонце з-за могили, раділи люди встаючи (Т. Ш.).
4. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягши передні лапи, положивши на них голову (П. Мирн.). 5 Не попрощавшись, вибігаю з хати. 6. Штовхаючись і поспішаючи, учні виходили з кляси. 7. Передній автомобіль, порівнявшись, спиняється. 8. Почали люди серпі гострить, лаштуючись до жнив (М. Коц.). 9. Заскіглив яструб над верховіттям смереки, зляканий беркут широко розмахуючи крилами, піднявся в повітря (Фр.). 10 Чіпка, вибившись з сил, лежав (П. Мирн.).

Вправа 113. Придумайте і напишіть п'ять речень із дієприслівниками зворотами. Дієприслівникові звороти підкресліть.

§ 62. ЗАМІНА ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ДІЕПРИСЛІВНИКОВИМИ ЗВОРОТАМИ

(Substitution of Subordinate Clause
by Adverbial Participle Construction)

Підрядні речення часу, причини, умовні й допустові можна замінити дієприслівниками зворотами.

Можна замінювати тільки ті підрядні речення, в яких підмет спільний з підметом головного речення (присудок підрядного і головного зв'язаний з одним підметом).

Підрядні речення замінюються дієприслівниками зворотами так:

1. Підмет підрядного речення переноситься до головного, а узгоджений з підметом займенник у головному реченні випускається.
2. Дієслово-присудок підрядного речення замінюється дієприслівником того самого виду.
3. Сполучники і сполучні слова випускаються.

Наприклад:

Складнопідрядне
речення

Коли пластуни **повернулися** з табору, вони розповідали про свої враження.

Якби Марійка прийшла раніше, застала би мене дома.

Речення з діеприслівниковим зворотом

Повернувшись з табору, пластуни розповідали про свої враження.

Прийшовши раніше, Марійка застала би мене дома.

Коли в простому реченні є кілька однорядних присудків-дієслів, то один з них можна замінити діеприслівниковим зворотом. Сполучник і, яким були з'єднані присудки, при заміні випускається.

Наприклад:

Я читав книжку і не помітив вашого приходу.

Читаючи книжку, я не помітив вашого приходу.

Вправа 114. Перепишіть приклади. Підрядні речення (де можна) замініть діеприслівниковими зворотами. Поясніть усно, до якого типу належать підрядні речення, що ви їх замінили діеприслівниковими зворотами.

1. Якби ви з нами подружили, багато б де чому навчились (Т. Ш.). 2. Приємно слухати казку про гори, коли ідеш отак степом, рівним, наче долина (М. Коц.). 3. Сестра мала, видимо, багато роботи, бо щохвилини бігала в кухню (М. Коц.). 4. Коли розбурхані вітром хвилі підходили до берегів, вони розбивались об мури кам'яних скель. 5. Хоч ми нічого не знали один про одного, ми говорили просто і приятно. 6. Як почули люди, то стали збігатись з усього села, — старе й мале, мов на ярмарок (Мирн.). 7. Сказала, як ввійшла у хату, Юнона: «Чи гостей ти ждеш?» (Котл.). 8. Коли я під ногами знайду хоч листочок, я до серця його приголублю (Л. У.). 9. Коли б я був вами, гуляв би й на бокових алеях. 10. Коні заіржали, коли почули лугову пашу. 11. Коли

хлопці верталися, почали жбурляти цеглинами на озеро.
12. Коли богохульці побачили Київ, попадали навколошки.

Відокремлюються також поширені обставини, виражені іменниками, і близькі значенням до підрядних речень причини, умовних або допустових.

Наприклад: З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чванькуватим, гордим перед народом (Н.-Лев.).

Вправа 115. Перепишіть приклади, підкресліть відокремлені обставини і поставте пропущені розділові знаки.

1. А там над вашою головою чорним шатром розстилається темносинє небо із золотими зірочками (П. Мирн.).
2. У саму спеку опівдні сідаю в човен (М. Коц.).
3. На вулиці під самими ворітми знявся над колодязем журавель немов сторожив вхід до оселі.
4. Це було літом саме в жнива.
5. Враз за полукіпками в житі почулась розмова.
6. Над полем у високості співали жайворонки (М. Коц.).
7. В цім місті за три версти од Канева стоїть над Дніпром Шевченкова могила. (Н.-Лев.).
8. Стою над кручею страшною, каскади злотні сонце лле а там внизу десь підо мною в гранітні бубни море б'є (Ол.).
9. Давно в дитячий любий вік в далекім ріднім краї я чула казку (Л. У.).
10. Вона тихо навішпинячки пішла до дверей і прислухалась (Грін.).

Вправа 116. Перепишіть приклади. Поставте пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені слова та звороти та надпишіть над кожним його назву.

1. Але він зручний і звиклий до гір умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг (М. Коц.).
2. У Києві на Подолі братерська наша воля, без холопа і без пана, сама собі у жупані розвернулася весела (Т. Ш.).
3. Поїзд промчав викидаючи димові кола густі, важкі схожі на мармур (М. Вовч.).
4. Навіть у селі на плоских дахах осель з'являлися татарки (Коц.).
5. Гордо палала троянда

розкішна найкраща з квіток (Л. У.). 6. Далеко аж до самого небосхилу хвилювали ниви на вітрі (М. Коц.). 7. Вона згиндалась суха й маленька захоплена вся одним непереможним бажанням (М. Коц.). 8. А я не знаю нічого ніжного окрім берези (Л. У.). 9. За винятком баби Оришки Чіпка нікого не любив (П. Мирн.). 10. В кінці села коло самої Раставиці стояла хата старого Петра Джері (Н.-Лев.).

§ 63. ВІДОКРЕМЛЕНІ ІМЕННИКИ І ПРИСЛІВНИКИ (Detached Nouns and Adverbs)

Іменники та прислівники, які виражают обставину, яка уточнює зміст попередньої обставини, можуть відокремлюватися.

Найчастіше відокремлюються обставини часу, місця і способу дії.

Наприклад: 1. Біля річки, в гайку, розташувався пластовий табір. 2. Біля озера, внизу, співала пластова молодь. 3. Пластова молодь тaborує влітку, під час вакацій. 4. Тихо, поволі, нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі (М. Коц.).

У першому прикладі відокремлена обставина **в гайку** (виражена іменником) уточнює обставину місця **біля річки**. У другому прикладі відокремлена обставина **внизу** (виражена прислівником) уточнює обставину місця **біля озера**. У третьому прикладі відокремлена обставина **під час вакацій** уточнює обставину часу **влітку**. У четвертому прикладі відокремлені обставини **поволі, нога за ногою** уточнюють обставину способу дії **тихо**.

Іменники відокремлюються також тоді, коли вони виступають в реченні в сполученні з попередніми словами **крім, окрім, oprіч, за винятком, особливо, зокрема, замість, в тому числі, навіть, наприклад**.

Наприклад: На дні моря, крім великих каменів та піску, нічого не було видно (М. Коц.).

Синтаксично такі звороти вважаються відокремленими додатками.

Вправа 117. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені іменники і прислівники.

1. На самому краю села, од вигону, стояла невеличка хатка вікнами на широкий двір (П. Мирн.). 2. Сонце часом спускало з-за хмар у млу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток (М. Коц.). 3. А там, навкруги, показався дубовий ліс (П. Мирн.). 4. Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (Граб.). 5. Твори українських письменників, особливо Лесі Українки й Коцюбинського, мені дуже подобаються. 6. На його обличчі, замість усмішки, бриніли слози. 7. Учні нашої школи, за винятком хворих, поїдуть на прогульку. 8 Окрім Марійки, всі сьогодні були в класі.

§ 64. ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

(Direct and Indirect Speech)

Чужа мова, наведена буквально, без зміни її форми і змісту, називається прямою мовою.

Чужа мова, передана своїми словами, називається непрямою мовою.

Наприклад:

Пряма мова

«Сьогодні буде прекрасна погода», — сказав пластун-розвідник, Ігор

Непряма мова

Пластун-розвідник, Ігор сказав, що сьогодні буде прекрасна погода.

Пряму мову не завжди можна замінити непрямою. Деколи така заміна може спричинити спотворення самого змісту та характерних особливостей мови особи, яка говорить.

Наприклад: Тим часом пронеслося поміж купою: «Кармелюк! Кармелюк! Це Кармелюк! Де він? От він!» — і ціла купа, наче хвиля морська, порушалася й колисалася (М. Бовч.).

Тут пряму мову людей можна було б передати лише приблизно.

Перед прямою мовою, в середині її або після неї можуть бути слова, які належать тому, хто наводить пряму мову. Такі слова називаються словами автора.

Наприклад: «Скільки книжок з української літератури ви вже прочитали?» — спитав нас учитель. Тут слова автора стоять після прямої мови.

2. Учитель спитав учнів: «Який український пам'ятник стоїть у Вашингтоні?» Тут слова автора стоять перед правою мовою.

3. «Вам не здається, — обізвалася сусідка, — що тепер море, як синій птах?...» (М. Коц.). Тут слова автора стоять у середині правої мови.

Пряму мову беремо в лапки або починаємо з нового рядка, і перед нею ставимо риску.

1. Якщо слова автора стоять перед правою мовою, то після них ставиться двокрапка, а перед правою мовою і після неї — лапки. Пряма мова починається з великої букви.

Наприклад: Василько промовив: «Я вставати хочу!» (Грін.).

2. Якщо слова автора стоять після правої мови, то вони починаються з малої букви, а перед ними ставиться:

а. кома з рискою, якщо пряма мова є реченням розповідним;

б. знак питання з рискою, якщо пряма мова є реч. питальним;

в. знак оклику з рискою, якщо пряма мова є реч. окличним.

Наприклад: «Завтра поїдемо на Союзівку», — задоволено сказала Галинка.

— Готуйсь! — гукнула сестричка до новачок.

— Як поживаєш, брате? — спитала Оля свого меншого брата.

3. Якщо слова автора стоять в середині прямої мови, і якщо на місці розриву прямої мови не було ніякого знаку або там повинна бути кома, крапка з комою чи двокрапка, то вони (слова автора) виділяються з обох боків комами з рисками.

Наприклад: «Що буде, те буде, — каже Петро, — а буде те, що Бог дастъ» (Кул.).

4. Якщо на місці розриву прямої мови повинен бути знак питання або знак оклику, то перед словами автора ставимо знак питання або знак оклику з рискою, а після слів автора ставимо крапку і риску; другу частину прямої мови починаємо з великої букви.

Наприклад:

1. «Іди, доню! — каже мати. — Не вік діувати». (Т. Ш.).

2. «Що це? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татари, що нападаєте на подорожніх?» (Кул.).

5. Якщо на місці розриву повинна бути крапка, тоді перед словами автора ставимо кому з рискою, а після слів автора — крапку з рискою.

Наприклад: «Не доберу я толку в твоїх речах, — каже Петро. — Що за охота тоді мене морочити?» (Кул.).

6. Якщо в кінці слів автора, що стоять у середині прямої мови, є слова спитав, додав, каже, сказав тощо, які вказують на продовження прямої мови, то після них ставиться двокрапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої букви.

Наприклад: «Слухай-бо, ти, почекай! — звернувся до мене товариш і додав: — Чи довго тебе завтра чекати?»

Вправа 118. Прочитайте і поясніть розділові знаки.

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам, — удався він до Якима. — Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на святий вечір; я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної...

Яким мовчав.

— А що б ви дали? — спитав він перегодом.

— Та вже не будемо торгуватись... Кажіть ціну...

— Три карбованці дасте, — відповів Яким.

— Тату, — обізвався Василько третячим голосом, — таж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли слізози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зими мою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

— Добре, я дам три карбованці, — обізвався чоловік, — але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хотять прибирати її на вечір.

— А як її приставити, коли я слабий, а хлопець малий ще, — сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

— Не так-то вже й малий ваш хлопець... Та й недалечко їхати — годину... Завидна завезе, завидна й поверне...

Яким подумав і махнув рукою.

— Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов...

— Васильку, го-ов! а йди сюди! — гукнув з подвіря батько. Василько побіг до батька.

— Лагодъ, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна... Коли б ще снігу не було, — казав Яким, удивляючись у

край неба, — наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, не гайся, бо нерано...

На стареньких санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запріг коней, удяг кожушину і виїхав з двору.

(М. Коцюбинський).

§ 65. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

(Substitution of Direct Speech by Indirect)

Інколи пряму мову можна замінити на непряму. У таких випадках речення з прямою мовою перетворюється у складнопідрядне, в якому слова автора стають головним реченням, а пряма мова — підрядним додатковим.

Наприклад:

Пряма мова

Непряма мова

«Може тато знає», — сказала Ольга. Ольга сказала, що може тато знає.

При заміні прямої мови на непряму можливі такі випадки:

1. Якщо пряма мова — розповідне речення, то при заміні її непрямою мовою постає додаткове підрядне речення із сполучником **що**.

Наприклад:

Пряма мова

Непряма мова

«Не діжде він того», — крикнув Микола. Микола крикнув, що він не діжде того.

2. Якщо пряма мова виражає наказ або прохання (з присудком у наказовому способі), то вона замінюється на підрядне додаткове речення із сполучником **щоб**. Звертання

прямої мови при заміні на непряму стає підметом, додатком або випадає зовсім.

Наприклад:

Пряма мова

«Сину, — обізвалася Наумиха, — не сумуй, не гризись». (Коц.).

Непряма мова

Наумиха обізвалась, щоб син не сумував, не гризся.
або
Наумиха обізвалася до сина, щоб він не сумував, не гризся.

3. Якщо пряма мова — питальне речення, то непряма мова стає непрямим питанням, тобто твориться підрядне речення з питальними словами **хто**, **що**, **який**, **де** та ін. або з **часткою чи**. Знак питання в непрямій мові тут не ставиться.

Наприклад:

Пряма мова

1. «Як тебе зовуть?» — питаете мене панночка (М. Вовч.).

Непряма мова

Панночка питає, як мене зовуть.

Пряма мова

2. Христя питаете чоловіка: «Чи не час уже обідати?» (П. Мирн.).

Непряма мова

Христя питає чоловіка, чи не час уже обідати.

4. Залежно від змісту змінюються також у непрямій мові особові займенники і особові форми діеслів; вони вживаються з погляду того, хто передає пряму мову, а не того, чия мова передається.

Наприклад:

Пряма мова

«Не журіться, тітко, — обізвався Гнат, — я вас заведу. (М. Коц.).

Непряма мова

Гнат обізвався, щоб тітка не журилась, — він її заведе.

Вправа 119. Замініть пряму мову на непрямую.

1. «Не розуміємо московської мови! Коли приїхав у наш край, хай говорить по-молдуванськи!» — крикнув хтось з гурту.
2. «Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене?» — удруге поспітав Тихович.
3. «І що ж ви робите, скоро знайдете її?» — поважно поспітав Замфрір.
4. «Не раджу, — обізвався блідий, зрушений Тихович, — не раджу цього робити, бо як не послухаете моєї доброї ради, то послухаєте закону, котрий вас не помилує...».
5. «Копай отут під кущем», — навчав його Тихович.
6. «До кого належить цей виноградник?» — гукає на свого цигана Тихович.
7. «Хто хазяїн цього виноградника?» — питав вдруге Тихович.
8. «Що робити з дідом?» — турбується Тихович, бігаючи по хаті.
9. «Пора обідати!» — гукав здалеку Савченко.
10. «То, мабуть, Рудик не витримав, — подумав Тихович, — коли б ще лиха собі не напітав, бо на кордоні не вільно стріляти».

(М. Коцюбинський).

Вправа 120. Напишіть коротку розмову з товарищем у формі діялогу.

СПИСОК АВТОРІВ ТА СКОРОЧЕННЯ ІХ ПРИЗВИЩ

Багряний І. (Багр.)	Мирний П. (П. Мирн.)
Бордуляк Т. (Борд.)	Нечуй-Левицький І. (Н.-Лев.)
Васильченко С. (С. Вас.)	Олесь О. (Ол.)
Вовчок М. (М. Вовч.)	Пчілка О. (Пч.)
Вороний М. (Вор.)	Руданський С. (С. Руд.)
Глібів Л. (Л. Гл.)	Самійленко В. (Сам.)
Гребінка Є. (Є. Греб.)	Симоненко В. (Сим.)
Грінченко Б. (Грін.)	Сосюра В. (В. Сос.)
Гулак-Артемовський (Гул.)	Старицький М. (Стар.)
Караванський С. (С. Карав.)	Стефаник В. (Стеф.)
Квітка-Основ'яненко (К.-Основ.)	Стороженко О. (Стор.)
Кобилянська О. (О. Коб.)	Тесленко А. (Тесл.)
Кобринська Н. (Кобр.)	Тичина П. (Тич.)
Копиленко О. (Коп.)	Тобілевич І. (Тоб.)
Котляревський І. (Котл.)	Українка Леся (Л. У.)
Коцюбинський М. (М. Коц.)	Федъкович Ю. (Федък.)
Кропивницький М. (Кроп.)	Фольклор (Фолькл.)
Куліш П. (Кул.)	Франко І. (Фр.)
Лепкий Б. (Леп.)	Черемшина Марко (Черем.)
Мартович Л. (Март.)	Шашкевич М. (Шашк.)
Метлинський А. (Метл.)	Шевченко Т. (Т. Ш.)

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ

Стор.

§ 1. Речення	5
§ 2. Типи речень	8
§ 3. Розповідні, питальні й окличні речення	9
§ 4. Зв'язок слів у реченні	11

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 5. Способи висловлювання підмета	16
§ 6. Способи висловлювання присудка	19
§ 7. Іменний складений присудок	21
§ 8. Дієслівний складений присудок	23
§ 9. Узгодження присудка з підметом	25

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 10. Додаток та способи його вираження	26
§ 11. Додаток в активних і пасивних зворотах мови	29
§ 12. Узгоджене означення	30
§ 13. Неузгоджене означення	31
§ 14. Прикладка	34
§ 15. Обставини та способи їх вираження	36
§ 16. Обставини способу дії та міри і ступеня	37
§ 17. Обставини місця	38
§ 18. Обставини часу	39

§ 19. Обставини причини	40
§ 20. Обставини мети	41
§ 21. Обставини умови	42
§ 22. Обставини допусту	42

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 23. Неповні речення	44
§ 24. Називні речення	45
§ 25. Особові речення	47
§ 26. Неозначенено-особові речення	47
§ 27. Безособові речення	48
§ 28. Однорядні члени речення	51
§ 29. Розділові знаки при однорядних членах речення	52
§ 30. Однорядні і неоднорядні означення	56
§ 31. Присудок при однорядних підметах	57

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 32. Звертання	60
§ 33. Вставні слова і речення	61
§ 34. Слова-речення	64
§ 35. Вигуки в реченні	65

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 36. Загальна характеристика	68
§ 37. Складносурядні речення із сполучниками	70
§ 38. Розділові знаки в складносурядних реченнях із сполучниками	72
§ 39. Безсполучникові складносурядні речення	74
§ 40. Розділові знаки у безсполучниковому складносурядному реченні	75

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 41. Сполучникове підрядне речення	76
§ 42. Підметні підрядні речення	80
§ 43. Присудкові підрядні речення	80
§ 44. Додаткові підрядні речення	81
§ 45. Означенальні підрядні речення	82
§ 46. Обставинні підрядні речення	84
§ 47. Підрядні речення місця	84
§ 48. Підрядні речення часу	85
§ 49. Підрядні речення способу дії	87
§ 50. Підрядні речення причини	89
§ 51. Підрядні речення мети	90
§ 52. Підрядні умовні речення	91
§ 53. Підрядні допустові речення	92
§ 54. Відносно-незалежні підрядні речення	93
§ 55. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	96
§ 56. Відокремлені слова та звороти	100
§ 57. Відокремлені означення	101
§ 58. Відокремлені прикладки	102
§ 59. Заміна підрядних речень дієприкметниками зворотами	105
§ 60. Заміна підрядного речення відокремленим прикметником	105
§ 61. Відокремлені обставини	106
§ 62. Заміна підрядних речень дієприслівниками зворотами	108
§ 63. Відокремлені іменники і прислівники	111
§ 64. Пряма і непряма мова	112
§ 65. Заміна прямої мови непрямою	116
Список авторів та скорочення їх прізвищ	119

З друкарні Мирона Баб'юка
Printing Methods, Inc.
1525 Emerson Street
Rochester, New York 14606

Printed in U.S.A.

